

การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิธีการแก้ปัญหาการขัดแย้ง
ทางความคิดตามแนว
พุทธปรัชญาเถรวาท

อรุณรัตน์ วัฒนา

การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิธีการแก้ปัญหาการขัดแย้ง

อ 294.3013
ส858ก
2560

610100064438

หอสมุดส่วนกลาง

วิทยานิพนธ์ส่งเป็นเล่มแก่กระทรวงศึกษาธิการตามหลักสูตรศาสตราจารย์มหาบัณฑิต

สาขาวิชาพุทธศาสนานิกายเถรวาท

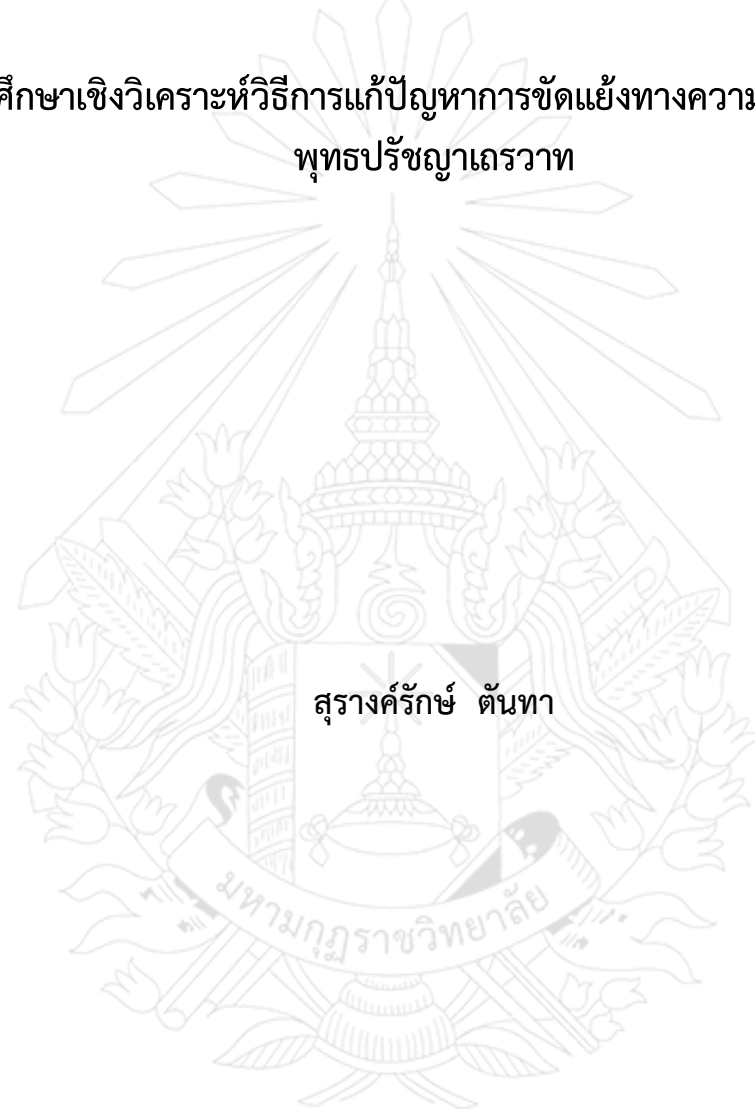
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล

สิงหาคม ๒๕๖๐

(ฉบับที่ส่งไปของมหาวิทยาลัยมหิดล)

การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิธีการแก้ปัญหาการขัดแย้งทางความคิดตามแนว
พุทธปรัชญาเถรวาท

สุรางค์รักษ์ ตันทา

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
สิงหาคม 2560
(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย)

การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิธีการแก้ปัญหาการขัดแย้งทางความคิดตามแนว
พุทธปรัชญาเถรวาท

สุรางค์รักษ์ ตันทา

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

สิงหาคม 2560

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย)

AN ANALYTICAL STUDY OF THE TECHNIQUE FOR MENTAL
CONFLICT SOLUTION ACCORDING TO THERAVADA
BUDDHIST PHILOSOPHY

SURANGRAK TANTHA

A THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE REQUIREMENTS
FOR THE DEGREE OF MASTER OF ARTS
DEPARTMENT OF BUDDHISM AND PHILOSOPHY
FACULTY OF RELIGION AND PHILOSOPHY
MAHAMAKUT BUDDHIST UNIVERSITY
AUGUST, B.E 2560 (2017)
(COPYRIGHT OF MAHAMAKUT BUDDHIST UNIVERSITY)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์และคณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ได้พิจารณา
วิทยานิพนธ์ ของ สุรางค์รัชต์ ตันทา ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม
หลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา ของมหาวิทยาลัย
มหามกุฏราชวิทยาลัยได้

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

..... อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก
(ศาสตราจารย์เกียรติคุณ แสง จันทร์งาม)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมหวัง แก้วสุฟอง)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธาน
(ดร. พิสิฐ โคตรสุโพธิ์)

..... กรรมการ
(ศาสตราจารย์เกียรติคุณ แสง จันทร์งาม)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมหวัง แก้วสุฟอง)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. โผน นามณี)

..... กรรมการ
(ดร. อุเทน ลาพิงค์)

บัณฑิตวิทยาลัย อนุมัติให้รับวิทยานิพนธ์ ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม
หลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา ของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราช
วิทยาลัย

..... คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(พระมหาบุญศรี ญาณวุฑฺฒโต, ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.)

วันที่ 30 เดือน สิงหาคม พ.ศ. 2560

5520550232011 : สาขาวิชา: พุทธศาสนาและปรัชญา; ศน.ม. (พุทธศาสนาและปรัชญา)

คำสำคัญ : พุทธปรัชญาเถรวาท/ การขัดแย้งทางความคิด/ การแก้ปัญหาการขัดแย้ง

ผู้สร้างคำค้น ต้นททา: การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิธีการแก้ปัญหาการขัดแย้งทางความคิดตาม
แนวพุทธปรัชญาเถรวาท (AN ANALYTICAL STUDY OF THE TECHNIQUE FOR MENTAL
CONFLICT SOLUTION ACCORDING TO THERAVADA BUDDHIST PHILOSOPHY)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์: แสง จันทรงาม, M.A., สมหวัง แก้วสุฟอง, Ph.D., 113 หน้า.
ปี พ.ศ. 2560.

การวิจัยครั้งนี้มีจุดประสงค์เพื่อศึกษาเชิงวิเคราะห์วิธีการแก้ปัญหาการขัดแย้งทางความคิด
ตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท โดยผู้วิจัยได้ตั้งวัตถุประสงค์ไว้ดังนี้ (1) เพื่อศึกษาความหมายของความ
ขัดแย้งตามแนวทางพุทธศาสนาเถรวาท (2) เพื่อศึกษาความหมายของความคิดตามแนวทางพุทธ
ศาสนาเถรวาท (3) เพื่อศึกษาวิเคราะห์การแก้ปัญหาความขัดแย้งทางความคิดตามแนวทางพุทธ
ศาสนาเถรวาท ซึ่งผลการวิจัยพบว่า

การขัดแย้งโดยความหมายโดยรวม หมายถึง การไม่ลงรอยกันระหว่างสองฝ่ายขึ้นไป เป็น
สิ่งธรรมดาที่เกิดขึ้นกับมนุษย์ทุกคนในโลกนี้ ซึ่งในทางพุทธศาสนาถือว่าความขัดแย้งก็คือทุกข์ชนิด
หนึ่ง เพราะเป็นสภาวะที่บีบคั้นที่มนุษย์หลีกเลี่ยงไม่ได้ ความขัดแย้งทำให้เกิดทุกข์ ทุกข์ทำให้เกิด
ความขัดแย้ง เหตุปัจจัยที่สำคัญที่สุดที่ทำให้เกิดความขัดแย้งนี้ก็คือ มโนกรรม ที่เป็นตัวกำหนด
กายกรรมและวจีกรรมที่จะเกิดขึ้น มโนกรรมที่ทำให้เกิดความขัดแย้งก็คือ ทิฏฐิ ซึ่งหมายถึง ความเห็น
ความคิดหรือทรรศนะ โดยในพรหมชาลสูตรของพุทธศาสนานั้นได้รวบรวมทรรศนะต่าง ๆ ไว้เรียกว่า
ทิฏฐิ 62 ซึ่งเป็นทรรศนะทางปรัชญาของลัทธิต่าง ๆ ที่มีอยู่ในอินเดียในยุคสมัยเดียวกับพระพุทธเจ้า
จุดมุ่งหมายของการรวบรวมนี้ เนื่องจากทรรศนะเหล่านี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ที่พระพุทธองค์ทรงต้องการให้
ทุกคนแยกแยะได้ว่าทรรศนะเหล่านี้เป็นความคิดเห็นที่ผิด ทิฏฐิ 62 นั้นเป็นความคิดที่เกี่ยวกับโลก
อัตตา วิญญาณ ความเที่ยงหรือไม่เที่ยง การมีที่สุดหรือไม่มีที่สุด อันเป็นทรรศนะทางอภิปรัชญาเป็น
ส่วนใหญ่ ซึ่งพระพุทธองค์ทรงเรียกปัญหาทางอภิปรัชญาว่า อพยกตปัญหา หรือมิจฉาทิฏฐิ 10 ข้อที่
พระองค์จะไม่ทรงพยากรณ์ เพราะทรงเห็นว่าไม่เป็นประโยชน์ต่อชีวิตประจำวัน และปัญหาเหล่านี้ก็
เป็นเรื่องที่เหนือกว่าการรับรู้ธรรมดาของมนุษย์ อธิบายอย่างไรก็ไม่มีทางเข้าใจได้อย่างแท้จริง และ
การตั้งปัญหาเหล่านี้ขึ้นมาก็มีได้หวังผลคำตอบที่แท้จริง เป็นเพียงวิธีที่เจ้าลัทธิทั้งหลายจะได้นำมา
โต้ว่าที่กันเพื่อเผยแพร่แนวคิดของตนเท่านั้น ซึ่งทำที่ในการตอบปัญหาเหล่านี้ของพระพุทธองค์ก็คือ
ทรงนิ่งเฉย ไม่ตอบบ้าง และบางครั้งก็ทรงแสดงธรรมอย่างอื่นแทน เพื่อชักนำให้ผู้ที่ตั้งคำถามเดินไป
ในทางที่ถูกต้องที่นำไปสู่การหลุดพ้นในที่สุด ซึ่งวิธีปฏิบัติที่จะทำให้มนุษย์หลุดพ้นไปจากมิจฉาทิฏฐิ
ทั้งหลายก็คือ ไตรสิกขา ประกอบด้วยศีล สมาธิ ปัญญา เป็นการฝึกจากสิ่งหยาบสุดคือกาย วาจา ให้
ปฏิบัติตามหลักศีลเพื่อเตรียมให้จิตมีความปกติ มีความสงบในระดับหนึ่ง แล้วจึงเข้าไปสู่สิ่งที่ละเอียด
ขึ้นคือ จิต โดยการปฏิบัติสมาธิวิปัสสนา เพื่อทำให้จิตนิ่งและพัฒนาเข้าขั้นญาณที่สูงขึ้นไปเป็นลำดับ
ที่จิตเกิดสมาธิขั้นสูงสุด ปัญญาจึงจะเกิดตาม เป็นสัมมาทิฏฐิที่จะทำให้เห็นและเข้าใจความจริงแท้ของ
สรรพสิ่ง เป็นปัญญาขั้นโลกุตตระ ซึ่งถ้าพัฒนาต่อไปก็จะเข้าไปสู่ขั้นการหลุดพ้นอย่างแท้จริงได้ และ

ปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดปัญญา เกิดสัมมาทิฐิก็คือ โยนิโสมนสิการ หรือการคิดอย่างถูกวิธี เป็นขั้นตอนอย่างครบถ้วนทุกด้าน

อย่างไรก็ตามการปฏิบัติในขั้นศีลและสมาธินั้นจะต้องใช้ปัญญาเป็นตัวกำกับอยู่เสมอ เพราะไม่เช่นนั้นการปฏิบัติที่เน้นหนักไปที่ศีลหรือสมาธิเพียงอย่างเดียวอย่างหนึ่ง ก็จะทำให้เกิดการหลงผิดกลายเป็นมิจฉาทิฐิได้ เมื่อปัญญาเกิด มิจฉาทิฐิตั้งหลายอันเป็นสาเหตุของความขัดแย้ง ของความทุกข์ทั้งหลายก็หมดลงไปได้

5520550232011 : MAJOR: BUDDHISM AND PHILOSOPHY; M.A. (BUDDHISM AND PHILOSOPHY)

KEYWORDS : THERAVADA BUDDHIST PHILOSOPHY/ MENTAL CONFLICT/ THE CONFLICT SOLUTION

SURANGRAK TANTHA: AN ANALYTICAL STUDY OF THE TECHNIQUE FOR MENTAL CONFLICT SOLUTION ACCORDING TO THERAVADA BUDDHIST PHILOSOPHY. ADVISORY COMMITTEE: SAENG CHANDRA-NGRAM, M.A., Prof. (Emeritus), SOMWANG KAEWSUFONG, Ph.D., 113 P. B.E.2017.

The purposes of this research aimed to 1) study the concept of conflict 2) the concept of the view including the right views, false views and systematic attention and 3) analytically study the pattern of conflict management according to Theravada Buddhist philosophy. The result indicated that:

Conflict means a disagreement or a fighting between 2 parties and none could avoid conflicts because it occurs naturally to everyone on daily basis. According to Buddhism, conflict is a form of suffering as well as to cause suffering. The key element of conflict is 'thought' which dictate human's action and verbal expression, especially the false view or belief or 'Ditthi' in Pali. All the false views or false beliefs have been summarized in the 3rd part of Brahmajala Sutta. They are called '62 Ditthis' or 62 beliefs which are clung to by ascetics in India. These Ditthis discuss about the eternity, the universe, the annihilation and the existence after death. They are all the metaphysics. The Buddha says it is so dangerous to cling to those beliefs. When someone tried to debate with The Buddha about these metaphysic issues, he sometimes ignored the questions due to these Ditthis were beyond human perception to understand and simply taught them about the other Dhammas instead like the threefold training that will lead them to gain the right view or wisdom. The systematic attention or 'Yonisomanasikara' is the method leading to wisdom. Once the right view is happened, then the false view causing conflict will be vanished eventually.

ประกาศคุณูปการ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยความกรุณาจาก ศ.เกียรติคุณ แสง จันทร์งาม อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก และ ผศ.ดร.สมหวัง แก้วสุฟอง อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม ที่กรุณาให้คำปรึกษาแนะนำแนวทางการเขียน ตรวจสอบแก้ไขเนื้อหาและวิจารณ์ผลงาน ทำให้งานวิจัยเป็นไปตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ นอกจากนี้ ต้องขอกราบขอบพระคุณ พระมหาวิเศษ ปญญาวชิโร (เสาะพบดี) รศ.ดร. ที่ให้ความอนุเคราะห์ในการตรวจสอบรูปแบบและความถูกต้องของงานวิจัย เสนอแนะแนวทางของงานวิจัย และชี้แนะถึงแหล่งข้อมูลสำหรับงานวิจัย และด้วยความเมตตาของอาจารย์ทุกท่าน จึงทำให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จขึ้นมาได้ จึงขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ โอกาสนี้

คุณค่าและประโยชน์จากการศึกษาค้นคว้าวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอมอบเป็นกตัญญูตเวทิตาแด่บุพการี บุรพจารย์ และผู้มีพระคุณทุกท่านทั้งในอดีตและปัจจุบัน ที่ทำให้ข้าพเจ้าเป็นผู้มีการศึกษาและประสบความสำเร็จมาจนตราบเท่าทุกวันนี้

สุรางค์รัชต์ ตันทา

สารบัญค้าย่อ

ชื่อคัมภีร์ในพระไตรปิฎกและเอกสารต้นฉบับตัวเขียน

ค้าย่อ	รายละเอียด
พระวินัยปิฎก	
วิ.ม.	วินัยปิฎก มหาวคค
วิ.จ.	วินัยปิฎก จุฬวคค
วิ.ม.	วินัยปิฎก มหาวคค
วิ.จ.	วินัยปิฎก จุฬวคค
พระสุตตันตปิฎก	
ที.สี.	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลกชนธวคค
ที.ม.	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคค
ที.ปา.	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกงคค
ม.ม.	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก
ม.ม.	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก
ม.อุ.	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก
สั.ส.	สุตตันตปิฎก สัยัตตนิคาย สคาถวคค
สั.นิ.	สุตตันตปิฎก สัยัตตนิคาย นิตานวคค
สั.ช.	สุตตันตปิฎก สัยัตตนิคาย ขนธวคค
สั.สพ.	สุตตันตปิฎก สัยัตตนิคาย สพายนวคค
สั.ม.	สุตตันตปิฎก สัยัตตนิคาย มหาวารวคค
อง.เอก.	สุตตันตปิฎก องคุตตรนิกาย เอกนิปาต
อง.ทุก.	สุตตันตปิฎก องคุตตรนิกาย ทุกนิปาต
อง.ติก.	สุตตันตปิฎก องคุตตรนิกาย ติกนิปาต
อง.จตุก.	สุตตันตปิฎก องคุตตรนิกาย จตุกนิปาต
อง.ปญจก.	สุตตันตปิฎก องคุตตรนิกาย ปญจกนิปาต
อง.ทสก.	สุตตันตปิฎก องคุตตรนิกาย ทสกนิปาต
ขุ.สุ.	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิปาต
ขุ.ม.	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส
ขุ.จ.	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิตเทส
ขุ.ป.	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏีสมภิตามคค
ที.สี.	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลกชนธวคค
ที.ม.	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคค
ที.ปา.	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกงคค
ม.ม.	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก

ม.ม.	สุตตนตปิฎก มชฌิมนิกาย มชฌิมปณณาสก
ม.อุ.	สุตตนตปิฎก มชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก
สํ.ส.	สุตตนตปิฎก สํยุตตนิกาย สคาถวคค
สํ.นิ.	สุตตนตปิฎก สํยุตตนิกาย นิตานวคค
สํ.ข.	สุตตนตปิฎก สํยุตตนิกาย ขนธวคค
สํ.สพ.	สุตตนตปิฎก สํยุตตนิกาย สพายตวคค
สํ.ม.	สุตตนตปิฎก สํยุตตนิกาย มหาวารวคค
อง.เอก.	สุตตนตปิฎก องคฺตตรนิกาย เอกนิปาต
อง.ทุก.	สุตตนตปิฎก องคฺตตรนิกาย ทุกนิปาต
อง.ติก.	สุตตนตปิฎก องคฺตตรนิกาย ติกนิปาต
อง.จตุก.	สุตตนตปิฎก องคฺตตรนิกาย จตุกนิปาต
อง.ทสก.	สุตตนตปิฎก องคฺตตรนิกาย ทสกนิปาต
ขุ.สุ.	สุตตนตปิฎก ขุทฺทกนิกาย สุตตนิปาต
ขุ.ม.	สุตตนตปิฎก ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทศ
ขุ.จ.	สุตตนตปิฎก ขุทฺทกนิกาย จุฬนิทฺเทศ
ขุ.ป.	สุตตนตปิฎก ขุทฺทกนิกาย ปฏีสมภิทามคค

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.	อภิธมมปิฎก ธมมสงคณิ
อภิ.วิ.	อภิธมมปิฎก วิภงค
อภิ.สง.	อภิธมมปิฎก ธมมสงคณิ
อภิ.วิ.	อภิธมมปิฎก วิภงค

ปกรณ์วิเสส

วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคคปกรณ์
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคคปกรณ์

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สํ.อ.	ทีฆนิกาย สุมงคฺลวิลาสินิ สํล็กขนธวคคอฎฺฐกถา
ที.ม.อ.	ทีฆนิกาย สุมงคฺลวิลาสินิ มหาวคคอฎฺฐกถา
ม.ม.อ.	มชฌิมนิกาย ปปญจสุทฺถนํ มุลปณณาสกอฎฺฐกถา
ม.อุ.อ.	มชฌิมนิกาย ปปญจสุทฺถนํ อุปริปณณาสกอฎฺฐกถา
สํ.ข.อ.	สํยุตตนิกาย สารตถปฺปกาสินิ ขนธวคคอฎฺฐกถา
อง.ทุก.อ.	องคฺตตรนิกาย มโนรลฺปุรณิ ทุกนิปาตอฎฺฐกถา
ที.สํ.อ.	ทีฆนิกาย สุมงคฺลวิลาสินิ สํล็กขนธวคคอฎฺฐกถา
ที.ม.อ.	ทีฆนิกาย สุมงคฺลวิลาสินิ มหาวคคอฎฺฐกถา

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
ประกาศคุณูปการ	ง
สารบัญคำย่อ	จ
สารบัญ	ช
สารบัญแผนภาพ	ณ
บทที่	
1 บทนำ	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย	3
ขอบเขตของการวิจัย	3
วิธีดำเนินงานวิจัย	3
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	3
คำนิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	6
ประโยชน์ที่ได้รับ	7
2 ความหมายของความขัดแย้งตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท	8
ความหมายของความขัดแย้ง	8
ประเภทของความขัดแย้ง	11
เหตุและปัจจัยของความขัดแย้ง	16
ผลกระทบของความขัดแย้ง	23
สรุปสาระสำคัญ	25
3 ความหมายของความคิดตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท	27
ความคิดแบบสัมมาทิฐิ	27
ความคิดแบบมิจฉาทิฐิ	34
ทิฐิ 62 ในพรหมชาลสูตร	45
สรุปสาระสำคัญ	57
4 การแก้ปัญหาการขัดแย้งทางความคิดตามแนวพุทธศาสนาเถรวาท	59
วิธีการแก้ปัญหาความขัดแย้ง	59
การแก้ปัญหาเรื่องทิฐิ 62 ของพระพุทธเจ้า	62
การแก้ปัญหาการขัดแย้งทางความคิดตามหลักไตรสิกขา	72
การแก้ปัญหาการขัดแย้งทางความคิดด้วยหลักโยนิโสมนสิการ	93
สรุปสาระสำคัญ	101

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
5 บทสรุปและข้อเสนอแนะ	103
สรุปผลการวิจัย	103
ข้อเสนอแนะ	108
บรรณานุกรม	109
ประวัติผู้วิจัย	113

สารบัญแผนภาพ

แผนภาพที่

หน้า

1 มूलเหตุของความขัดแย้งที่ยืดเยื้อ

20

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในโลกนี้จะมีมาพร้อม ๆ กับการเกิดของมนุษย์ ในอดีตกาลประชากรบนโลกนี้อาจจะยังมีจำนวนน้อย ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจึงไม่ซับซ้อนรุนแรงเท่ากับปัจจุบัน เมื่อจำนวนคน กลุ่มสังคม เพิ่มปริมาณมากขึ้น บริบทที่เกี่ยวพันกับความขัดแย้งในประเด็นใดประเด็นหนึ่งก็เพิ่มมากขึ้นตามไปด้วย เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย บางครั้งก็ก่อให้เกิดความสับสน ยุ่งยาก ก่อให้เกิดเป็นความขัดแย้งในประเด็นใหม่ รูปแบบใหม่ตามมามาก การแก้ปัญหาที่ไม่สามารถทำได้เพียงวิธีใดวิธีหนึ่งเท่านั้น เพราะวิธีการแก้ปัญหาบางอย่างก็สามารถแก้ไขได้เพียงบางประเด็นของความขัดแย้ง ไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้ทั้งหมด ซึ่งนั่นก็เป็นเหตุผลว่าทำไมความขัดแย้งบางเรื่องถึงกินระยะเวลาเนิ่นนาน บางครั้งใช้เวลากว่าร้อยปีก็ยังไม่สามารถแก้ไขได้

การศึกษาเรื่องความขัดแย้งนั้นมีอยู่ในหลายแวดวง ไม่ว่าจะเป็นแวดวงการเมือง ปรัชญา ศาสนา สังคมวิทยา เป็นต้น มีการจำแนกความหมายของความขัดแย้งแตกต่างกันไปตามแต่บริบทของแต่ละกลุ่ม แต่ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้จะศึกษาวิเคราะห์ความขัดแย้งทางความคิดในบริบทของพุทธศาสนา นิกายเถรวาทเป็นหลัก เพราะถึงแม้พุทธศาสนาจะเป็นศาสนาที่มีภาพลักษณ์ด้านความสงบสันติ แต่ในอดีตกาลก็เกิดกรณีการขัดแย้งขึ้นมาไม่ถ้วน ทั้งในขณะที่พระพุทธเจ้ายังมีพระชนม์ชีพอยู่ หรือแม้แต่หลังพระพุทธองค์ปรินิพพานไปแล้ว ความขัดแย้งทางความคิดที่สำคัญในครั้งเมื่อพระองค์ยังดำรงพระชนม์ชีพอยู่ก็คือ เรื่องทิวฐิหรือทรรคนะ 62 ที่ปรากฏในพรหมชาลสูตรที่ขนิทาย สีสันธวรรค ซึ่งแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะคือ **บุพพัตตักปัฏิกวาทะ** และ **อปรัณตักปัฏิกวาทะ** ในแต่ละลักษณะก็มีการจำแนกออกไปอีก (สยาม ใจมาคำ, 2551, หน้า 20-40)

ในลักษณะ**บุพพัตตักปัฏิกวาทะ** ก็แบ่งได้เป็น 5 กลุ่ม คือ

1. กลุ่มที่มีความเห็นว่าอัตตาและโลกเที่ยง
2. กลุ่มที่มีความเห็นว่าอัตตาและโลกเที่ยงเป็นบางอย่าง
3. กลุ่มที่มีความเห็นว่าโลกมีที่ สุด และไม่มีที่ สุด
4. กลุ่มที่มีความเห็นหลบเลี่ยงไม่แน่นอน
5. กลุ่มที่มีความเห็นว่าอัตตาและโลกเกิดขึ้นเอง

ส่วนในลักษณะ**อปรัณตักปัฏิกวาทะ**แบ่งไว้อีก 5 กลุ่มเช่นกัน

1. กลุ่มที่มีความเห็นว่าอัตตาหลังจากตายแล้วมีสัญญา
2. กลุ่มที่มีความเห็นว่าอัตตาไม่มีสัญญาหลังจากตายแล้ว
3. กลุ่มที่มีความเห็นว่าอัตตามีสัญญาก็ไม่ใช่หลังจากตายแล้ว
4. กลุ่มที่มีความเห็นว่าอัตตาขาดสูญหลังจากตายไปแล้ว
5. กลุ่มที่ยึดถือสภาพบางอย่างว่าเป็นนิพพานในปัจจุบัน

ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นหลังจากการปรินิพพานนั้น ก็คือการขัดแย้งในเรื่องพระวินัย เริ่มตั้งแต่มีการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 1 เมื่อพระปุราณะ ซึ่งมีพระสาวกจำนวนมาก อยู่ระหว่างการจาริก

ทำให้ไม่ได้รับการคัดเลือกเข้าร่วมในการประชุมครั้งนี้ เมื่อกลับมาจึงประกาศไม่ยอมรับผลของการประชุมที่เกิดขึ้น แต่การขัดแย้งครั้งสำคัญที่นำไปสู่การแยกเป็นนิกายต่าง ๆ เกิดขึ้นราวปีพุทธศักราชที่ 100 ก็เกิดมีข้อขัดแย้งกันอย่างรุนแรงอีกครั้งในเรื่องพระวินัย เนื่องจากพระวัชชีบุตรฝ่ายอาจริยวาทถือว่าอาจารย์สอนอย่างไรก็ปฏิบัติอย่างนั้นไม่เป็นความผิด และไม่ปฏิบัติตามพุทธบัญญัติ 10 ข้อ ความต้องการยกเลิกสิกขาบทเล็กน้อยนี้เพื่อความสะดวกในการประพฤติพรหมจรรย์ เป็นเหตุให้พระฝ่ายเถรวาทที่ต้องการรักษาพระธรรมวินัยไว้เช่นเดิมได้ทำหุตติยสังคายนาขึ้น ณ วาลุการามวิหาร เมืองเวสาลี มีพระสัพพกามีเถระเป็นประธาน หลังจากนั้นก็เกิดการแยกนิกายต่าง ๆ ขึ้น ซึ่งการแตกแยกออกเป็นนิกายนั้นมีสาเหตุมาจากการขัดแย้งทางความคิดของ 2 ฝ่ายระหว่าง ทิฏฐิสามัญญตา คือมีความคิดเห็นแตกต่างแล้วตีความคำสอนเดิมไม่เหมือนกัน และ สีลสามัญญตา คือรักษาวินัยและการปฏิบัติตามคำสอนเดิมแตกต่างกัน (สุชาติ หงษา, 2550, หน้า 23-29)

ในปัจจุบันความขัดแย้งในหมู่สงฆ์รูปแบบนี้ยังคงเกิดขึ้น กรณีที่สำคัญที่เกิดขึ้นในประเทศไทยก็อย่างเช่น กรณีของวัดพระธรรมกาย ที่สร้างประเด็นความขัดแย้งในสังคมอย่างมากมายกตัวอย่างเช่น แนวคิดเรื่องการสร้างศาสนสถาน การระดมทุนของธรรมกายนั้น ฝ่ายที่ต่อต้านถือเป็นการบิดเบือนคำสอนอย่างร้ายแรง สวนทางกับแนวคิดหลักของศาสนาพุทธที่เน้นความเรียบง่ายและการไม่ยึดติดกับวัตถุใด การใช้ ‘บุญ’ มาชักจูงให้คนวนเวียนจมอยู่กับการบริจาคทรัพย์เพื่อวัตถุประสงค์ต่าง ๆ เป็นการส่งเสริมความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนและตัวบุคคล จะบั่นทอนสังคมในระยะยาว พร้อมทั้งทำพระธรรมวินัยลางเลือนไปด้วย นอกจากนี้ทางวัดพระธรรมกายยังได้เผยแพร่คำสอนที่คลาดเคลื่อนไปจากหลักพระธรรมหลายประการ เช่น การสอนว่านิพพานเป็นอัตตา สอนเรื่องธรรมกายอย่างเป็นภาพนิมิต และให้มีธรรมกาย ที่เป็นตัวตนเป็นอัตตาของพระพุทธเจ้ามากมายหลายพระองค์ ไปรวมกันอยู่ในอายตนนิพพาน สอนเรื่องอายตนนิพพาน ให้เป็นดินแดนที่จะเข้าสมาธิไปเฝ้าพระพุทธเจ้าได้ ถึงกับมีพิธีถวายข้าวพระที่จะนำข้าวบูชาไปถวายแต่พระพุทธเจ้าในอายตนนิพพาน เป็นต้น (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2542, หน้า 11-12)

อีกประเด็นที่น่าสนใจก็คือ การตีความเรื่องของศีลธรรม จริยธรรมในสังคมเมื่อเกิดเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่งซึ่งเกี่ยวพันถึงเรื่องนี้ขึ้นในสังคม เรามักจะได้เห็นการขัดแย้งทางความคิดของคนในสังคม ประเด็นหนึ่งที่วิพากษ์วิจารณ์กันอย่างกว้างขวางในสังคมก็คือ การเรียกร้องให้มีการใช้โทษประหารชีวิตกับผู้ต้องหาที่ก่ออาชญากรรมข่มขืนและฆ่าเหยื่อ รวมถึงกรณีที่ชาวพุทธจำนวนหนึ่งเรียกร้องให้มีการตอบโต้ขั้นรุนแรงต่อชาวมุสลิม อย่างที่เกิดขึ้นในประเทศเมียนมาร์ ซึ่งก็น่าแปลกใจที่ประชากรส่วนใหญ่ทั้งในประเทศไทยและเมียนมาร์นั้นนับถือศาสนาพุทธ หลักธรรมคำสอนก็เน้นเรื่องการให้อภัย และการทำลายชีวิตใดชีวิตหนึ่งก็ถือเป็นบาป แต่ทำไมคนในสังคมถึงได้สร้างกระแสให้มีการทำร้ายฆ่าฟันต่อผู้ที่เห็นต่างขึ้นมาได้อะไรเป็นสาเหตุที่แท้จริงที่ทำให้คนมีความคิดรุนแรงถึงขั้นจะทำลายชีวิตของอีกฝ่ายให้ได้

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้ทำการศึกษาวิเคราะห์ถึงการขัดแย้งทางความคิดที่เคยเกิดขึ้นในพุทธศาสนาเมื่อครั้งอดีตกาล โดยมุ่งศึกษาประเด็นความขัดแย้งที่มีสาเหตุจากมิถิลาธิฏฐิ ดังปรากฏในทิวฎฐิ 62 พรหมชาลสูตร และทิวฎฐิของครูทั้ง 6 ในสามัญญผลสูตร เพื่อเป็นแนวทางหนึ่งที่จะทำให้เราเรียนรู้เข้าใจถึงความขัดแย้ง แนวคิด วิธีทางในการแก้ไข หลักธรรมคำสอนตามแนวทางของพุทธปรัชญา

เถรวาทที่จะนำไปสู่การแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ และสามารถนำมาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์กับยุคสมัยปัจจุบันได้เช่นกัน

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 1.2.1 เพื่อศึกษาความหมายของความขัดแย้งตามแนวทางพุทธศาสนาเถรวาท
- 1.2.2 เพื่อศึกษาความหมายของความคิดตามแนวทางพุทธศาสนาเถรวาท
- 1.2.3 เพื่อศึกษาวิเคราะห์วิธีการแก้ปัญหาคัดแย้งทางความคิดตามแนวทางพุทธศาสนาเถรวาท

1.3 ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษาเชิงวิเคราะห์วิธีการแก้ปัญหาคัดแย้งทางความคิดตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท โดยมีขอบเขตตามกรอบความหมายของความขัดแย้งและความหมายของความคิดตามแนวพุทธศาสนาเถรวาท ตลอดจนจนถึงวิธีการแก้ปัญหาคัดแย้งทางความคิดบนหลักการของไตรสิกขา อันได้แก่ ศีลสิกขา จิตตสิกขา และปัญญาสิกขา ซึ่งอาศัยการศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา วรรณกรรม เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และจากข้อมูลที่ปรากฏอยู่ตามอินเทอร์เน็ต

1.4 วิธีดำเนินงานวิจัย

- 1.4.1 รวบรวมข้อมูลจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับความหมายของความขัดแย้งและความหมายของความคิดตามแนวพุทธศาสนาเถรวาท
- 1.4.2 รวบรวมข้อมูลจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการขัดแย้งในพระพุทศาสนาครั้งอดีตกาล และหลักธรรมที่เกี่ยวข้อง
- 1.4.3 รวบรวมข้อมูลและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวิธีแก้ปัญหาคัดแย้งทางความคิดตามแนวพุทธศาสนาเถรวาท
- 1.4.4 ประมวล วิเคราะห์ เรียบเรียงข้อมูลตามเนื้อหาให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์
- 1.4.5 แก้ไขเนื้อหาและสำนวนด้านภาษาให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น
- 1.4.6 นำเสนอและรายงานผลงานวิจัยตามที่บัณฑิตวิทยาลัยกำหนด

1.5 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์การแก้ปัญหาคัดแย้งทางความคิดตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท” ผู้วิจัยได้ศึกษาจากตำรา เอกสาร ทฤษฎี แนวความคิด และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อใช้เป็นแนวทางในการวิจัยตามลำดับดังนี้

1.5.1 เอกสารที่เกี่ยวข้อง

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช (2557, หน้า 7-9) ได้ให้นิยามความขัดแย้งไว้ว่า เป็นสภาวะที่คนกลุ่มหนึ่งซึ่งมีเอกลักษณ์ร่วมกัน ทำการต่อสู้ด้านทานกันอย่างจริงจังกับคนอีกกลุ่มหนึ่ง ทั้งนี้เนื่องจากคนทั้งสองกลุ่มนี้กำลังแสวงหาเป้าหมายที่แตกต่างกัน ไม่สอดคล้องกันและไปด้วยกันไม่ได้ เป็นการต่อสู้ชนวนขยายเพื่อให้ได้มาซึ่งประโยชน์และกรรมสิทธิ์ในสถานภาพ อำนาจ และ

ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด โดยที่คู่ต่อสู้มุ่งที่จะทำลาย ทำร้ายหรือกำจัดคู่แข่งของตนเสีย โดยความขัดแย้งแบ่งออกเป็น 3 ระดับคือ ความขัดแย้งระหว่างบุคคล ความขัดแย้งระหว่างกลุ่ม และความขัดแย้งระหว่างประเทศ ซึ่งสงครามถือเป็นความขัดแย้งในระดับนี้เช่นกัน เมื่อความขัดแย้งและสงครามเกิดขึ้นบ่อย จึงได้มีการศึกษาวิจัยถึงการแก้ไขและจัดการความขัดแย้ง (Conflict Management) เพิ่มขึ้น เพื่อหลีกเลี่ยงและระงับความขัดแย้งโดยวิธีตามกฎหมาย วิธีการทูตซึ่งใช้การเจรจาต่อรอง การไกล่เกลี่ยประนีประนอม รวมทั้งแนวทางการแก้ปัญหาอย่างไม่เป็นทางการด้วย

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) (2557, หน้า 614) ได้กล่าวไว้ในหนังสือพุทธธรรมฉบับขยาย ว่าด้วยเรื่องของโยนิโสมนสิการ ซึ่งแปลว่า การทำในใจโดยแยบคาย หรือคิดถูกวิธี แปลง่าย ๆ ว่า ความรู้จักคิด หรือคิดเป็น หมายถึงการคิดอย่างมีระเบียบ หรือคิดตามแนวทางของปัญญา รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของสิ่งนั้น โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยตัณหาอุปาทานของตนเองเข้าไปจับ นอกจากนี้ยังได้อธิบายเกี่ยวกับเรื่องของสัมมาทิฐิ มิจจาทิฐิ และเรื่องของไตรสิกขา ประกอบด้วยศีลสิกขา จิตสิกขา และปัญญาสิกขา ไว้ในบทที่เกี่ยวกับโยนิโสมนสิการเช่นกัน

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) (2546, หน้า 51) เสนอแนะการสลายความขัดแย้งแนวพุทธไว้ในหนังสือ สลายความขัดแย้ง นิติศาสตร์-รัฐศาสตร์-เศรษฐศาสตร์ แนวพุทธ ว่า คนไทยนับถือศาสนาพุทธและมีเอกลักษณ์ในเรื่องของความเมตตาในสายตาคอนอื่นอยู่แล้ว ต้องรักษาเอกลักษณ์นี้ไว้ ต้องก้าวไปสู่ขั้นสามารถจัดสรรสังคมด้วยปัญญาบนฐานแห่งเมตตา ต้องอาศัยปัญญาให้มากขึ้น แต่เมตตายังไม่พอ ต้องนำวิถีชีวิตแบบเดิมของไทยมาศึกษา หรือวิถีคิดแบบพุทธศาสนา มาใช้เป็นคติเพื่อวิเคราะห์ศึกษา ให้เกิดการสร้างสรรค์เพื่อลดความขัดแย้งในสังคมให้ได้

บุญ นิลเกษ (2550, หน้า 11-32) ได้อธิบายลักษณะของทิฐิ 62 ที่ปรากฏอยู่ในพรหมชาลสูตร ที่มุนิกาย สิลขันธวรรค ไว้อย่างละเอียด ซึ่งทิฐิ 62 นี้ก็คือแนวความคิดที่เกี่ยวกับโลกวิญาณ อตตตา การตั้งอยู่หรือดับไปของสิ่งเหล่านั้น แบ่งเป็นหมวดหมู่หลักได้ 2 หมู่คือ ปุพพันตกับปิกวาทะ และอปันตกับปิกวาทะ หมู่แรกแบ่งย่อยได้อีก 18 ช้อย่อย ส่วนหมู่ที่สองแบ่งได้อีก 44 ช้อย่อย ซึ่งพระพุทธองค์ได้แสดงธรรมในตอนท้ายไว้ไม่ให้พระภิกษุยึดมั่นถือมั่นกับทิฐิเหล่านี้ จะได้พบการหลุดพ้นเช่นเดียวกับพระองค์

วันชัย วัฒนศัพท์ (2550, หน้า 3-6) ได้รวบรวมความรู้ทางทฤษฎีความขัดแย้ง และวิธีการแก้ไขความขัดแย้งโดยสันติวิธีและวิธีไกล่เกลี่ยไว้ในหนังสือ “ความขัดแย้ง...หลักการและเครื่องมือแก้ปัญหา” โดยได้เสนอไว้ว่าความขัดแย้งเกิดขึ้นทุกวันในสังคมกับทุก ๆ คน แต่สังคมไทยมักไม่ยอมรับว่าเกิดความขัดแย้งต่อหน้า เป็นสังคมที่ไม่ชอบเผชิญหน้า และมีวิธีแก้ปัญหาโดยการหลีกเลี่ยง หลีกเลียง หรือพยายามอดกลั้นเพื่อให้อภัย แต่ไม่แสดงออกอย่างเปิดเผย กลายเป็นการนินทาลับหลังไป

ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ (2539, หน้า 36-37) ได้อธิบายไว้ใน “สันติทฤษฎี” ว่ามนุษย์ไม่เคยว่างเว้นจากความขัดแย้ง ไม่ว่าจะในระดับบุคคลหรือในระดับสังคม เป็นผลมาจากความแตกต่างด้านพันธุกรรมและสภาพแวดล้อมทางสังคม ความแตกต่างแบบนี้ก่อให้เกิดความขัดแย้ง แต่บ่อยครั้งที่ความขัดแย้งก็เป็น “พลังทะยานชีวิต” (Elan Vital) นำไปสู่ความคิดสร้างสรรค์ทำประโยชน์แก่สังคมได้ สิ่งที่มาพร้อมกับความขัดแย้งก็คือ ความรุนแรงและสงคราม แต่ทั้งสองก็มีใช้ผลของความขัดแย้งเป็นเพียงวิธีหนึ่งที่มนุษย์ใช้แก้ไขปัญหาเท่านั้น

1.5.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

อรปริยา วสุมหันท (2553, หน้า 151) ได้ศึกษา วิเคราะห์พุทธวิธีจัดการความขัดแย้งในทัศนะของพระไพศาล วิสาโล เป็นวิทยานิพนธ์ที่ศึกษาถึงแนวคิดและรูปแบบการจัดการความขัดแย้งตามหลักพระพุทธศาสนาโดยใช้แนวสันติวิธี และการประยุกต์ใช้แนวคิดและวิธีการขัดแย้งในสังคมไทยปัจจุบันของพระไพศาล วิสาโล ในการแก้ปัญหาความขัดแย้งด้านสิ่งแวดล้อมและการแข่งขันทรัพยากรธรรมชาติ รวมถึงการจัดการความขัดแย้งและความรุนแรงในสามจังหวัดชายแดนใต้ซึ่งพระไพศาลมีแนวคิดที่ว่าเหตุปัจจัยของความขัดแย้งแท้จริงแล้วเกิดจากตัณหาและอวิชชาที่ครอบงำจิตใจจนทำให้มนุษย์มีพฤติกรรมที่เห็นแก่ตัวจนต้องหาหนทางเอาเปรียบผู้อื่นด้วยการสร้างเครื่องมือต่าง ๆ ขึ้นมารองรับความเลวร้ายของตนจนเมื่อมีผู้ต่อต้านไม่เห็นด้วยก็เกิดเป็นความขัดแย้งและความรุนแรงต่อมาอย่างไรก็ดีท่านมองว่าศัตรูที่แท้จริงของเราไม่ใช่มนุษย์หากเป็นความโกรธความเกลียดและความหลงที่อยู่ภายในใจของมนุษย์ต่างหาก

พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (นิตฺยบุนยากร) (2553, หน้า 25) ได้กล่าวใน มนุษย์กับความขัดแย้ง : โลกทัศน์และชีวทัศน์ในพระพุทธศาสนา ไว้ว่า พระพุทธศาสนายอมรับว่าความขัดแย้งเป็นสิ่งจำเป็นในระดับ โลกียวิสัย ความขัดแย้งเป็นธรรมชาติของสังคมทั่วไป สังคมแปรเปลี่ยนไปอยู่ตลอดเวลา (อนิจจัง) ผลก็ทำให้เกิด ทุกข์ หรือ ความขัดแย้ง ซึ่งไม่มีใครบังคับไม่ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหรือขัดแย้งได้ ถือเป็นอนัตตา ก่อให้เกิดการพัฒนาคุณค่าภายในของมนุษย์ พัฒนาการเมืองการปกครอง สังคม ถือเป็นบุญและบาป ขึ้นอยู่กับการวางตัวของบุคคลในสถานการณ์ความขัดแย้งว่าเป็นอย่างไร

สยาม ใจมาคำ (2551, หน้า 75) ได้ทำวิจัยเกี่ยวกับเรื่อง “การวิเคราะห์สัมมาทิฐิในพุทธศาสนาเถรวาท” ซึ่งได้รวบรวม วิเคราะห์ ข้อมูลที่เกี่ยวกับสัมมาทิฐิที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเอาไว้ ทั้งความหมายในเชิงโลกียะ และโลกุตระ บ่อเกิดของสัมมาทิฐิ วิเคราะห์ธรรมที่เกี่ยวข้องกับสัมมาทิฐิไว้ รวมถึงองค์ประกอบและเกณฑ์ที่ใช้วินิจฉัยสัมมาทิฐิ ได้กล่าวไว้ว่า การมีสัมมาทิฐิในอริยสัจก็เพราะเห็นแจ้งในกฎอิทัปปัจจยตาหรือหลักปฏิจจสมุปบาทการเห็นแจ้งในกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาทย่อมเห็นชัดในความเปลี่ยนแปลงตามกฎไตรลักษณ์พร้อมเสร็จในตัวกล่าวโดยสรุปคือความเป็นกลางตามหลักปฏิจจสมุปบาทนี้เองที่จัดว่าเป็นแกนกลางของความเห็นชอบในระดับนี้ซึ่งมีลักษณะทางจุดยืนที่ไม่เอนเอียงทิฐิสุดโต่งด้านใดด้านหนึ่งไม่ว่าจะเป็นสัสสตทิฐิ (ความเห็นว่ายั่งยืน) กับอุทเทททิฐิ(ความเห็นว่ายาดสูญ) หรือระหว่างอัตถิกทิฐิ (ความเห็นว่ามีอยู่) กับนัตถิกทิฐิ (ความเห็นว่าไม่มี)

นงเยาว์ หนูไชยะ ณ กาฬสินธุ์ (2544, หน้า 174) ได้ทำการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องมิจฉาทิฐิในพุทธศาสนาเถรวาท โดยได้รวบรวมความหมาย ประเภท กรณีตัวอย่าง โทษของมิจฉาทิฐิ และแนวทางแก้ไขตลอดทั้งทัศนะของนักวิชาการทางศาสนาและปรัชญาที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดมิจฉาทิฐิ ซึ่งมูลเหตุของมิจฉาทิฐิทั้งหลายเกิดจากอวิชชา คือความไม่รู้แจ้งในอริยสัจ 4 และปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นเหตุให้ยึดมั่นถือมั่นในอุปาทานชั้น 5 โดยไม่มีปัญญา รู้แจ้งตามความเป็นจริง (ยถาภูตญาณทัศนะ) อันสืบเนื่องมาจากการพิจารณาโดยอุบายไม่แยบคาย (อโยนิโสมนสิการ) รวมทั้งการคบค้าสมาคมกับบาปมิตร ซึ่งเป็นตัวการนำไปสู่การได้ยินได้ฟังในสิ่งที่ไม่ถูกต้อง (ปรโตโฆสะที่ไม่ดี) สาเหตุทั้งหมดนี้ ย่อมก่อให้เกิดความเห็นผิด

ฐานิสรา **ประธานราษฎร์นิกร** (2548, หน้า 178) ได้วิจัยเรื่องอภัยกตปัญหา (ปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์) กล่าวไว้ว่า อภัยกตปัญหาทั้ง 10 (หรือ 14) มิได้เป็นปัญหาที่ยกขึ้นมาถามกันอย่างลอย ๆ แต่เป็นทฤษฎีของสำนักใดสำนักหนึ่งในสมัยพุทธกาล และเป็นปัญหาที่เจ้าลัทธิต่าง ๆ นิยมนำมาโต้ว่าทะกัน เป็นที่น่าสังเกตว่าเจ้าลัทธิเหล่านั้นทั้งหมด ต่างยึดติดในทฤษฎีอย่างใดอย่างหนึ่ง และยืนยันว่าความเห็นของตนเท่านั้นถูก ความเห็นของคนอื่นผิด ขณะที่เจ้าลัทธิเหล่านั้นเมื่อถูกถามปัญหาข้างต้นแล้ว ก็ตอบยืนยันหรือปฏิเสธไปตามทัศนะของตน หรือไม่ยืนยันทฤษฎีอย่างใดอย่างหนึ่ง และตอบปัญหาด้วยวาจาที่หลบเลี่ยงไม่แน่นอน แต่พระพุทธเจ้ากลับทรง “นิ่ง” ไม่ตอบปัญหาเหล่านั้นเสีย

1.6 คำนิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

พุทธปรัชญา หมายถึง แนวคิดที่ได้มาจากพระพุทธศาสนา จากพระธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทัศนคติที่เกี่ยวกับเรื่องต่าง ๆ เช่น จักรวาล จิตวิญญาณ การได้มาซึ่งความรู้ของมนุษย์ สิ่งที่มีมนุษย์ควรรู้เพื่อให้เข้าใจความจริง ความหมายของชีวิต ทั้งดำรงชีวิตให้สอดคล้องสัมพันธ์กับความจริง พุทธปรัชญาได้นำหลักเหตุและผลไปวิเคราะห์และอธิบายความจริงและความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายในโลกเพื่อนำผู้ปฏิบัติไปสู่เป้าหมายสูงสุดคือ นิพพาน โดยที่ผู้ปฏิบัติต้องมุ่งให้ตนเองพ้นทุกข์ก่อนที่จะไปช่วยสรรพสัตว์ทั้งหลาย และหลักคำสอนนั้นยึดตามคำสอนเดิมทั้งหมด ตามแนวทางของศาสนาพุทธนิกายเถรวาท

ความขัดแย้ง หมายถึง สภาวะที่คนกลุ่มหนึ่งซึ่งมีเอกลักษณ์ร่วมกัน (ไม่ว่าจะมีเอกลักษณ์ร่วมกันกันในเรื่องของเผ่าพันธุ์ เชื้อชาติ ภาษา วัฒนธรรม ศาสนา หรือตามกลุ่มเศรษฐกิจ สังคม การเมือง หรือกลุ่มใด ๆ ก็ตาม) ทำการต่อสู้ด้านทานกันอย่างจริงจังกับคนอีกกลุ่มหนึ่ง ทั้งนี้เนื่องจากคนทั้งสองกลุ่มนี้กำลังแสวงหาเป้าหมายที่แตกต่างกัน ไม่สอดคล้องกันและไปด้วยกันไม่ได้ ซึ่งความขัดแย้งในงานวิจัยนี้ หมายถึง ความขัดแย้งที่มีสาเหตุจากความคิดเห็นที่ผิด หรือมิจฉาทิฐิ ดังที่ปรากฏอยู่ในพรหมชาลสูตรและสามัญญผลสูตร

มิจฉาทิฐิ หมายถึง ความเห็น ความคิด ทรรศนะ และทฤษฎี ที่ผิด ไม่ถูกต้อง ผิดจากทำนองคลองธรรม ทิฐิถือเป็นมโนกรรมที่สำคัญเพราะเป็นตัวกำหนดวจีกรรมและกายกรรม เมื่อความคิดเห็นที่เกิดขึ้นเป็นความคิดเห็นที่ผิด ย่อมนำไปสู่ทางที่ผิด ทางแห่งความพินาศ ส่งผลร้ายแรงอย่างที่สุดได้ การขัดแย้งทางความคิดที่ปรากฏในงานวิจัยนี้ มีสาเหตุหลักมาจากมิจฉาทิฐิ โดยศึกษาวิเคราะห์จากกรณีทิวฎิ 62 ในพรหมชาลสูตรและลัทธิครูทั้ง 6 ในสามัญญผลสูตร ว่าพระพุทธเจ้าทรงมีวิธีรับมือกับกรณีเหล่านี้อย่างไร

วิธีแก้ไขความขัดแย้ง ในความหมายทั่วไปคือวิธีการและกระบวนการที่ช่วยให้เกิดการยุติความขัดแย้ง ปัจจุบันมีการเปิดสอนเป็นวิชาหนึ่ง ซึ่งการแก้ไขความขัดแย้งนั้นมีอยู่หลายวิธีด้วยกัน เช่น สันติวิธี กระทำได้โดยจัดการเจรจา การไกล่เกลี่ย การทูต และการสร้างสันติภาพแนวสร้างสรรค์ โดยเน้นการสื่อสารภายในกลุ่มและระหว่างกลุ่มที่มีความขัดแย้ง เป็นต้น ซึ่งในงานวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาวิเคราะห์ความขัดแย้งที่เกิดจากมิจฉาทิฐิเป็นหลัก วิธีการแก้ไขในทางพุทธศาสนาเถรวาทก็คือ การทำให้เกิดสัมมาทิฐิขึ้น เพราะเมื่อสัมมาทิฐิเกิดขึ้น มิจฉาทิฐิย่อมหมดไป

โยนิโสมนสิการ หมายถึง การทำในใจโดยแยบคาย ซึ่งก็คือการใช้ความคิดถูกวิธี มองสิ่งทั้งหลายด้วยความพิจารณา สืบค้นถึงต้นเค้า หาสาเหตุจนตลอดสาย แยกแยะออก พิเคราะห์ดูด้วยปัญญาที่คิดเป็นระเบียบ เห็นปัญหานั้นตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย เป็นวิธีคิดอย่างถูกวิธี มีระเบียบเป็นขั้นตอน ซึ่งวิธีคิดเช่นนี้เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดสัมมาทิฐิขึ้น เมื่อมีสัมมาทิฐิก็นำไปสู่การเกิดปัญญา มองเห็นความจริงที่แท้ของสิ่งทั้งหลาย สามารถกำจัดมิจฉาทิฐิ อวิชชา อันเป็นสาเหตุของความขัดแย้งให้หมดลงได้

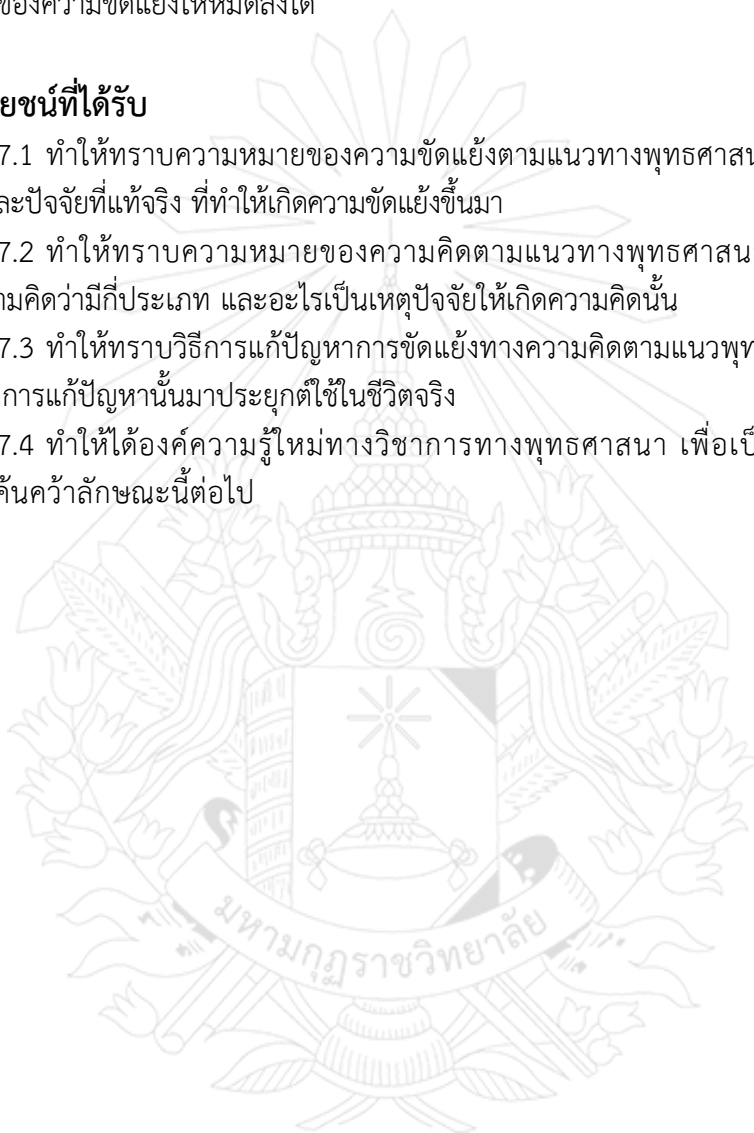
1.7 ประโยชน์ที่ได้รับ

1.7.1 ทำให้ทราบความหมายของความขัดแย้งตามแนวทางพุทธศาสนาเถรวาทเพื่อที่จะได้เข้าใจเหตุและปัจจัยที่แท้จริง ที่ทำให้เกิดความขัดแย้งขึ้นมา

1.7.2 ทำให้ทราบความหมายของความคิดตามแนวทางพุทธศาสนาเถรวาทเพื่อเรียนรู้รูปแบบความคิดว่ามีกี่ประเภท และอะไรเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความคิดนั้น

1.7.3 ทำให้ทราบวิธีการแก้ปัญหาคัดแย้งทางความคิดตามแนวพุทธศาสนาเถรวาทเพื่อนำแนวทางการแก้ปัญหานั้นมาประยุกต์ใช้ในชีวิตจริง

1.7.4 ทำให้ได้องค์ความรู้ใหม่ทางวิชาการทางพุทธศาสนา เพื่อเป็นข้อมูลเบื้องต้นในการศึกษาค้นคว้าลักษณะนี้ต่อไป

บทที่ 2

ความหมายของความขัดแย้งตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท

การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับความหมายของความขัดแย้งตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาทในบทนี้นั้นเป็นการศึกษาและวิเคราะห์ในหัวข้อดังนี้

- 2.1 ความหมายของความขัดแย้ง
- 2.2 ประเภทของความขัดแย้ง
- 2.3 เหตุและปัจจัยของความขัดแย้ง
- 2.4 ผลกระทบของความขัดแย้ง
- 2.5 สรุปสาระสำคัญ

2.1 ความหมายของความขัดแย้ง

ความขัดแย้ง ตามความหมายที่ปรากฏอยู่ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานนั้น (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546, หน้า 176) ประกอบจากคำสองคำคือ “ขัด” และ “แย้ง” ซึ่งคำว่า “ขัด” หมายถึง ไม่ทำตาม ฝ่าฝืน ขืนไว้ แย้งกัน ไม่ลงรอยกัน ส่วนคำว่า “แย้ง” หมายถึง ไม่ตรงหรือลงรอยเดียวกัน ต้านไว้ ทานไว้ เมื่อนำสองคำนี้มารวมกัน จึงหมายถึง ไม่ลงรอยกัน การไม่เห็นพ้องต้องกันกับความคิดของอีกฝ่าย

ส่วนในภาษาอังกฤษ ใช้คำว่า Conflict ซึ่งในพจนานุกรมของแคมบริดจ์ได้ให้ความหมายไว้ว่า (Cambridge University Press, 2006, p.259) การไม่เห็นพ้องต้องกันระหว่างผู้คน ในเรื่องความคิดเห็นที่ตรงข้ามกัน หรือในเรื่องของกฎเกณฑ์ และยังหมายถึง การต่อสู้ระหว่างบุคคลสองฝ่าย หรือระหว่างกลุ่มคนจำนวนมาก หรือระหว่างประเทศด้วยเช่นกัน (1. An active disagreement between people with opposing opinions or principles 2. Fighting between two or more groups of people or countries)

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช (2557, หน้า 8) ได้ให้ความหมายตามนิยามของ James S. Doherty and Robert L.Pflatzgraff, Jr. ไว้ว่า **ความขัดแย้ง** (conflict) หมายถึง สภาวะที่คนกลุ่มหนึ่งซึ่งมีเอกลักษณ์ร่วมกัน (ไม่ว่าจะมีเอกลักษณ์ร่วมกันกันในแง่ของเผ่าพันธุ์ เชื้อชาติ ภาษา วัฒนธรรม ศาสนา หรือตามกลุ่มเศรษฐกิจ สังคม การเมือง หรือกลุ่มใด ๆ ก็ตาม) ทำการต่อสู้ ต้านทานกันอย่างจริงจังกับคนอีกกลุ่มหนึ่ง ทั้งนี้เนื่องจากคนทั้งสองกลุ่มนี้กำลังแสวงหาเป้าหมายที่แตกต่างกัน ไม่สอดคล้องกันและไปด้วยกันไม่ได้

วันชัย วัฒนศัพท์ (2550, หน้า 10-11) ได้อธิบายว่า คำว่า **ความขัดแย้ง** (Conflict) และ คำว่า **ข้อพิพาท** (Dispute) ใช้สลับไปมาได้ แต่บางกรณีเจาะจงว่าความขัดแย้งเป็นเรื่องของความเห็นความเชื่อที่ต่างกัน แต่เมื่อขยายเป็นข้อพิพาทจะกลายเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องมุ่งหมายจะเอาชนะให้ได้ เพื่อเป้าหมายสูงสุดของตัวเอง บางครั้งก็มีผู้ใช้ความหมายสลับกัน คือข้อพิพาทรุนแรงน้อยกว่าความขัดแย้งก็มี

ลิวอิส เอ โคเซอร์ (Lewis A. Coser) (อ้างใน มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช [มสธ.], 2557, หน้า 8) นักจิตวิทยาชาวเยอรมันเห็นว่าความขัดแย้งมีต้นเหตุมาจากความปรารถนา เป็นการต่อสู้ชนชววยเพื่อให้ได้มาซึ่งและกรรมสิทธิ์ในสถานภาพ อำนาจ และทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด โดยที่คู่ต่อสู้มุ่งที่จะทำลาย ทำร้ายหรือกำจัดคู่แข่งของตนเสีย

โยฮัน กัลตุง (Johan Galtung) (อ้างใน ออร์ปรียา วสุมพันธ์, 2553, หน้า 12) เห็นว่า ความขัดแย้งเกี่ยวข้องกับพฤติกรรม (การกระทำ) ของบุคคล หรือกลุ่มบุคคลที่มีทัศนคติที่เป็นอริต่อกัน จนนำมาซึ่งพฤติกรรมในรูปแบบที่ทำหาย ทำร้าย หรือก่อให้เกิดความเสียหายต่อคู่อริ หรือแม้แต่ตัวเอง

ชัยเสกฐ์ พรหมศรี (2550, หน้า 7-11) ได้อ้างอิงนิยามความขัดแย้งจากนักวิชาการด้านความขัดแย้งและพฤติกรรมองค์กรสมัยใหม่ไว้ดังนี้

1. ความขัดแย้ง เกิดขึ้นเมื่อบุคคล 2 คนมองเห็นความไม่เท่าเทียมกันของเป้าหมายที่ตนเองต้องการ และทรัพยากรที่มีอยู่จำกัด ทำให้เกิดการขัดขวางอีกฝ่ายไม่ให้บรรลุเป้าหมาย (Carrell, Jennings, & Heavrin, 1997, หน้า 501)

2. ความขัดแย้ง คือ ความไม่ลงรอยหรือตรงกันข้ามกันอย่างรุนแรง สืบเนื่องมาจากผลประโยชน์ หรือแนวคิด รวมถึงการรับรู้ที่สวนทางกันด้านผลประโยชน์ ความเชื่อที่ว่าแต่ละฝ่ายไม่สามารถบรรลุความปรารถนาได้พร้อมกัน (Pruitt & Rubin, อ้างอิงใน Lewicki, Saunders, & Barry, 2006, หน้า 18)

3. ความขัดแย้ง หมายถึง กระบวนการที่เกิดขึ้นเมื่อบุคคลหรือกลุ่มรับรู้ว่าคุณค่าอื่นหรือกลุ่มอื่น ได้กระทำการบางอย่างที่จะส่งผลเสีย หรือสร้างความไม่เท่าเทียมกันให้เกิดขึ้นกับผลประโยชน์ของตน (Greenberg & Baron, 1997, หน้า 380)

4. ความขัดแย้ง หมายถึง สถานการณ์ใดก็ตามที่ความไม่เท่าเทียมกันของเป้าหมาย ทัศนคติ และอารมณ์หรือพฤติกรรม นำไปสู่ความไม่ลงรอยกัน หรือตรงกันข้ามกันระหว่าง 2 ฝ่ายขึ้นไป (Nelson & Quick, 2001, หน้า 350)

5. ความขัดแย้ง หมายถึง ความไม่ลงรอยกันความตรงกันข้ามกัน หรือการต่อสู้ระหว่าง 2 ฝ่ายขึ้นไป ซึ่งเกิดจากความไม่เท่าเทียมกันทางอิทธิพล รวมถึงความแตกต่างทางอำนาจของแต่ละฝ่าย (Gordon, 2002, หน้า 298)

ในขณะที่พุทธศาสนานั้น ไม่พบคำในภาษาบาลีที่แปลว่าคำว่า “ความขัดแย้ง” ไว้โดยตรง แต่จะมีคำอื่นในภาษาบาลีที่มีความหมายในลักษณะที่เป็นความขัดแย้งหรือบ่งบอกถึงความขัดแย้ง (อนรุท กิ่งเนตร, 2556, หน้า 3) ซึ่งครั้งหนึ่งพุทธทาสภิกขุเคยเทศน์ไว้ว่า “ความขัดแย้ง ภาษาบาลีคือคำว่า อุปัทวะ ภาษาไทยก็คืออุปาทว์ มีความขัดแย้งที่ไหน มีอุปาทว์ที่นั่น” (มูลนิธิหอจดหมายเหตุพุทธทาส อินทปัญโญ, 2011) แต่ความหมายของคำว่า อุปัทวะ ที่ปรากฏในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานนั้น มีความหมายว่า อุปาทว์อัปรีย จัญไร ไม่เป็นมงคล และมักใช้คู่กับคำว่า อันตราย เป็น อุปัทวันตราย (ราชบัณฑิตยสถาน, 2554) ซึ่งก็ไม่ได้หมายถึงความขัดแย้งแต่อย่างใด ส่วนคำอื่น ๆ ที่บ่งบอกถึงความขัดแย้งก็มี เช่นคำว่า “ปฏิฆะ” หมายถึง ความคับแค้น ความกระทบกระทั่ง ความขี้ใจคุด (โทษะ) (ราชบัณฑิตยสถาน, 2554) เป็นต้น

พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (นิตฺยบุญญากร) (2547, หน้า 119-128) ได้อธิบายความหมายของความขัดแย้งใน 2 ประเด็น คือ ความหมายของความขัดแย้งในแง่ของธรรม และความหมายของความขัดแย้งในแง่ของวินัย

1. ความหมายของขัดแย้งในแง่ของธรรม อธิบายในบริบทโลกิยธรรม ซึ่งเกี่ยวกับโลก มีกิเลสเข้าไปเกี่ยวข้อง เช่น ทรัพย์สมบัติ ลาภ ยศ สรรเสริญ กามารมณ์ ผลประโยชน์ ความขัดแย้งในประเด็นนี้จึงหมายถึง การที่บุคคล หรือกลุ่มบุคคลมีความต้องการ ความเห็น การปฏิบัติ ค่านิยม โครงสร้าง ที่ขัดกัน ไม่ลงรอยกัน แตกต่างกัน จนก่อให้เกิดการบาดหมาง ทะเลาะ และวิวาทกัน โดยได้แบ่งย่อยความขัดแย้งในแง่ของธรรมไว้อีกหลายนัย ดังต่อไปนี้

(1) ความขัดแย้งในความหมายของ **“ความบาดหมาง”** ซึ่งในภาษาบาลีใช้คำว่า **“ภณฺชน”** เป็นอาการที่เกิดขึ้นภายในจิตของบุคคลใดบุคคลหนึ่งเป็นปฐม หลังจากนั้นจึงสำแดงออกเป็นความขัดแย้งในลักษณะอื่น ๆ ต่อไป เป็นสภาพจิตที่ได้วิเคราะห์หรือปรุงแต่งอารมณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นภายนอก และนำอารมณ์ที่ไม่ชอบนั้นไปปรุงแต่ง จนทำให้เกิดอาการบาดหมางอันเป็นอาการขัดแย้ง หรือแปลกแยกภายในตัวเอง

(2) ความขัดแย้งในความหมายของ **“การทะเลาะ”** หรือในภาษาบาลีคือคำว่า **“กลห”** มาจาก **“กล ธาตุ”** คือ การถกเถียงกัน (วิวาท) การทะเลาะที่บุคคลกระทำด้วยกาย (กายกลห) เช่น การตบตี ชกต่อย หรือทำร้ายร่างกายกันลักษณะต่าง ๆ และการทะเลาะที่บุคคลกระทำด้วยวาจา (วาจากลห) เช่น การดูหมิ่นเหยียดหยาม หรือด่าคู่กรณี เป็นต้น

(3) ความขัดแย้งในความหมายของ **“การแก่งแย่ง”** หรือคำว่า **“วิคฺคห”** ในภาษาบาลี แปลได้ว่าการถือเอา หรือรักษาจุดยืนที่แตกต่างกัน เกิดจากคู่กรณีนั้นพยายามรักษาวัตถุประสงค์และความต้องการของตนเอง ใช้ความพยายามเต็มที่ในการแย่งชิง หรือฉกชิงสิ่งใดสิ่งหนึ่งด้วยกาย วาจา และใจ ในขณะที่เดียวกันก็พยายามรักษาจุดยืนของตนเองโดยมิได้สนใจจุดยืนของคนอื่น ๆ

(4) ความขัดแย้งในความหมายของ **“การวิวาท”** หรือ **“วิวาท”** ในภาษาบาลีคือคำพูดที่ให้แตกแยก ก่อให้เกิดการขัดเคืองกัน การยึดมั่นถือมั่นในจุดยืนของตนเอง บนพื้นฐานของความชอบของตัวเอง ชี้ให้เห็นถึงความบกพร่อง หรือจุดด้อยของคนอื่น ๆ โดยละเว้นส่วนที่ดี ใช้คำพูดที่เต็มไปด้วยการส่อเสียด เหน็บแนม พยายามโจมตีการให้เหตุผลและการกระทำของคู่กรณีในทุกทาง เพื่อให้เหตุผลหรือการกระทำของตัวเองโดดเด่นขึ้นมา ทำให้เกิดการวิวาทกันขึ้น เป็นที่มาของการทำร้ายกัน

(5) ความขัดแย้งในความหมายของ **“การมุ่งร้ายกัน”** ภาษาบาลีคือคำว่า (เมธคา) หมายถึงการเบียดเบียน และการต่อสู้กัน การมุ่งร้ายได้สะท้อนให้เห็นถึงพฤติกรรมที่แสดงความรุนแรง ก่อตัวจากการวิวาทกัน ในสถานการณ์ที่ทั้งสองฝ่ายไม่สามารถหาทางออกด้วยเหตุผล หรือการไกล่เกลี่ย หรือเกิดจากการที่ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดเกิดอารมณ์ชั่ววูบ ตัดสินใจฆ่ากัน หรือทำร้ายกันด้วยวิธีการอย่างใดอย่างหนึ่ง จนทำให้คู่กรณีเสียชีวิต หรือได้รับบาดเจ็บอย่างรุนแรง

(6) ความขัดแย้งในความหมายของ **“การถกเถียงกัน”** ซึ่งในภาษาบาลีใช้คำว่า **“โวหาร”** แต่คำนี้เป็นคำกลาง ๆ ไม่ได้สื่อความขัดแย้ง ถ้าในใช้บริบทที่เกี่ยวกับความขัดแย้งจะมีคำอื่นนำหน้า คือ **“วิปฺจจฺตาย โวหาโร”** หมายถึง โวหาร (คำพูดหรือบัญญัติ) เพื่อประโยชน์แก่ความทุกข์ทางจิต (พูดให้เจ็บใจ) ได้แก่ ผรุสฺวจา (ด่า) การส่อถ้อยคำที่เจือปนด้วยถ้อยคำที่รุนแรง การกล่าวถ้อยคำที่ส่อเสียด ด่าให้เจ็บใจ เสียหน้า อับอาย ซึ่งการสื่อในลักษณะดังกล่าวก่อให้เกิดการขัดแย้งตามมา

2. ความหมายของความขัดแย้งในแง่ของวินัย ซึ่งวินัย มีความหมายถึง ระเบียบ แบบแผน ข้อปฏิบัติ และลักษณะที่พระพุทธรเจ้าทรงบัญญัติไว้ให้พระภิกษุสงฆ์ ภิกษุณีใช้เป็นเครื่องมือประพฤติปฏิบัติ ซึ่งวัตถุประสงค์ประการหนึ่งก็เพื่อป้องกันความขัดแย้งไม่ให้เกิดในหมู่สงฆ์ ระวังความขัดแย้งที่กำลังเกิดขึ้น และได้เกิดขึ้นแล้วในหมู่สงฆ์ อันจะทำให้เกิดความผาสุกแก่ตนเอง และสังคมโดยรวม ซึ่งความขัดแย้งในแง่ของวินัยนี้ พระพุทธรเจ้าเรียกว่า อธิกรณ์ หมายถึง ปัญหา ข้อพิพาท และเรื่องที่ต้องอภิปราย ซึ่งในบริบทนี้เป็นข้อพิพาทหรือปัญหาของพระท่านั้น เมื่อเกิดขึ้นหมู่สงฆ์ต้องแสวงหาทางออกร่วมกันด้วยวิธีการต่าง ๆ

พระไพศาล วิสาโล (2552) ได้ให้ความหมายของความขัดแย้งไว้ในบทความเรื่อง การไกล่เกลี่ยแบบพุทธ เอาไว้ว่า “ความขัดแย้งกับทุกข์เป็นสิ่งที่แยกจากกันไม่ได้ ทุกข์เกิดเพราะความขัดแย้งบีบคั้น ขณะเดียวกันทุกข์ก็นำไปสู่ความขัดแย้งได้ด้วย” ด้วยเหตุนี้ความขัดแย้งจึงเป็นธรรมดาของสรรพสิ่งเช่นเดียวกับทุกข์ ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ และความขัดแย้งสามารถเกิดขึ้นได้ตลอดเวลา

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) (2546, หน้า 2) ได้ให้ความเห็นว่า ความขัดแย้งเป็นเรื่องธรรมดา เป็นธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย ที่แต่ละอย่างมีความเป็นไปของมัน เมื่อต่างอย่างต่างส่วน เป็นไปคนละทาง ก็ย่อมขัดแย้งกัน แม้แต่ตามปกติ สิ่งทั้งหลายก็แตกต่างกันเป็นธรรมดาอยู่แล้ว ขัดกันบ้างเข้ากันบ้าง ทำให้เกิดความหลากหลาย

จากการศึกษาหาความหมายของความขัดแย้ง สรุปได้ว่า ความขัดแย้ง คือการต่อสู้กัน การไม่ลงรอยกัน การแย้งชิงกันระหว่างสองฝ่ายขึ้นไป มีความหมายรวมถึง ความบาดหมาง การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การมุ่งร้ายกัน การถกเถียงกัน เป็นต้น โดยความขัดแย้งเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ เป็นสิ่งธรรมชาติที่เกิดขึ้นกับมนุษย์ทุกคน เป็นเรื่องปกติที่เกิดขึ้นในทุกระดับสังคม

2.2 ประเภทของความขัดแย้ง

การจัดประเภทของความขัดแย้งนั้น มีการใช้ประเด็นที่หลากหลายเข้ามาพิจารณา ไม่ว่าจะ เป็นประเด็นลักษณะของคู่ขัดแย้ง สาเหตุของความขัดแย้ง ยกตัวอย่างเช่น

วันชัย วัฒนศัพท์ (2550, หน้า 12-16) ได้แบ่งประเภทความขัดแย้งเป็น 3 แบบ คือ

1. ความขัดแย้งแฝง (Latent Conflicts) เป็นระยะที่เกิดความมึนตึ๊งขึ้น แต่ไม่ปรากฏออกมา ยังไม่พัฒนาเต็มที่และยังไม่ขยายตัวเกิดการแบ่งขั้วกันของผู้ที่ขัดแย้ง ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดอาจยังไม่ตระหนักว่ามีความขัดแย้ง หรือมีโอกาสที่จะเกิดขึ้น

2. ความขัดแย้งกำลังเกิด (Emerging Conflicts) ฝ่ายต่าง ๆ รับรู้ว่ามีข้อพิพาทเกิดขึ้น ประเด็นต่าง ๆ มีความชัดเจน แต่ยังไม่มีการเจรจาไกล่เกลี่ยหรือกระบวนการแก้ปัญหาที่น่าจะดำเนินไปได้เกิดขึ้น

3. ความขัดแย้งที่ปรากฏออกมาแล้ว (Manifest Conflicts) เป็นระยะที่ความขัดแย้งพัฒนาไปเป็นข้อพิพาทแล้ว ซึ่งฝ่ายต่าง ๆ ได้มีบทบาทอย่างจริงจังในเรื่องที่ดำเนินอยู่ อาจจะเริ่มมีการเจรจาไกล่เกลี่ยแล้ว และอาจจะพบทางตันก็เป็นได้

นอกจากนี้ยังได้แสดงเครื่องมือที่ใช้วิเคราะห์แบ่งความขัดแย้งออกเป็น 5 ชนิด ซึ่งเป็นการแบ่งของ คริสโตเฟอร์ มัวร์ เรียกว่า วงกลมของความขัดแย้ง โดยแยกได้ดังนี้

1. ความขัดแย้งด้านข้อมูล (Data Conflict) เป็นปัญหาพื้นฐานของความขัดแย้ง เกิดจากข้อมูลที่น้อยไป หรือมากไป การแปลผลผิดพลาด ใช้ความเห็นที่ต่างกันในการวิเคราะห์ มีความแตกต่างกันในด้านการรับรู้ข้อมูล (Perception)

2. ความขัดแย้งจากผลประโยชน์ (Interest Conflict) ซึ่งผลประโยชน์ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงแค่ทรัพย์สิน หรือเนื้อหา แต่หมายรวมถึง กระบวนการ หากขั้นตอนในการทำนั้นไม่ถูกต้อง ก็ทำให้เกิดความขัดแย้งได้ และเกี่ยวข้องกับอารมณ์ความรู้สึกเช่นกัน

3. ความขัดแย้งด้านโครงสร้าง (Structural Conflict) เกี่ยวข้องกับอำนาจ กฎ ระเบียบ ความไม่เป็นธรรมในการใช้อำนาจและกระจายอำนาจ

4. ความขัดแย้งด้านความสัมพันธ์ (Relationship Conflict) ความสัมพันธ์มีความสำคัญมาก เพราะถ้ามีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันมักไม่ค่อยขัดแย้งกัน เกี่ยวข้องกับเรื่องบุคลิกภาพ และพฤติกรรม ความเข้าใจผิด การสื่อสารที่บกพร่อง

5. ความขัดแย้งด้านค่านิยม (Values Conflict) ความเชื่อที่แตกต่างกัน ในเรื่องค่านิยม ขนบประเพณี วัฒนธรรม เป็นสิ่งที่หล่อหลอมให้คนไม่เข้าใจไม่ยอมรับในความเชื่อที่ต่างออกไป

ในขณะที่ทางรัฐศาสตร์ได้แบ่งความขัดแย้งออกเป็น 3 ระดับ (มสธ., 2557, หน้า 8-10) ดังนี้

1. ความขัดแย้งระหว่างบุคคล (Interpersonal Conflict) เกิดขึ้นระหว่างคนตั้งแต่สองคนขึ้นไป แสดงออกด้วยพฤติกรรมก้าวร้าว การตอบโต้ประทุษร้ายต่อร่างกาย ทรัพย์สิน และจิตใจต่ออีกฝ่ายหนึ่ง

2. ความขัดแย้งระหว่างกลุ่ม (Intergroup Conflict) เป็นการขัดแย้งระหว่างคนสองกลุ่มที่มีเอกลักษณ์ร่วมกันด้านใดด้านหนึ่ง เป็นความขัดแย้งทางสังคม แสดงออกในรูปแบบต่าง ๆ เช่น สงครามการเมือง ปฏิวัติ การประท้วง เป็นต้น

3. ความขัดแย้งระหว่างประเทศ (Interstate or International Conflict) เกิดขึ้นระหว่างสองประเทศขึ้นไป มีหลายรูปแบบ อาจแสดงออกด้วยการใช้ความรุนแรงหรือไม่ใช้ก็ได้ เช่น ความขัดแย้งด้านเศรษฐกิจ การเมือง

เค. โฮลสติ (K. Holsti) (อ้างใน มสธ., 2557, หน้า 13) ได้จัดประเภทของความขัดแย้งระหว่างประเทศ โดยใช้เรื่องหรือประเด็นของความขัดแย้งมาเป็นเกณฑ์ในการพิจารณา ซึ่งแบ่งได้ย่อยเป็น 5 ประเภท

1. ความขัดแย้งเกี่ยวกับดินแดน
2. ความขัดแย้งด้านเศรษฐกิจ
3. ความขัดแย้งเรื่องการสร้างชาติ
4. ความขัดแย้งด้านอุดมการณ์
5. ความขัดแย้งเกี่ยวกับความเห็นอกเห็นใจเพื่อนมนุษย์ เช่นด้านชาติพันธ์ และด้านศาสนา

ส่วนด้านจิตวิทยานั้น **ลิวอิส เอ. โคเซอร์** (Lewis A. Coser) ซึ่งเป็นนักจิตวิทยาชาวเยอรมัน ได้แบ่งความขัดแย้งออกเป็น 3 ประเภท

1. เมื่อบุคคลอยู่ระหว่างเป้าหมายที่ตนปรารถนาสองอย่าง ที่ต้องเลือก (Approach-Approach Conflict)
2. เมื่อบุคคลพบกับเป้าหมายสองอย่าง ซึ่งเป็นทั้งเป้าหมายที่ตนเองชอบและไม่ชอบ (Approach-Avoidance Conflict)
3. เมื่อบุคคลอยู่ระหว่างเป้าหมายสองอย่างที่ตนเองไม่ชอบทั้งคู่ (Avoidance-Avoidance Conflict)

เฮนกิน (Henkin) (อ้างใน พระมหาทรรษา ธมมหาโส, 2547, หน้า 35) ซึ่งเป็นนักจิตวิทยาเช่นกัน ได้แยกความขัดแย้งออกเป็น 4 ประเภท ดังนี้

1. ความขัดแย้งด้านเป้าหมาย เกิดจากความต้องการที่แตกต่างกันของแต่ละบุคคล
2. ความขัดแย้งด้านความคิด เกิดจากการที่แต่ละฝ่ายมีความคิดเห็นที่ต่างกัน
3. ความขัดแย้งด้านความรู้สึก เกิดจากความชอบ รสนิยม ทศนคติที่แตกต่างกันของแต่ละคน ก่อให้เกิดความรู้สึกแบ่งแยก
4. ความขัดแย้งด้านพฤติกรรม เกิดขึ้นเมื่อการกระทำของอีกฝ่ายไม่เป็นที่ยอมรับของอีกฝ่าย

ชัยเสฏฐ์ พรหมศรี (2550, หน้า 16) ได้แบ่งความขัดแย้งเป็น 2 ประเภท

1. ความขัดแย้งที่สร้างสรรค์ (Functional Conflict) เป็นการเผชิญหน้าระหว่างกลุ่มหรือสมาชิกในองค์กรเพื่อสร้างประโยชน์ หรือผลในเชิงบวก ให้แก่ บุคลากร กลุ่ม หรือองค์กร ซึ่งความขัดแย้งประเภทนี้ เปิดโอกาสให้คนในองค์กรได้มองเห็นปัญหาและโอกาสที่ถูกมองข้าม ทำให้เกิดความคิดสร้างสรรค์ การคิดค้นนวัตกรรมใหม่ ๆ ขึ้นในองค์กร
2. ความขัดแย้งที่ไม่สร้างสรรค์ (Dysfunctional Conflict) เป็นการเผชิญหน้าระหว่างกลุ่มหรือสมาชิกในองค์กรที่สร้างผลเสีย หรือผลกระทบเชิงลบแก่ บุคลากร กลุ่ม หรือองค์กร มักเกิดขึ้นเมื่อบุคคลหรือกลุ่มคนไม่สามารถทำงานร่วมกันได้ เนื่องจากความเป็นปรปักษ์ต่อกัน มีความเห็นไม่สอดคล้องกัน ส่งผลต่อประสิทธิภาพการทำงานของบุคลากรให้ลดลง นำไปสู่ความยุ่งยากมากขึ้น ส่งผลเสียร้ายแรงต่อองค์กรได้

พระมหาทรรษา ธมมหาโส (นิธิบุญยากร) (2547, หน้า 128-130) ได้สรุปแบ่งความขัดแย้งออกเป็น 2 ประเภทหลัก คือ **ความขัดแย้งภายใน** (Internal conflict) ได้แก่ ความขัดแย้งด้านความคิด ความรู้สึก คุณค่า รสนิยมที่แตกต่างกัน ซึ่งเฮนกินให้น้ำหนักกับด้านนี้ และ **ความขัดแย้งภายนอก** (External conflict) เป็นความขัดแย้งที่เกิดจากความสัมพันธ์ ผลประโยชน์ ข้อมูลโครงสร้างทางสังคมที่แตกต่างกัน ซึ่งมีวิธีให้น้ำหนักกับความขัดแย้งภายนอก การมองทั้งสองแบบนี้มีผลต่อการกำหนดรูปแบบวิธีการแก้ไขที่ต่างกัน

พุทธศาสนานั้นได้แบ่งประเภทของความขัดแย้งออกเป็น 2 ประเภท คือ ความขัดแย้งในแง่ธรรม และความขัดแย้งในแง่วินัย ซึ่งความหมายของทั้งสองประเภทครอบคลุมในเชิงโลกและเชิงธรรมเกี่ยวข้องกับทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ แต่ความขัดแย้งในแง่ธรรมจะมีมุมมองที่กว้างกว่าในแง่วินัย

1. ความขัดแย้งในแง่ธรรม ซึ่งหมายถึง การบาดหมาง การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การมุ้งร้าย การถกเถียงกันนั้น จะใช้เกณฑ์ต่อไปนี้ในการจัดระดับ

(1) จัดระดับโดยใช้ “สภาวะธรรม” เป็นฐาน สภาวะธรรมเป็นตัวแปรสำคัญในการวัดคุณค่าภายในแต่ละบุคคล เป็นตัวบ่งชี้ว่าใครเป็นพระอรหันต์หรือปุถุชน ในความหมายของความขัดแย้งก็มี ศัพท์ที่นัยบอกระดับกิเลสอย่างต่ำไปหาสูง เช่นคำว่า การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท คำว่าการทะเลาะบ่งบอกสภาวะธรรมที่สูงกว่า การแก่งแย่งและการวิวาท

(2) จัดระดับโดยใช้ “การนิยามคำ” เป็นฐาน โดยให้ความสำคัญกับคำหลักมากกว่า ไวยากรณ์ ซึ่งในวิวาทาธิกรณ์ มีคำรองที่เป็นไวยากรณ์ในบริบทนี้ทั้งสิ้น 8 คำ คือ การบาดหมาง การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การกล่าวต่างกัน การกล่าวโดยประการอื่น การพูดเพื่อความกลัดกลุ้มใจ การด่าทอในเรื่องใด (“ตถถ ภณชนํ กลโห วิคคโห วิวาโท นานาวาโท อญญถาวาโท วิปัจจตาย โวหาโร เมธคฺคิทฺวจฺจติ วิวาทาธิกรณ์” วิ.จ. 6/215/245) ซึ่งคำว่า การวิวาท สื่อว่าเป็นคำรวมของทุกคำ มีความสำคัญที่สุด ดังที่ได้ให้คำนิยามเกี่ยวกับ การวิวาท ไว้ว่าหมายถึง “การทะเลาะกัน เพราะทิฏฐิ การบาดหมางกันเพราะทิฏฐิ การแก่งแย่งกันเพราะทิฏฐิ การวิวาทกันเพราะทิฏฐิ การมุ้งร้ายกันเพราะทิฏฐิ” (“วิวาทานิ ทิฏฐิกถานานิ ทิฏฐิภณชนานิ ทิฏฐิวคฺคหานานิ ทิฏฐิวิวาทานิ ทิฏฐิเมธครนิ” ขุ.ม. 29/31/85) ซึ่งประเด็นสำคัญอยู่ที่การวิวาท ถือเป็นคำสูงสุดในกลุ่มวิวาทะ

(3) จัดระดับโดยใช้ “หลักไวยากรณ์” เป็นฐาน ใช้พื้นฐานทางภาษาศาสตร์เป็นตัวแปรสำคัญชี้วัดว่า คำใดเป็นที่สุดในกลุ่มคำเหล่านี้ ในแง่ไวยากรณ์การใช้คำที่เป็นทวันทวสมาส ซึ่งการสมาสในลักษณะนี้เป็นการใช้คำที่ความสำคัญแก่ลำดับ หรือระดับสภาวะธรรมเช่นเดียวกัน ตัวอย่างเช่น “ขอพระองค์ทรงโปรดรอไปก่อน ขอพระองค์จงทรงชวนชวายน้อย ประกอบตามสุขวิหารในปัจจุบัน อยู่เถิด พวกข้าพระพุทธเจ้าจะปรากฏเพราะความบาดหมาง เพราะความทะเลาะ เพราะความขัดแย้ง เพราะการวิวาท” (“...มยเมเตน ภณชนเนน กลเหนน วิคคเหนน วิวาเทน ปญญาญิสสาม” วิ.ม. 5/467/359) ซึ่งการจัดให้การวิวาทอยู่ในลำดับสุดท้าย แสดงให้เห็นความสำคัญของคำในระดับสูงสุด

(4) จัดระดับโดยใช้ “สถานการณ์” เป็นฐาน การจัดลำดับคำศัพท์โดยอาศัยสถานการณ์เป็นตัวชี้วัด ว่าคำใดมีอิทธิพลหรือความหมายมากที่สุด เป็นตัวบ่งบอกถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น มีพัฒนาการเป็นอย่างไร พระอรรถกถาจารย์ชี้ว่า “บรรดาการขัดใจกัน เป็นต้น การทะเลาะกันในเบื้องต้นชื่อว่า ‘การบาดหมาง’ (ภณชนะ) การทะเลาะกันที่ขยายออกไปด้วยการถือไม้ เป็นต้น และด้วยอำนาจการละเมิดพระบัญญัติ ชื่อว่า ‘ทะเลาะ’ (กลหะ) การพูดโต้แย้งกันเป็นต้นว่า ท่านไม่รู้วินัยข้อนี้ ดังนี้ชื่อว่า ‘การโต้เถียงกัน’ (วิวาทะ)” (“ภณชนาทีสุ ภณชนํ ปุพฺพภากคฺคโห, ตํ ทณฺชานาทาทิวเสน ปณฺณตติวิตฺถกฺกมาเสน จ วทตฺติตํ กลโห, ‘น ตวํ อิมํ ธมฺมวินยํ อาชานาสีตฺวาทิกํ วิ รุทฺธวณฺํ วิวาโท” ม.อ.อ. 3/41/21) แสดงให้เห็นพัฒนาการความขัดแย้งในพุทธศาสนาว่า พัฒนาตั้งแต่ ความบาดหมาง ทะเลาะ แก่งแย่ง และการวิวาทกัน ซึ่งวิวาทเป็นคำที่บ่งชี้คุณภูมิความขัดแย้งว่ารุนแรงสุดที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนา

2. ความขัดแย้งในแง่ของวินัย พระพุทธเจ้าได้ทรงเรียกว่า ‘อธิกรณ์’ ซึ่งก็คือปัญหา ข้อพิพาท และเรื่องที่ต้องอภิปราย โดยได้ทรงแบ่งอธิกรณ์เป็น 4 ประการคือ วิวาทาธิกรณ์ อนุวาทาธิกรณ์ อาปตตาทิกรณ์ และกิจจาธิกรณ์

(1) วิวาทาธิกรณพระพุทเจ้าได้นิยามไว้ว่า “ความบาดหมาง ความทะเลาะ ความแก่งแย่ง ความวิวาท ความกล่าวต่างกัน ความกล่าวโดยประการอื่น การพูดเพื่อความกลัดกลุ้มใจ การด่าทอในเรื่องนั้นใด นี้เรียกว่า วิวาทาธิกรณ” (“ตตถ ภณชนํ กลโห วิคคโห วิวาโท นานาวาโท อณญถาวาโท วิปจฺจตาย โวหาโร เมธคํอิทฺวจฺจติ วิวาทาธิกรณ” วิ.จ. 6/215/245) ซึ่งเป็นการวิวาททกเถียงกันในเรื่องพระธรรมวินัย ในประเด็นดังต่อไปนี้

- (1) สิ่งนี้เป็นธรรม สิ่งนี้ไม่ใช่ธรรม
- (2) สิ่งนี้วินัย สิ่งนี้ไม่ใช่วินัย
- (3) นี้ตถาคตภาษิตได้ตรัสไว้ นี้ตถาคตภาษิตไม่ได้ตรัสไว้
- (4) นี้จรียาวัตรที่ตถาคตได้ประพฤติมา นี้จรียาวัตรที่ตถาคตไม่ได้ประพฤติมา
- (5) นี้ตถาคตทรงบัญญัติไว้ นี้ตถาคตไม่ได้ทรงบัญญัติไว้
- (6) นี้อาบัติ นี้ไม่เป็นอาบัติ
- (7) นี้อาบัติเบา นี้อาบัติหนัก
- (8) นี้อาบัติมีส่วนเหลือ นี้อาบัติไม่มีส่วนเหลือ
- (9) นี้อาบัติชั่วหยาบ นี้อาบัติไม่ชั่วหยาบ

(2) อนุวาทาธิกรณเป็นการถกเถียงกันด้วยเรื่องอาบัติ ทรงให้นิยามไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ในธรรมวินัยนี้ ย่อมโจทภิกษุด้วยศีลวิบัติ อาจารวิบัติ ทิฐิวินัย หรืออาชีวิวิบัติ การโจท การกล่าวหา การฟ้องร้อง การประท้วง ความเป็นผู้คล้อยตาม การทำความอุตสาหะโจท การตามเพิ่มกำลังให้ ในเรื่องนั้นอันใด นี้เรียกว่า อนุวาทาธิกรณ” (วิ.จ. 6/634/371-372)

(3) อาปัตตาธิกรณ คือกิริยาที่ต้องอาบัติ หรือถูกปรับอาบัตินี้จะต้องทำคืน คือทำให้พ้นโทษ เรียกอีกอย่างว่า การถกเถียงกันด้วยเรื่องการปรับอาบัติหรือวิธีการออกหรือพ้นจากอาบัติ (เว็บไซต์พุทธะ, 2553)

(4) กิจจาธิกรณ คือกิจธุระที่สงฆ์จะพึงสามัคคีร่วมกันทำ เรียกว่า สังฆกรรม (เว็บไซต์พุทธะ, 2553)

ประสิทธิ์ กุลบุญญา (2557, หน้า 11) ได้สรุปความขัดแย้งที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและคัมภีร์พุทธศาสนา โดยใช้เหตุการณ์ที่เคยเกิดขึ้นมาแบ่งว่ามีอยู่ 5 ประเภท

1. ความขัดแย้งภายในตนในกรณีนางคันทียาอาฆาตพระพุทองค์เนื่องจากได้ยินคำตรัสที่ว่าร่างกายเต็มไปด้วยของเสีย จึงผูกใจเจ็บ และกรณีที่ทรงเจรจาไกล่เกลี่ยเพื่อให้พระวิฑูทกะประนีประนอมยอมความเจ้าศากยะ แต่ก็ไม่สำเร็จเพราะความเกลียดชังที่ฝังลึกในจิตของพระเจ้าวิฑูทกะ

2. ความขัดแย้งระหว่างบุคคลจากกรณีนางคันทียากับนางสามาวดี พระปณทุกะกับพระโลหิตกะที่ชอบก่อความบาดหมาง ทะเลาะวิวาทชอบกล่าวยุยงให้พวกภิกษุเอาชนะโต้ตอบกับทุกคนที่เป็นคู่กรณี

3. ความขัดแย้งด้านผลประโยชน์กรณีการแย่งชิงทรัพยากรน้ำในแม่น้ำโรหิณีระหว่างเจ้าศากยวงศ์กับโกถียวงศ์ กรณีความต้องการลาภสักการะของพระเทวทัตที่ออกอุบายให้เจ้าอชาตศัตรูศรัทธาในตนเองและเกลี้ยกล่อมให้เป็นพรรคพวก ซึ่งโยงไปถึงความต้องการอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์จนก่อให้เกิดความแตกแยกอย่างรุนแรง

4. ความขัดแย้งเรื่องอำนาจก่อนที่จะเกิดสงครามแย่งทรัพยากรน้ำในแม่น้ำโรหิณี เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสถามสาเหตุจึงทรงทราบว่าไม่ได้มาจากแม่น้ำ แต่ต่างฝ่ายต่างต้องการแสดงอำนาจของตนต่อฝ่ายตรงข้าม และการสร้างความแตกแยกในหมู่สงฆ์ของพระเทวทัตต์ ถือเป็นสัญญาณเรื่องอำนาจในหมู่สงฆ์ จึงได้ทรงวางหลักเกณฑ์ระเบียบวินัยไว้สำหรับหลังการปรินิพพาน โดยขอให้ยึดถือพระธรรมวินัยไว้เป็นหลัก มิได้มีการแต่งตั้งผู้ใดเป็นศาสดาสืบทอดต่อจากพระองค์

5. ความขัดแย้งด้านทฤษฎีในตอนสงครามแย่งน้ำโรหิณีนั้น เมื่อพระองค์ตรัสถามว่า “น้ำดีราคาเท่าไร” คำตอบคือ “มีราคาน้อย” จึงตรัสถามต่อว่า “กษัตริย์ทั้งหลาย ตีราคาเท่าไร” ซึ่งก็ได้คำตอบว่า “ขึ้นชื่อว่ากษัตริย์ทั้งหลายหากำมีได้” ซึ่งสะท้อนให้เห็นมานะทฤษฎีที่เป็นสาเหตุแท้จริงที่ทำให้เกิดความขัดแย้งนี้

ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ (2539, หน้า 20) ได้กล่าวไว้ว่า นอกจากนั้นยังมีการแบ่งประเภทของความแย้งออกได้อีก 2 ประเภท คือ **ความขัดแย้งเชิงบวก**และ**ความขัดแย้งเชิงลบ** ซึ่งนักทฤษฎีสังคมวิทยาระดับโลกที่ให้ความเห็นว่า ความขัดแย้งมิใช่สิ่งเลวร้ายก็คือ **จอร์จ ซิมเมล** เขามองความขัดแย้งว่าเป็นรูปแบบการปะทะสังสรรค์แบบหนึ่ง ขึ้นอยู่กับกาลเทศะต่าง ๆ เช่นเดียวกับ **ลิวอิส โคเซอร์** ที่กล่าวไว้ว่า บางครั้งความขัดแย้งในสังคมก็ทำหน้าที่ประดุจ **ลินนิรภัย (Safety Salve)** ซึ่งช่วยผ่อนคลายความเป็นศัตรูกันและกันให้เบาบางลงได้ ช่วยตอกย้ำเอกลักษณ์ของกลุ่มให้ชัดเจนขึ้น ในกรณีมีความขัดแย้งกับกลุ่มอื่น เสริมสร้างเอกภาพและ ดุลยภาพ

เช่นเดียวกับพระพุทธเจ้าที่ไม่ได้มองความขัดแย้งว่าเกิดจากจิตที่เป็นอกุศลมูลเพียงอย่างเดียว แต่บางครั้งความขัดแย้งก็เกิดจากจิตที่เป็นกุศลมูลเช่นกัน เป็นเจตนาที่ดี แต่เพราะแต่ละฝ่ายมีความเห็น ความใจ หรือการตีความที่ต่างกัน จึงทำให้เกิดเป็นความขัดแย้งขึ้นมา ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย มีจิตโลภวิาทกัน มีจิตหลงวิาทกัน มีจิตโกรธวิาทกันว่า นี่เป็นธรรม นี้อธรรม นีวินัย นี้มิใช่วินัย...” (วิ.จ. 6/216/334) และ “ภิกษุทั้งหลาย มีจิตไม่โลภวิาทกัน มีจิตไม่โกรธวิาทกัน มีจิตไม่หลงวิาทกัน นี้อธรรม นี้อธรรม...” (วิ.จ.6/216/334)

สรุปได้ว่า การจัดประเภทของความขัดแย้งนั้นมีหลายรูปแบบ ขึ้นอยู่กับประเด็นที่นำมาพิจารณาจัดหมวดหมู่ ทั้งลักษณะของคู่ขัดแย้ง และสาเหตุของความขัดแย้ง เป็นต้นซึ่งแบ่งได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ คือ ความขัดแย้งภายใน ได้แก่ ความคิด ความรู้สึก คุณค่า รสนิยม และ ความขัดแย้งภายนอก ได้แก่ ผลประโยชน์ ข้อมูล ความสัมพันธ์ โครงสร้างทางสังคมที่แตกต่างกัน อำนาจที่ไม่เท่าเทียมกัน เป็นต้น

2.3 เหตุและปัจจัยของความขัดแย้ง

การศึกษาเรื่องความขัดแย้งในระดับสากลนั้น มีนักทฤษฎีความขัดแย้งที่สำคัญอยู่หลายท่าน ผู้ที่ศึกษาเกี่ยวกับความขัดแย้งมักจะกล่าวอ้างถึงหลักการ แนวคิด และทฤษฎีของพวกเขาเหล่านั้นอยู่เสมอ ซึ่งก็ได้แก่

คาร์ล มาร์กซ (Karl Marx) (อ้างใน สัญญา สัญญาวิวัฒน์, 2551, หน้า 72-74) ทฤษฎีความขัดแย้งของคาร์ลนั้น เขาเห็นว่า ความขัดแย้ง เป็นสิ่งปกติที่เกิดขึ้นในทุกสังคม เป็นลักษณะที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ความขัดแย้งเกิดขึ้นเนื่องจากความเป็นวัตถุนิยมมีสาเหตุหลักมาจากองค์กรทางเศรษฐกิจ ที่เป็นผู้กำหนดรูปแบบขององค์กรอื่น ๆ ในสังคม เช่น โครงสร้างชนชั้น ระบบค่านิยม

ความเชื่อ ศาสนา อันเป็นภาพสะท้อนจากองค์กรเศรษฐกิจความไม่เท่าเทียมกันในสังคมระหว่างชนชั้นที่มีอำนาจและทรัพย์สิน กับชนชั้นที่ถูกเอารัดเอาเปรียบ การจัดระเบียบของสถาบันต่าง ๆ ค่านิยม ความเชื่อ ศาสนา ระบบความคิดต่าง ๆ นำไปสู่ความขัดแย้ง และถูกใช้เป็นเครื่องมือในการเปลี่ยนแปลงสังคม มาร์กซเชื่อว่าความขัดแย้งของมนุษย์เป็นเรื่องเกี่ยวกับการครอบครองการใช้ประโยชน์และการแบ่งปันทรัพย์สินซึ่งมักเป็นสิ่งของหายากอย่างเช่น อำนาจ

จอร์จ ซิมเมล (George Simmel) (อ้างใน พรนพ พุกกะพันธ์, 2542, หน้า 159-161) นั้น ได้อธิบายทฤษฎีความขัดแย้งไว้ว่า เป็นกระบวนการเก่าแก่และหลีกเลี่ยงไม่พ้นในทุกสังคม เป็นการปฏิสัมพันธ์รูปแบบหนึ่งของคนกลุ่มหนึ่ง (Association) ซึ่งมีความรู้สึกเข้าข้างตนเองมากกว่าเข้าข้างฝ่ายอื่น มีอยู่ในทุกองค์กร ผลของความขัดแย้งนั้นคือ จะเกิดความกลมเกลียวภายในกลุ่ม แต่ความกลมเกลียวภายในกลุ่มหรือระหว่างกลุ่มก็จะเป็นต้นเหตุของความขัดแย้งด้วย แต่การขัดแย้งไม่จำเป็นต้องเป็นสิ่งทำลายระบบสังคม หรือก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเสมอไป แต่ก็เป็นกระบวนการที่สำคัญ ที่ดำเนินไปเพื่อดำรงรักษาสังคมหรือส่วนประกอบบางอย่างของสังคม (สัญญา สัญญาวิวัฒน์, 2551, หน้า 78) เขายังเสนอว่าการแข่งขัน คือรูปแบบความขัดแย้งในทางอ้อม เพราะผู้แข่งขันต่างพยายามให้ไปถึงจุดหมาย การใช้กลยุทธ์ต่าง ๆ ในการแข่งขัน บางครั้งก็ก่อให้เกิดความขัดแย้ง

สุนทรี พรหมเมศ (2542, หน้า 48) ได้กล่าวไว้ว่า สาเหตุหนึ่งของความขัดแย้งก็มาจากมนุษย์เอง เพราะมนุษย์มีสัญชาตญาณแห่งการต่อสู้ มีความก้าวร้าวอยู่ในตัวเอง ซึ่ง**ซิกมันด์ ฟรอยด์** นักจิตวิทยาก็ได้ยืนยันว่า มนุษย์มีสัญชาตญาณแห่งความก้าวร้าว และการทำลาย อันเป็นผลจากการคัดเลือกจากธรรมชาติหาผู้ที่แข็งแรงสุดที่จะต่อสู้เพื่ออยู่รอด

รอล์ฟ ดาเรนดอร์ฟ (Ralf Darendorf) (อ้างใน สนธยา พลศรี, 2545, หน้า 85) เสนอแนวความคิดว่าสังคมมี 2 ส่วนคือ ส่วนที่มีความขัดแย้งและส่วนที่สมานฉันท์ (Consensus) ทั้งสองส่วนนี้ต่างจำเป็นต่อกันและกัน ความขัดแย้งจะเกิดขึ้นไม่ได้หากว่าไม่มีความสมานฉันท์เกิดมาก่อนหน้านั้น และความขัดแย้งอาจนำไปสู่ความสมานฉันท์และบูรณาการได้เช่นเดียวกัน สังคมจะดำรงอยู่ไม่ได้หากปราศจากความขัดแย้งและความสมานฉันท์ ความขัดแย้งทางสังคมที่เกิดขึ้นนั้น เป็นเรื่องความขัดแย้งในผลประโยชน์ระหว่างกลุ่มผู้มีอำนาจเหนือกว่ากับกลุ่มที่มีอำนาจต่ำกว่า ซึ่งผู้มีอำนาจเหนือกว่าพยายามรักษาอำนาจของตนเอาไว้ ส่วนผู้มีอำนาจน้อยกว่าพยายามเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา เมื่อความขัดแย้งถึงขีดสุด จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมอย่างฉับพลัน

ลิวอิส เอ. โคเซอร์ (Lewis A. Coser) (อ้างใน สนธยา พลศรี, 2545, หน้า 85) ได้กล่าวไว้ว่า นักทฤษฎีความขัดแย้งชาวอเมริกัน มีแนวคิดทำนองเดียวกับจอร์จ ซิมเมล มองว่าความขัดแย้งเป็นผลมาจากความปรารถนา หรือเป้าหมายที่ไปด้วยกันไม่ได้ เชื่อว่าความขัดแย้งหากไม่รุนแรงและไม่เกิดขึ้นบ่อยแล้วเป็นสิ่งที่ดี สังคมประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ ที่ทำงานร่วมกัน ส่วนต่าง ๆ เหล่านี้จะมี ความแตกต่างกันและมักจะเกิดความขัดแย้งระหว่างกันเสมอ ความขัดแย้งของส่วนต่าง ๆ นี้หากไม่รุนแรงจะปรับตัวเข้าหากันได้ การขัดแย้งอย่างรุนแรงจนนำไปสู่การเปลี่ยนรูปแบบของสังคมนั้นเกิดขึ้นได้ยาก แต่อาจเกิดขึ้นได้กับสังคมที่มีรูปแบบเปลี่ยนยาก ไม่เปิดโอกาสให้มีการเปลี่ยนแปลงใด ๆ เกิดขึ้น ซึ่งแนวความคิดนี้เรียกว่า แนวความคิดแบบการทำงานร่วมกันของส่วนต่าง ๆ ที่ขัดแย้งกัน (Conflict Functionism) ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของซิมเมล

โยฮัน กัลป์ตุง (Johan Galtung) (อ้างใน ออร์ปรียา วสุมพันธ์, 2553, หน้า 20) มองว่าความต้องการขั้นพื้นฐานทั้ง 4 คือ การดำรงชีวิต (Survival) การมีความเป็นอยู่ที่ดี (Welfare) การมีเสรีภาพ (Freedom) การมีเอกลักษณ์และความรู้สึกมีความหมายในชีวิต (Identity) เป็นตัวแปรสำคัญที่ก่อให้เกิดความขัดแย้ง และความรุนแรงในสังคม หากมนุษย์ไม่ได้รับการตอบสนองหรือได้รับไม่เพียงพอ

อิมมานูเอล คานท์ (Immanuel Kant) (อ้างใน สนธยา พลศรี, 2545, หน้า 81) นักทฤษฎีความขัดแย้งชาวเยอรมัน เสนอว่าความขัดแย้ง (Dialectic) ของมนุษย์เริ่มจาก “ข้อเสนอเบื้องต้น” (Thesis) แล้วมี “ข้อขัดแย้ง” (Antithesis) มนุษย์แต่ละคนมีความขัดแย้งธรรมชาติ (Natural Dialectic) คือ ความขัดแย้งในจิตใจ ที่ประกอบด้วยภาวะสำคัญ 2 ส่วนคือ

1. ภาวะที่คล้ายพระเจ้าเป็นผู้เป็นเจ้า (Homo Noumenon) คือ ความดีงาม ความบริสุทธิ์ หรือระบบคุณธรรมสูงสุดที่ยอมรับกันโดยทั่วไป

2. ภาวะที่เป็นมนุษย์ธรรมดา (Homo Phenomenon) คือ ภาวะอันแท้จริงของมนุษย์ที่มีความเห็นแก่ตัว การละเมิดศีลธรรมต่าง ๆ เอาไว้เอาเปรียบผู้อื่น ซึ่งเป็นภาวะที่ไม่พึงประสงค์

เมื่อมนุษย์พยายามบังคับตัวเองให้ไปสู่ภาวะคล้ายพระเจ้า แต่ขณะเดียวกันก็ถูกบงการด้วยความรู้สึก อารมณ์ ความต้องการต่าง ๆ ที่เป็นภาวะมนุษย์ธรรมดา จึงทำให้เกิดความขัดแย้งในจิตใจตลอดเวลา และนำไปสู่ความก้าวหน้ำคือ การมีศีลธรรมเพิ่มขึ้นเสมอ แต่ไม่สามารถไปถึงภาวะอันสมบูรณ์ของพระเจ้าได้ ความขัดแย้งจึงมีอยู่ในตัวมนุษย์ตลอดไป

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา (2557, หน้า 14-10 – 14-11) ได้เสนอการวิเคราะห์เชิงทฤษฎีของ เคอร์ต เลวิน (Kurt Lewin) ไว้ว่า เลวินพัฒนาทฤษฎีที่เน้นความสำคัญของแต่ละคน ที่มีบุคลิกขัดแย้งระหว่างบุคคลและตัวแปรสถานการณ์ ซึ่งทฤษฎีของเขาเสนอว่า พฤติกรรมเป็นผลมาจากแต่ละบุคคลและสภาพแวดล้อม การไม่สามารถตอบสนองความต้องการของบุคคล ทำให้เกิดความตึงเครียด แต่ความขัดแย้งจะเกิดขึ้นหรือไม่ขึ้นขึ้นอยู่กับระดับความตึงเครียดและบรรยากาศทางสังคมภายในกลุ่มด้วย

ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ (2539, หน้า 36-37) ได้กล่าวไว้ว่าประวัติศาสตร์มนุษยชาติไม่เคยว่างเว้นความขัดแย้ง ไม่ว่าจะในระดับบุคคลหรือในระดับสังคม เพราะมนุษย์ไม่ได้เกิดมาเหมือนกัน แต่มีความแตกต่างทั้งด้านพันธุกรรมและสภาพแวดล้อมทางสังคม ซึ่งความแตกต่างนี้ก่อให้เกิดความขัดแย้ง สาเหตุของความขัดแย้งมาจากตัวแปรที่สลับซับซ้อน เช่น ตัวแปรทางจิตวิทยา ก่อให้เกิดความขัดแย้งเพื่อการแสวงหาการควบคุมภาวะแวดล้อมของมนุษย์, ตัวแปรทางสภาพภูมิศาสตร์ ก่อให้เกิดกรณีพิพาทด้านพรมแดนระหว่างประเทศ, ตัวแปรทางสังคม-เศรษฐกิจ ก่อให้เกิดความขัดแย้งทางชนชั้น รวมถึงการช่วงชิงทรัพยากรในรูปแบบต่าง ๆ และตัวแปรในทางวัฒนธรรม ก่อให้เกิดความขัดแย้งทางด้านศาสนา ปัญหาเชื้อชาติ เป็นต้น

วินชัย วัฒนศัพท์ (2550, หน้า 18-29) ได้อธิบายสาเหตุของความขัดแย้งระหว่างกลุ่มคนตั้งแต่ระดับท้องถิ่นไปจนถึงระดับประเทศ โดยเน้นประเด็นเกี่ยวกับความขัดแย้งในนโยบายสาธารณะไว้ว่ามีสาเหตุจากการที่ประชากรเพิ่มจำนวนมากขึ้น มีความต้องการที่หลากหลายเพิ่มขึ้น และมีวัฒนธรรม ค่านิยมแตกต่างกันไปแต่ละท้องถิ่น และยังได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า ปัญหาความขัดแย้งประเภท

ที่แก๊ยาก็คือ **ความขัดแย้งด้านความเชื่อหรือค่านิยม** ซึ่งเป็นแนวคิดของ **คริสโตเฟอร์ มัวร์** (Christopher Moore) (อ้างอิงใน วันชัย วัฒนศัพท์, 2550, หน้า 389) โดยได้เหตุผลไว้ว่า

1. เนื่องจากการทำทนายอัตลักษณ์ของบุคคลหรือกลุ่มคน
2. การมีความเชื่ออย่างแนบเนียน ว่าโลกควรมีระเบียบอย่างไร
3. ค่านิยมหรือความเชื่อยังกระตุ้นให้เกิดความกลัวที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงอย่าง

รุนแรง

นอกจากนี้ยังได้อธิบายสาเหตุของความขัดแย้ง 5 ประเภท ตามประเภทที่คริสโตเฟอร์ มัวร์ ได้จำแนกไว้ดังนี้

1. ความขัดแย้งด้านข้อมูล (Data Conflict) มีสาเหตุมาจากการขาดข้อมูล ข้อมูลผิดพลาด มีมุมมองที่ต่างกันว่าข้อมูลใดจำเป็น การแปลผลข้อมูลที่แตกต่างกัน และความแตกต่างของการเก็บ และศึกษาข้อมูล

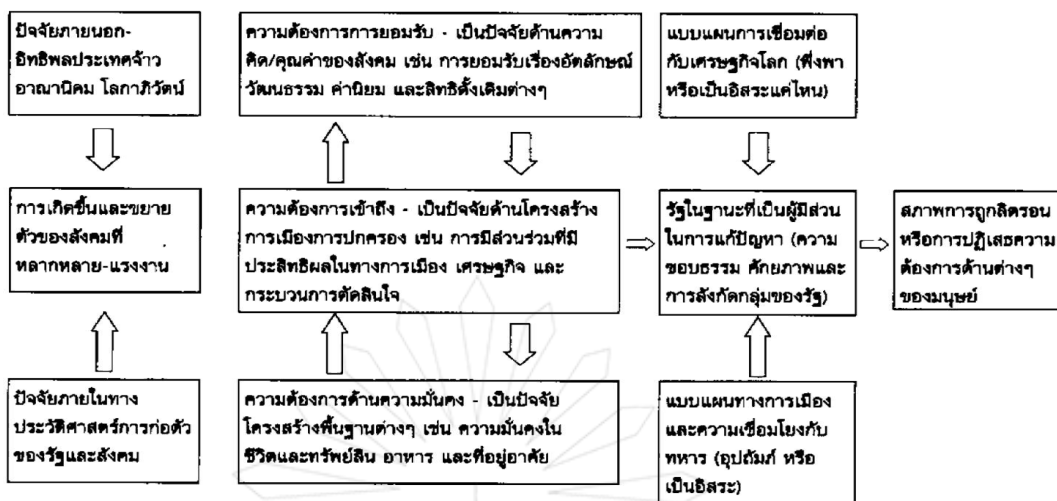
2. ความขัดแย้งด้านความสัมพันธ์ (Relationship Conflict) มีสาเหตุจากอารมณ์ที่รุนแรง การรับรู้คลาดเคลื่อน ทศนคติตายตัว การสื่อสารไม่ดี การสื่อสารผิดพลาด และความประพฤติน่าพิชิตใจ

3. ความขัดแย้งด้านค่านิยม (Value Conflict) มีสาเหตุจากความเชื่อที่ไม่ลงรอยกันไม่ว่าจะเป็นภาพจริงหรือภาพจากการรับรู้

4. ความขัดแย้งเชิงโครงสร้าง (Structural Conflict) มีสาเหตุจาก ทรัพยากรที่หายาก เวลาที่ไม่เหมาะสม ปัจจัยทางภูมิศาสตร์ที่ไม่เอื้ออำนวย การแย่งชิงอำนาจ การใช้อำนาจ การกระจายอำนาจที่ไม่เท่าเทียม เจ้าหน้าที่ และการตัดสินใจ

5. ความขัดแย้งด้านผลประโยชน์ (Interest Conflict) มีสาเหตุจากเงินทอง ทรัพยากรที่เป็นรูปธรรม รวมถึงเรื่องเวลา กระบวนการที่ไม่ถูกขั้นตอน ที่ไม่สัมพันธ์กับเรื่องของจิตใจ และความรู้สึกของคน

ฉันทนา บรรพศิริโชติ หวันแก้ว (2547, หน้า 44, 56) เห็นว่าที่มาของความขัดแย้งที่สำคัญคือ “ปัญหาอัตวิสัย” (subjectivity) ซึ่งเป็นตัวที่อาจทำให้ความรับรู้เรื่องความแตกต่างในผลประโยชน์หรือข้อขัดแย้งอื่น ๆ ไม่ตรงกับความเป็นจริง องค์ประกอบที่สำคัญของปัญหาอัตวิสัยคือการรับรู้ที่ผิด ซึ่งนำไปสู่ความเข้าใจผิดในหลายประเด็น สาเหตุหนึ่งของการรับรู้ที่ผิดคือ การสื่อสารที่เบี่ยงเบนไปจากความจริง “อคติ” ก็เป็นอัตวิสัยที่ถูกสร้างมาจากความแตกต่างทางชนชั้น ชาติพันธุ์ ศาสนา และประวัติศาสตร์ของสังคม ซึ่งแยกได้เป็นสองระดับคือ อคติในจิตใจคน กับอคติที่เป็นผลจากปัญหาเชิงโครงสร้างเช่น ความไม่เท่าเทียมกันในการเข้าถึงทรัพยากรและอำนาจ เป็นต้น โดยได้แสดงแผนภาพมูลเหตุของความขัดแย้งที่ยืดเยื้อไว้ซึ่งเกี่ยวข้องกับเรื่องความขัดแย้งด้านผลประโยชน์หรือนโยบายสาธารณะ

ที่มา: Edward E. Azar, *The management of protracted social conflict: Theory and cases*, Hampshire, UK : Dartmouth, 1990. P. 8.

แผนภาพที่ 2.1 มูลเหตุของความขัดแย้งที่ยืดเยื้อ

ชัยเสฏฐ์ พรหมศรี (2550, หน้า 11-13) ได้อธิบายว่าสาเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดความขัดแย้งมาจาก ความต้องการ, การรับรู้, อำนาจ, ค่านิยม และ ความรู้สึกและอารมณ์

1. ความต้องการ (Needs) เป็นสิ่งสำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ ทุกคนล้วนมีความต้องการ แต่แตกต่างกันไปในแต่ละคน ขึ้นอยู่กับสภาพภูมิหลัง หรือสถานะความเป็นอยู่ เมื่อความต้องการที่ไม่สอดคล้องกับตัวบุคคล บุคคลอื่น หรือกลุ่มอื่นเกิดขึ้น ย่อมนำไปสู่การขัดแย้งเพื่อให้ได้ตามที่ตนเองหรือกลุ่มต้องการ

2. การรับรู้ (Perception) เป็นธรรมชาติที่มนุษย์จะเห็นสิ่งต่าง ๆ ในมุมมองที่แตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับประสบการณ์ สภาพสังคม บุคลิกภาพ ระดับการศึกษา พื้นฐานของครอบครัว ของคน ๆ นั้น เมื่อต่างฝ่ายต่างมีมุมมองของตนเอง ยึดมั่นอยู่กับความคิดของตนเอง จึงทำให้เกิดความขัดแย้งขึ้น

3. อำนาจ (Power) ขอบเขตของอำนาจและการใช้อำนาจเป็นสาเหตุหนึ่งของความขัดแย้ง ความไม่เท่าเทียมกันในขอบเขตและการใช้อำนาจ ซึ่งส่วนใหญ่เกิดจากผู้ที่มีอำนาจมากกว่าอีกฝ่ายหนึ่ง ใช้อำนาจเป็นตัวบังคับอีกฝ่ายหนึ่งให้ทำตามวัตถุประสงค์ของตน ใครมีอำนาจมากกว่าย่อมควบคุมอีกฝ่ายหนึ่งได้มากกว่าเช่นกัน

4. ค่านิยม (Values) ความเชื่อ หรือค่านิยมที่ต่างกันในแต่ละบุคคล หรือกลุ่ม กลายเป็นสาเหตุความขัดแย้งเมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งไม่ยอมรับค่านิยม หรือสิ่งยึดถือของอีกฝ่ายหนึ่ง

5. ความรู้สึกและอารมณ์ (Feeling and Emotion) คนจำนวนมากที่ปล่อยให้ความรู้สึกและอารมณ์ของตนเองเข้ามาอิทธิพลในการจัดการความขัดแย้ง โดยละเลยกับหลักเหตุผลต่าง ๆ เมื่อต่างฝ่ายต่างไม่ใส่ใจความรู้สึกและอารมณ์ของอีกฝ่ายหนึ่ง บางครั้งทำให้ความขัดแย้งรุนแรงขึ้นทำร้ายร่างกายกัน

อนรุท กิ่งเนตร (2556, หน้า 5) ได้กล่าวไว้ว่า ทางพุทธศาสนานั้นเหตุและปัจจัยที่ก่อให้เกิดความขัดแย้งนั้นมาจากทั้งปัจจัยภายใน ซึ่งเป็นเรื่องของจิต และภายนอก ซึ่งก็ได้แก่ สภาพสังคม เศรษฐกิจ ค่านิยม อำนาจ เป็นต้น แต่พุทธศาสนาจะให้ความสำคัญในเรื่องของปัจจัยภายในมากกว่า

ปัจจัยภายนอก ซึ่งได้ยกตัวอย่างพระพุทธพจน์ในเรื่องนี้ไว้ “ถ้าเธอทั้งหลาย พิจารณาเห็นมูลเหตุแห่งการวิวาทเช่นนี้ภายในหรือภายนอก เธอทั้งหลายพึงพยายามเพื่อละมูลเหตุแห่งการวิวาทที่เป็นบาปภายในหรือภายนอกนั้นแล ถ้าเธอทั้งหลายไม่พิจารณาเห็นมูลเหตุแห่งการวิวาทที่เป็นบาปนั้นไม่ยึดเยื้อต่อไป การละมูลเหตุแห่งการวิวาทที่เป็นบาปนั้น ย่อมมิได้ และมูลเหตุแห่งการวิวาทที่เป็นบาปนั้น ย่อมไม่ยึดเยื้อต่อไป” (ม.อ. 14/44/53) โดยมองว่ารากเหง้าของความขัดแย้งนั้นมาจาก **อกุศลธรรม 2** คือ (1) อกุศลมูล ได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ กับ (2) ปปัญญาจธรรม ได้แก่ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ

1. อกุศลมูล

กรรม คือการกระทำ เป็นสิ่งที่ขับเคลื่อนทุกสิ่งบนโลกใบนี้ ก่อให้เกิดทั้งสิ่งดีและเลว ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับเจตนาของกรรมนั้น เจตนาเป็นตัวกำหนดการกระทำทุกอย่าง เป็นตัวชี้้นำให้มนุษย์ สังคม ดำเนินไปในรูปแบบต่าง ๆ ถ้ามีเจตนาดี กรรมที่เกิดก็ถือเป็นกรรมดี แต่ถ้ามีเจตนาชั่ว กรรมนั้นก็คือกรรมชั่ว ก่อให้เกิดผลที่เลวร้ายตามมา ซึ่งอกุศลมูลที่เป็นรากเหง้าของความขัดแย้งก็เกิดมาจากกิเลส 3 อย่าง คือ โลภะ โทสะ และโมหะ หรือ ความโลภ ความโกรธ และความหลง

สุลักษณ์ ศิวรักษ์ (2522, หน้า 318) (อ้างใน พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (นิตินุญจากร), 2547, หน้า 42-43) ได้อธิบายไว้ว่า “ความโกรธ” ซึ่งสภาวะเช่นนี้ทำให้เกิดความเกลียดชัง ทำร้าย และฆ่ากันในหมู่มนุษย์ และอธิบายเพิ่มเติมว่าแนวคิดนี้ตรงกับหลักพระอภิธรรมที่มองว่า ฐานของความขัดแย้งอยู่ที่ “โทสมูลจิต” เป็น “ปฐมภูมิ” หลังจากนั้นจึงก่อให้เกิด “ความโลภ” และ “ความหลง” ต่อไป

2. ปปัญญาจธรรม

ปปัญญาจธรรม เป็นชื่อที่ใช้เรียกกลุ่มกิเลส 3 อย่างคือ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ ซึ่งพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) (2546, หน้า 70/51-70/52) ได้อธิบายไว้ว่า **ปปัญญาจธรรม** แปลว่า ธรรมเรื่องเน้นซ้ำ ถ้าจะแปลให้ง่ายก็ว่า กิเลสตัวป็นคือ ปั่นแต่งเรื่องราว ปั่นใจให้ทุกข์ ปั่นหัวใจให้เรื่องมาก ทำให้เขว ยึดเยื้อ เย็นเยื่อ ยุ่งเหยิง ยืดยาว ฟ้ามเฟือ ลำช้า วกวน วุ่นวาย นุงนัง สับสน สลับซับซ้อน ทำให้เขวห่างหรือไกลเชือนเฉือนออกจากความเป็นจริงง่าย ๆ เปิดเผย ปัญหาที่ยังไม่มีก็ทำให้มีขึ้น ปัญหาที่มีอยู่แล้วก็ไม่อาจแก้ไขอย่างตรงไปตรงมาตามเหตุ แต่กลับทำให้ยุ่งยากซับซ้อนนุงนังยิ่งขึ้น เป็นตัวบงการพฤติกรรมที่ทำให้มนุษย์ฟุ้งไปมา ขัดแย้ง แย่งชิงกัน ตลอดจนก่อสงครามระหว่างพวกระหว่างฝ่าย

อนุรุท กิ่งเนตร (2556, หน้า 6) กล่าวว่า **ตัณหา** แปลว่า ความทะยานอยาก ความติดใจ ความยึดติด ซึ่งความอยากในบริบทนี้เป็นความอยากในเชิงลบ คือ ความอยากในวัตถุ (วัตถุกำม) ได้แก่ ความอยากได้ในส่วนที่ดี หรือส่วนที่อร่อย ที่เรียกว่า กามคุณ และความอยากได้ที่เป็นตัวกิเลส (กิเลสกำม) ได้แก่ ความกำหนัด ความพอใจ หรือความปรารถนา กามคุณ เป็นต้น

พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (2553, หน้า 3) ได้กล่าวไว้ว่า สาเหตุสำคัญที่ทำให้ตัณหาเป็นตัวจุดชนวนให้เกิดความขัดแย้งก็เพราะคำว่า “สิ่งเป็นที่รัก” ซึ่งมีนัย 2 ประการคือ ‘สัตว์’ ได้แก่ มารดา บิดา พี่ชายน้องชาย พี่สาวน้องสาว บุตร ธิดา มิตรหรือผู้ร่วมสายโลหิตเป็นต้นและ ‘สังขาร’ ได้แก่ รูปเสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าพอใจเพราะมนุษย์มีความหวาดระแวงว่าสิ่งที่ตนรักจะถูกบุคคลอื่นแย่งไป กำลังถูกแย่งไป หรือถูกแย่งชิงไปแล้ว ขณะเดียวกัน เมื่อสิ่งที่ตนเองรักจะผันแปรไป กำลังผันแปรไป หรือได้ผันแปรไปแล้ว (ช.ม.29/89/301-302) อาการเหล่านี้เองที่ทำให้มนุษย์ต้อง

ทะเลาะวิวาทกันเพื่อช่วงชิง “ภาวการณ์นำ” เพื่อให้สิ่งนั้น “คงดำรงอยู่กับตน” โดยการยึดมั่นในสิ่งเหล่านั้นว่าเป็นของเราด้วยอำนาจแห่งตัณหา

มานะ แปลว่า การถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นจุดจบ ความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นจุดจบ (ขุ.จ. 30/103/343) สิ่งที่ทำให้มนุษย์สำคัญตัวว่าดีกว่าคนอื่นคือ ความเป็นชาติ โคตร ความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล ความเป็นผู้มีรูปร่างงาม ทรัพย์ การศึกษา หน้าที่การงาน หลักแห่งศิลปวิทยา วิทยฐานะ ความคงแก่เรียน ปฏิภาณ หรือสิ่งอื่นนอกจากที่กล่าวแล้วว่า เราเลิศกว่าเขา” (ขุ.จ.30/103/351-353)

พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “ผู้ใด สำคัญว่า เราเสมอเขา เลิศกว่าเขา หรือด้อยกว่าเขา ผู้นั้นพึงต้องวิวาทกันด้วยความถือตัวนั้น” (ขุ.ม.22/77/231) เพราะการถือตัวนำไปสู่การลบหลู่ ดูหมิ่น และเกลียดชังคนอื่น บางครั้งถึงขั้นทำร้ายจนถึงแก่ชีวิตได้

ทิฐิ หมายถึง ความเห็น หรือ ลัทธิ โดยในบริบทนี้เป็นทิฐิในแง่ลบ ประกอบไปด้วย สักกายทิฐิ 20 มิจฉาทิฐิ 10 อันตคาหิกทิฐิมิวัตถุ 10 และทิฐิ 62 ซึ่งการยึดมั่นถือมั่นในทิฐินี้ทำให้เกิดการวิวาทเนื่องจากไม่ยอมรับความเห็นที่แตกต่างของคนอื่น นำไปสู่การดูถูกเหยียดหยามกัน ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “ชนเหล่าใดยังถือทิฐิ ชนเหล่านั้น ย่อมเที่ยวกระทบกระทั่งกันในโลก” (ขุ.ม.29/82/243) และ “สัตว์ทั้งหลายผู้ยึดถือในทิฐิทั้งหลายว่ายอดเยียม ย่อมทำทิฐิไต่ให้ยิ่งใหญ่ในโลกกล่าวทิฐิอื่นทุกอย่างนอกจากทิฐินั้นว่าแล้ว เพราะฉะนั้น สัตว์เหล่านั้นจึงไม่พ้นการวิวาทไปได้” (ขุ.สุ.25/803-807/694)

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) (2546, หน้า 50) ได้ขยายปมที่ก่อให้เกิดปัญหาความขัดแย้งในอีกระดับหนึ่ง นอกเหนือไปจากตัณหา มานะ และทิฐิ ก็คือ **มัจฉริยะ 5** หรือความใจแคบ ความหวงแหนกีดกันกัน อันได้แก่

1. **อวาสมัจฉริยะ** คือ ความหวงแหนกีดกัน เกี่ยวกับเรื่องที่อยู่อาศัย ประเทศ ท้องถิ่น ดินแดน
2. **กุลมัจฉริยะ** คือ การหวงแหนกีดกันเกี่ยวกับพรรคพวก พงศ์เผ่า เหล่ากอ หรือชาติพันธุ์ เช่น ethnic groups (กลุ่มเชื้อชาติ) และreligious groups (กลุ่มศาสนา) ต่าง ๆ
3. **ลามมัจฉริยะ** คือ ความหวงแหนกีดกัน เกี่ยวกับเรื่องลาภ ทรัพย์สมบัติ และผลประโยชน์ต่าง ๆ
4. **วรรณมัจฉริยะ** คือ ความหวงแหนกีดกัน เกี่ยวกับชั้นวรรณะ ผิวพรรณ จำพวก class (ชนชั้น) caste (วรรณะ) ตลอดจน colour (สีผิว)
5. **ธัมมมัจฉริยะ** คือ ความหวงแหนกีดกัน ในเรื่องของวิทยาการ ความรู้ คุณพิเศษวุฒิ ความดีงาม ความก้าวหน้าในทางภูมิธรรม ภูมิปัญญา และความสำเร็จต่าง ๆ

จากการศึกษาถึงเหตุและปัจจัยที่ทำให้เกิดความขัดแย้งสรุปได้ว่า มีสาเหตุมาจาก ปัจจัยภายนอก ได้แก่ ผลประโยชน์ อำนาจ ข้อมูล ความสัมพันธ์ และปัจจัยภายใน คือ ความเชื่อ ความคิด อคติ ซึ่งพุทธศาสนาให้น้ำหนักกับปัจจัยภายในว่าเป็นสาเหตุหลัก โดยเรียกว่า อกุศลธรรม ซึ่งประกอบด้วย อกุศลมูล มี โลภะ โทสะ โมหะ และ ปปัญจธรรม มี ตัณหา มานะ และทิฐิ เป็นรากเหง้าของความขัดแย้งทั้งปวง

2.4 ผลกระทบของความขัดแย้ง

จากแนวคิดของนักทฤษฎีความขัดแย้งทั้งจากโลกตะวันตกและตะวันออก จะเห็นได้ว่า ความขัดแย้งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ทั้งในแง่บวก และแง่ลบ ซึ่งในแง่บวก ความขัดแย้งที่อยู่ในระดับที่เหมาะสม ก็จะทำให้เกิดการแข่งขันขึ้น นำไปสู่การพัฒนาที่เป็นประโยชน์ต่อผู้คนและสังคม เกิดนวัตกรรมและความคิดสร้างสรรค์มากมาย แต่ถ้าเป็นไปในแง่ลบ ก็จะทำให้เกิดความเสียหาย ความไม่มีประสิทธิภาพ ความล้มเหลวในด้านต่าง ๆ การทะเลาะวิวาท ซึ่งอาจนำไปสู่ความรุนแรงถึงขั้นประทุษร้ายกันทางร่างกาย และทำลายชีวิต ความขัดแย้งอย่างรุนแรงในระดับประเทศที่เกิดขึ้นก็คือ สงคราม

อรปริยา วสุมพันธ์ (2553, หน้า 16-17) ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “พุทธวิธีจัดการความขัดแย้งในทัศนะของพระไพศาล วิสาโล” ได้เสนอว่าคุณลักษณะของความขัดแย้งมีทั้งบวกและลบ หากเปลี่ยนความขัดแย้งเชิงลบให้เป็นบวกได้ จะทำให้สังคมเกิดการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ความขัดแย้งถือเป็นกลไกความก้าวหน้าของสังคม ความขัดแย้งสามารถทำให้เกิดผลดังต่อไปนี้

1. ความขัดแย้งก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลง โดยยกเอาแนวความคิดของ เจมส์ โค ที่เสนอว่า “ความเห็นที่ขัดแย้ง ความแตกต่างในความคิด ในค่านิยม ในรสนิยม มีส่วนสำคัญในการกระตุ้นให้เราแสวงหาความชัดเจน และพัฒนาไปสู่การพูดคุยและการทำความเข้าใจกัน” และอธิบายว่า มุมมองที่เกิดจากความเห็นที่แตกต่างกัน จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเพื่อให้พ้นไปจากสภาพดั้งเดิมทั้งในเชิงความคิด หรือพฤติกรรม ซึ่งการเปลี่ยนแปลงจะพัฒนาไปสู่ความเจริญสร้างสรรค์หรือไม่ขึ้น ขึ้นอยู่กับวิธีการที่ใช้

2. ความขัดแย้งก่อให้เกิดพลังงาน ซึ่งอ้างอิงแนวคิดของ เจมส์ โค และพระมหาพรหมชา ธมมหาโส ว่า ความขัดแย้งทำให้ร่างกายหลังสารกระตุ้น ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพลังงานในร่างกาย ซึ่งจะเป็นบวกหรือลบนั้นขึ้นอยู่กับการตระหนักรู้ของบุคคลนั้น ๆ ว่าจะอย่างไรจึงจะแปรความขัดแย้งไปในทางที่สร้างสรรค์ และเกิดประโยชน์สูงสุดแก่ตัวเองและสังคม

3. ความขัดแย้งทำให้เกิดการปฏิสังสรรค์ ตามแนวคิดของ จอร์จ ซิมเมล ที่เสนอว่า “ความขัดแย้งเป็นรูปแบบหนึ่งของการปฏิสังสรรค์ที่เห็นรูปได้อย่างชัดเจน ซึ่งการปฏิสังสรรค์ดังกล่าวจะทำให้สังคมเกิดความกลมเกลียวและเป็นเอกภาพมากยิ่งขึ้น” เช่นเดียวกับ ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ ที่สรุปว่า “ความขัดแย้งเป็นพลังทะยานแห่งชีวิต”

ในสมัยพุทธกาล ผลกระทบที่เกิดจากความขัดแย้งที่มีการยกมาเป็นตัวอย่างในพระไตรปิฎก และคัมภีร์มีอยู่เป็นจำนวนมาก ดังเช่นเหตุการณ์ต่อไปนี้

1. ผลกระทบอันเกิดจาก “ตัณหา” ซึ่งเป็นที่มาของความขัดแย้ง เป็นตัวจุดชนวนให้เกิดการวิวาทเนื่องจากมีคำว่า “สิ่งเป็นที่รัก” เข้ามาเกี่ยวข้อง เนื่องจากมนุษย์กลัวสิ่งอันเป็นที่รักจะถูกพรากไป หรือถูกพรากไปแล้ว และกลัวสิ่งที่รักจะผันแปรไป หรือผันแปรไปแล้วก็ตาม การยึดมั่นต่อ กามตัณหาทำให้เกิดความขัดแย้งขึ้น ดังเช่นที่พราหมณ์อารามทัณฑะได้ถามพระมหากัจจายนะว่า “อะไรคือ เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดความขัดแย้งกันระหว่างกษัตริย์กับกษัตริย์ พราหมณ์กับพราหมณ์ และคฤหบดีกับคฤหบดี” คำตอบคือ “เพราะการยึดมั่นกามราคะ ตกอยู่ในอำนาจกามราคะ กำหนด ยินดีในกามราคะ ถูกกามราคะกลุ้มรุม และถูกกามราคะครอบงำ เป็นเหตุ” (อง.ทุก.20/38/83) และ กามทั้งหลายยังทำให้ “มารดากับบุตร บุตรกับมารดา บิดากับบุตร บุตรกับบิดา พี่น้องกัน ย่อมถึงการ

ทะเลาะ แกร่งแย่ง และวิวาทกัน ทำร้ายกันและกันด้วยฝ่ามือบ้าง ด้วยก้อนดินบ้าง ท่อนไม้บ้าง ศัสตรา บ้าง ถึงความตายในที่นั้นบ้าง ได้รับทุกข์ปางตายบ้าง” และกามยังทำให้ “ชนทั้งหลายถือดาบและโล่ จับธนูพาดลูกศรบ้าง วิ่งเข้าสู่สงครามปะทะกันทั้ง 2 ฝ่าย เมื่อพวกเขายิงลูกศรไปบ้าง พุ่งหอกไปบ้าง กวาดแก้วดาบฟันบ้าง คนเหล่านั้นถูกลูกศรเสียบเอาบ้าง โดนหอกแทงบ้าง ถูกดาบตัดศีรษะ พวกเขาตายในที่นั้นบ้าง” (ขุ.จ.30/136/443-444)

ดังกรณีที่เกิดสงครามน้ำ ระหว่างชาวศากยะและโลกิยะ เมื่อสงครามเริ่มต้นด้วยการชิงทรัพย์ากรน้ำในแม่น้ำโรहिณี เมื่อเกิดภัยแล้งขึ้นก่อนฤดูเก็บเกี่ยว ต่างฝ่ายต่างมีตัณหาเป็นเจ้าของ ไม่มีใครยอมใคร เป็นตัวอย่างของทาส “วัตถุกาม” เช่นเดียวกับเหตุการณ์สงครามระหว่างพระเจ้าปเสนทิโกศลและพระเจ้าอชาตศัตรูที่แย่งชิงดินแดน และพื้นที่ทางเศรษฐกิจ หรือสงครามระหว่างพระเจ้าอชาตศัตรูกับเจ้าลิจฉวีเพื่อแย่งชิงคันธชาติ เป็นต้น

2. ผลกระทบที่เกิดจาก “มานะ” การถือตัว ความลำพอง หรือทะนงตน นั้นก็เพราะ สิ่งเหล่านั้นนำไปสู่การลบหลู่ ดูหมิ่น และเกลียดชังคนอื่น ดังกรณีของเจ้าศากยะ ที่ถือตัวว่าเผ่าพันธุ์ของตัวเองเป็นเผ่าพันธุ์ที่ดี บริสุทธิ์ และวิเศษกว่าคนอื่น ฉะนั้น จึงเป็นไปได้ที่ธิดาภคิตรีศากยะจะต้องไปแต่งงานกับพระเจ้าปเสนทิโกศลที่มี “ที่มา” หรือ “ต้นกำเนิดไม่ชัดเจน” ขณะเดียวกันลูกหลานของเจ้าศากยะจะไหว้พระเจ้าวิชูทมะก็เป็นไปไม่ได้ เพราะพระเจ้าวิชูทมะเป็นลูกของทาส มานั่งตั้งของเจ้าศากยะก็น่ารังเกียจ ถึงกับต้องใช้น้ำนมล้างทำความสะอาด การกระทำที่แสดงออกเช่นนี้ เป็นการดูหมิ่น ชิงชัง และรังเกียจคนอื่น นำไปสู่ “ภาวะแห่งการเกลียดชัง” ที่พระเจ้าวิชูทมะมีต่อเจ้าศากยะ จนนำไปสู่ “สงครามฆ่าล้างเผ่าพันธุ์” ในที่สุด

พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (2553, หน้า 6) กล่าวว่า ด้วยเหตุนี้พระพุทธเจ้าจึงทรงย้ำเตือนภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุไม่พึงสำคัญตนว่าเราเลิศกว่าเขา เราด้อยกว่าเขา หรือว่าเราเสมอเขาเพราะคุณธรรมนั้น” (ขุ.ม.29/153/420) การย้ำเตือนดังกล่าวก็เพราะพระองค์ทรงมองเห็นหายนะที่จะเกิดขึ้นแก่ตัวของพระภิกษุในแง่ของการฝึกฝนพัฒนาตนเอง และการดำรงตนอยู่ในสังคมสงฆ์และสังคมอื่น ๆ

3. ผลกระทบที่เกิดจากการถือ “ทิฐิ” หรือความเห็น หรือทัศนคติ ซึ่งมีความสำคัญมากสามารถชักนำให้บุคคลไปในทางที่ถูกต้องดีงาม เป็นสัมมาทิฐิ หรืออาจชักนำไปทางที่เลวทรามกลายเป็นมิจฉาทิฐิได้ ความขัดแย้งทางความคิดที่เกิดในพุทธศาสนาเมื่อครั้งอดีตกาล ส่วนหนึ่งเกิดจากการที่มีเจ้าลัทธิมากมายในสมัยนั้น แต่ละคนก็ถือทิฐิที่ต่างกัน ที่ตนพอใจ จึงเกิดการทุ่มเถียงกัน ทำลายกัน และเบียดเบียนกัน การขัดแย้งลักษณะนี้เกิดขึ้นในหมู่สงฆ์เช่นกัน ดังที่พราหมณ์อารามทัณฑะได้ถามพระมหากัจจายนะว่า “อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สมณะขัดแย้งกับสมณะ” ซึ่งพระมหากัจจายนะก็ตอบว่า “เพราะความยึดมั่นทิฐิราคะ ตกอยู่ในอำนาจทิฐิราคะ กำหนดยึดมั่นในทิฐิราคะ ถูกทิฐิราคะกลุ่มรุม และถูกทิฐิราคะครอบงำเป็นเหตุ แม้สมณะก็ขัดแย้งกับสมณะ” (อง.ทุก.อ. 2/38/48)

สุชาติ หงษา (2550, หน้า 23-29) ได้กล่าวว่า กรณีศึกษาจากการที่สมณะต่างฝ่ายต่างยึดถือทิฐิของตน ตีความพุทธบัญญัติที่แตกต่างกัน เกิดความขัดแย้งครั้งสำคัญที่นำไปสู่การแยกเป็นนิกายต่าง ๆ ราวปีพุทธศักราชที่ 100 เนื่องจากพระวัชชีบุตรฝ่ายอาจารย์วาท ถือว่าอาจารย์สอนอย่างไรก็ปฏิบัติอย่างนั้นไม่เป็นความผิด และไม่ปฏิบัติตามพุทธบัญญัติ 10 ข้อ ความต้องการยกเลิก

สีกขาบทเล็กน้อยนี้ก็เพื่อความสะดวกในการประพุดิพรหมจรรย์ เป็นเหตุให้พระฝ่ายเถรวาทที่ต้องการรักษาพระธรรมวินัยไว้เช่นเดิมได้ทำทุกขุติสังคายนาคืน ณ วาสุการามวิหาร เมืองเวสาลี มีพระสัพพกามีเถระเป็นประธาน หลังจากนั้นก็เกิดการแยกนิกายต่าง ๆ ขึ้น ซึ่งการแตกแยกออกเป็นนิกายนั้นมีสาเหตุมาจากการขัดแย้งทางความคิดของ 2 ฝ่ายระหว่าง ทิฏฐิสามัญญตา คือ มีความคิดเห็นแตกต่างแล้วตีความคำสอนเดิมไม่เหมือนกัน และ สีลสามัญญตา คือรักษาวินัยและการปฏิบัติตามคำสอนเดิมแตกต่างกัน

อีกกรณีหนึ่งที่สะท้อน ทิฏฐิวิวาทะก็เมื่อครั้งภิกษุชาวโกสัมพี คือพระธรรมกถึกกับพระวินัยธรถกเถียงกันเรื่องน้ำที่เหลือในกระบวยเป็นอาบัติหรือไม่ กลายเป็นการวิวาทลูกกลมใหญ่โต เริ่มจากการโต้เถียงในหมู่ลูกศิษย์เพียงไม่กี่รูป ลามไปถึงจนถึงหาพรรคพวกมาได้ฝ่ายละ 500 รูป เพราะต่างฝ่ายต่างต้องการรักษาจุดยืนของตน ไม่ยอมรับความเห็นของอีกฝ่าย ก่อให้เกิดความริ้วฉานขึ้น ซึ่งแนวคิดเช่นนี้เองที่ทำให้เกิดการแตกเป็นนิกายต่าง ๆ ขึ้นในพุทธศาสนา

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) (2557, หน้า 690) ได้กล่าวไว้ว่า ทิฏฐิ ถือเป็นกรรมที่สำคัญมาก ในกรรมบถจัดเป็นมโนกรรม เป็นกรรมที่ก่อให้เกิดผลร้ายแรงยิ่งกว่ากายกรรม และวจีกรรม เพราะเป็นตัวควบคุม ตัวนำกายกรรมและวจีกรรมอีกชั้นหนึ่ง สามารถนำชีวิต สังคม หรือมนุษยชาติทั้งหมดไปสู่ความเจริญงอกงาม หลุดพ้น หรือนำไปสู่ความเสื่อม ความพินาศก็ได้

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) (2546, หน้า 2) ได้กล่าวไว้ว่า อย่างไรก็ตาม ความขัดแย้งสามารถทำให้เกิดความเสียหายและการสร้างสรรค์ได้ทั้งนั้น ขึ้นอยู่กับ “เจตนา” หรือความตั้งใจซึ่งเล็งไปที่จุดหมาย เป็นตัวกำกับความขัดแย้งไว้ หากความขัดแย้งที่เกิดมาจากเจตนาที่ดี ที่เป็นกุศล มุ่งหมายเพื่อความดีงามและความเจริญ ย่อมเป็นการสร้างสรรค์ แต่หากมีเจตนาที่ไม่ดีตั้งแต่แรกเริ่ม ก็ย่อมสร้างความเสียหายต่อมนุษย์และสังคมอย่างแน่นอน

โดยสรุปแล้วผลกระทบอันเกิดจากความขัดแย้งนั้น มีอยู่ 2 แบบ คือ ทำให้เกิดผลเสียหาย ไม่ว่าจะเป็นการทำร้ายร่างกาย การทะเลาะวิวาทกัน ซึ่งถ้ามีความรุนแรงก็นำไปสู่การเสียชีวิต หรือสงครามได้ เรียกว่า ความขัดแย้งเชิงลบ ขณะเดียวกันความขัดแย้งก็สามารถทำให้เกิดผลดีได้เช่นกัน หากเป็นความขัดแย้งที่เกิดจากเจตนาที่ดี มีปัจจัยหลายอย่างควบคุมให้ไม่รุนแรง ไม่บานปลาย ก็สามารถสร้างความเปลี่ยนแปลงและประโยชน์ได้เช่นเดียวกัน ซึ่งถือเป็น ความขัดแย้งเชิงบวก

2.5 สรุปสาระสำคัญ

ความขัดแย้ง หมายถึง ความไม่ลงรอยกัน การต่อสู้กันระหว่างสองฝ่ายขึ้นไป ความบาดหมาง การทะเลาะ การวิวาท การแก่งแย่ง การมุ่งร้ายกัน การถกเถียงกัน ถือเป็นธรรมชาติที่เกิดขึ้นกับมนุษย์ทุกคน บางครั้งเกิดความขัดแย้งกับตนเอง บางครั้งเกิดขึ้นกับบุคคลอื่น ด้วยสาเหตุว่ามนุษย์อยู่ร่วมกันเป็นสังคม จึงเป็นธรรมดาที่ต้องมีความขัดแย้งอยู่เสมอ ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นมีอยู่หลายประเภท แต่สรุปได้เป็น 2 แบบ คือ ความขัดแย้งภายใน เช่น ความขัดแย้งทางความคิด ความรู้สึก คุณค่า และรสนิยม และความขัดแย้งภายนอก ได้แก่ ความขัดแย้งด้านความสัมพันธ์ ด้านผลประโยชน์ ด้านข้อมูล และโครงสร้างทางสังคม เป็นต้น ซึ่งมีสาเหตุมาจาก สัญชาตญาณการต่อสู้ของมนุษย์ ความไม่เท่าเทียมกันในหลายด้าน ความแตกต่างกันทางด้านค่านิยม ทักษะคติ

พุทธศาสนามองว่าความขัดแย้งคือ ทุกข์ เพราะเป็นสภาวะที่บีบคั้น เป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ เกิดขึ้นกับมนุษย์ทุกคน ทุกข์ทำให้เกิดความขัดแย้ง และความขัดแย้งนำไปสู่ทุกข์ ส่วนสาเหตุที่ทำให้เกิดความขัดแย้งนั้น นอกเหนือจากปัจจัยภายนอก เช่น ทรัพยากรที่ไม่เท่าเทียมกันแล้ว ก็มาจากปัจจัยภายในจิตของมนุษย์เอง ซึ่งก็คือ 2 ปัจจัยนี้ **อกุศลมูล** อันได้แก่ โลภะ หรือความโลภ โทสะ หรือความโกรธ และโมหะ หรือความหลง และ **ปัญจธรรม** ได้แก่ ตัณหา ความทะยานอยาก ความยึดติดมานะ การถือตัว ความทะนงตน และ ทิฏฐิ ความเห็น ลัทธิ ทศนคติซึ่งทิฏฐิถือเป็นมโนกรรมที่สำคัญเป็นตัวที่กำหนดดวงจักรกรรม หรือกายกรรม หรือพฤติกรรมของมนุษย์ถ้าเป็นทิฏฐิที่ดี ก็นำไปสู่ทางที่ดีงาม แต่ถ้าเป็นทิฏฐิที่ร้ายก็จะนำไปสู่ปัญหาได้ ถือเป็นปัจจัยหลักที่ทำให้เกิดความขัดแย้งทางด้านความคิด ซึ่งบริบทของการขัดแย้งในการวิจัยครั้งนี้หมายถึง การขัดแย้งทางความคิดที่เกิดขึ้นในยุคสมัยพุทธกาล เป็นช่วงเดียวกับลัทธิของครูทั้ง 6 ที่ปรากฏอยู่ในสามัญญผลสูตร และแนวคิดอันเป็นมิจฉาทิฏฐิที่ปรากฏอยู่ในทิฏฐิ 62 ในพรหมชาลสูตร

ความขัดแย้งก่อให้เกิดทั้งผลดีและผลเสียได้ ถ้าหากขัดแย้งในระดับที่เหมาะสม ก็จะกลายเป็นการสร้างสรรค์ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง เกิดการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ขึ้น ซึ่งผลที่ได้นั้นก็ขึ้นอยู่กับเจตนาของความขัดแย้งนั้น หากเจตนาที่ก่อให้เกิดความขัดแย้งนั้นเป็นด้านดี ย่อมนำไปสู่เป้าหมายที่ดีตาม แต่หากเกิดจากเจตนาที่ไม่ดี ผลที่ออกมาย่อมไม่ดีเช่นกัน

แท้โดยธรรมชาติ สัมมาทิฐิประเภทนี้ ไม่เปลี่ยนแปลงตามกาลสมัย เพราะเป็นความรู้ที่จริงแท้ เหมือนกันในทุกที่ทุกแห่ง เป็นความรู้ความเข้าใจที่ทำให้เป็นอริยะ

ความรู้ความเข้าใจ หรือปัญญาญาณระดับที่เข้าถึงกฎธรรมชาติจริง ๆ เรียกว่า สัจจานุโลภมิ ญาณอันเป็นญาณขั้นสุดท้ายในวิปัสสนาญาณ 9 หรือญาณเป็นไปโดยควรแก่การหยั่งรู้อริยสัจ นอกจากนี้แล้ว มัคคสัมมาทิฐิ และ ผลสัมมาทิฐิ ก็ถือเป็นโลกุตระสัมมาทิฐิเช่นกัน

3.1.5 ผลกระทบของสัมมาทิฐิ

ในพระสูตรต้นตปิฎก อังคุตตรนิกาย ว่าด้วยเรื่องสัมมาทิฐิ พระพุทธองค์ได้กล่าวว่า “ดูกร ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่นแม้ข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายเมื่อแตกกายตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เหมือนกับสัมมาทิฐินี้เลย ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายผู้ประกอบด้วย สัมมาทิฐิ เมื่อแตกกายตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ฯ” (อง.ทูก.14/188/183)

ผลกระทบในระดับโลกียะ ผู้ที่มีสัมมาทิฐิย่อมดำเนินชีวิตหรือชีวิตอยู่ในศีลและธรรมฝ่าย ดีงามจึงย่อมยังให้เกิดวิบากของกรรมดีขึ้นแม้ในขณะที่มีชีวิตอยู่ ย่อมก่อให้เกิดประโยชน์แก่ตนเอง แก่ผู้อื่นและแก่สังคมรอบข้าง ทำให้ดำรงชีวิตอยู่อย่างมีความสุข เมื่อตายแล้วย่อมได้ไปเกิดในภพภูมิที่ดีส่วน ในระดับโลกุตระนั้น ผู้มีสัมมาทิฐิย่อมที่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นจากกองทุกข์อุปาทานคืออินพพาน

สรุปว่า ความคิดแบบสัมมาทิฐิก็คือ ความเห็นชอบ ความเห็นตรง ความเห็นถูกต้อง ความเห็นถูกต้องตามคลองธรรม และความเห็นตรงตามสภาวะหรือตามเหตุปัจจัย เป็นองค์ธรรมหนึ่งของมรรค 8 ที่มีความสำคัญอันดับแรก เพราะเป็นปัจจัยให้เกิดองค์ธรรมอื่นตามมา จัดอยู่ในหมวด ปัญญา โดยเหตุและปัจจัยที่ทำให้เกิดสัมมาทิฐิคือ ปรโตโฆสะที่ดี หรือการมีกัลยาณมิตรที่ชักนำไปสู่ ความเจริญ และ การมีโยนิโสมนสิการ หรือการคิดอย่างถูกวิธี คิดเป็นขั้นตอน

3.2 ความคิดแบบมิจฉาทิฐิ

ขณะที่สัมมาทิฐิอยู่ในลำดับแรกของมรรคมงคลแปด แสดงให้เห็นว่าความคิดเป็นสิ่งสำคัญ อันดับแรก เป็นสิ่งที่กำหนดการกระทำอื่น ๆ เพราะถ้าเริ่มจากการมีความคิด ความเห็นที่ดี ที่ถูกต้อง การกระทำย่อมเป็นไปในด้านเดียวกัน นำไปสู่จุดหมายของการพ้นทุกข์ได้ แต่ถ้าเริ่มจากการมีความคิด ความเห็นที่ผิด ไม่ถูกต้อง ย่อมมีผลกับการกระทำอย่างอื่น ความเห็นผิดนี้ย่อมนำไปสู่ทางที่ผิด ทางแห่งความพินาศได้ ดังปรากฏในกรรมบท ที่จัดทิฐิเป็นกรรมสำคัญที่สุด ส่งผลได้ร้ายแรงที่สุด หากเป็นมิจฉาทิฐิ

3.2.1 ความหมายของมิจฉาทิฐิ

มิจฉาทิฐิ (False View) ประกอบด้วยคำสองคำคือ มิจฉา (ผิด, ไม่ถูกต้อง) กับคำว่า ทิฐิ (ความเห็น ความคิด ทรรศนะ ทฤษฎี) เมื่อนำมารวมกันก็หมายถึง ความเห็นที่ผิด ความเข้าใจที่ผิด ความเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม ซึ่งในอรรถกถาได้ให้ความหมายไว้ว่า

“ชื่อว่า มิจฉาทิฐิ เพราะ (1) ความเห็นไม่ตรงตามสภาวะ (2) ความเห็นไม่ตรงตามเป็นจริง เพราะยึดมาผิด (3) เพราะเป็นความเห็นที่บัณฑิตรังเกียจ เพราะไม่ก่อประโยชน์” (“มิจฉาทิฐิติ อรรถกถาทิฐิ วิรชิตวา คหณโต วา วิตถา ทิฐิติ มิจฉาทิฐิ อนตถาวหตธา ปณตติเหติ กุฉฉิตา ทิฐิติปี มิจฐาทิฐิ” อภ.สง.อ. 2/365/305)

ในทฤษฎีกา ได้อธิบายว่า หมายถึง การยึดถือผิดว่า นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา โดยมีจกนาทฤษฎีทั้งหมดจัดเป็น ทฤษฎีวิบัติ คือ

“ความเห็นว่ ทานที่ให้แล้วไม่มีผล การบูชาไม่มีผล การบวงสรวงไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำความชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกอื่นไม่มี บิดาไม่มี มารดาไม่มี สัตว์ที่จืดและอุปบัติไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบไม่มีในโลก สมณพราหมณ์ที่ทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้ไม่มีในโลก ดังนี้ ทฤษฎี ความเห็นไปข้างทฤษฎี ฯลฯ การถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใดนี้เรียกว่า ทฤษฎีวิบัติ มีจกนาทฤษฎีแม่ทั้งหมด จัดเป็น ทฤษฎีวิบัติ” (อภิ.สง. 34/870/298)

3.2.2 เหตุและปัจจัยของมีจกนาทฤษฎี

เหตุและปัจจัยของมีจกนาทฤษฎี เทียบกับของสัมมาทฤษฎี ก็ใช้หลักเกณฑ์เดียวกัน คือ

1. ปัจจัยภายนอก หรือ โปรโตไซส แต่เป็นสิ่งเร้าจากภายนอกที่ไม่ดีงาม จากสภาพสังคมที่ชั่วร้ายจากบาปมิตร หรือเพื่อนที่ไม่ดี

2. ปัจจัยภายใน หรือ อโยนิโสมนสิการหรือการทำในใจไม่แยบคาย ไม่รู้จักคิด หรือคิดไม่เป็น คิดไม่ถูกวิธี

ส่วนในทฤษฎีกาอธิบายไว้ว่ที่ตั้งหรือฐานที่ตั้งของทฤษฎีหรือปัจจัยที่ก่อให้เกิดมีจกนาทฤษฎีนั้น มี 8 ประการ (นงเยาว์ หนูไชยะ ณ กาฬสินธุ์, 2544, หน้า 12-13) ได้แก่

1. **ชั้น 5** หมายถึง อุปาทานชั้น หรือ การยึดมั่นถือมั่นในรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นสาเหตุให้เกิดความหลงผิด สำคัญผิดคิดว่าชั้น 5 นี้เป็นอัตตาตัวตน

2. **อวิชา** คือ ความไม่รู้ แม้คนที่ได้รับการศึกษาก็มีวิชาได้ เพราะความรู้ที่มีอยู่นั้นไม่เป็นจริง ผิดจากความเป็นจริงที่เป็นของแท้ ในที่นี้คือ ไม่รู้แจ้งในอริยสัจสี่ คือ ไม่รู้จักทุกข์ (ปัญหา) ไม่รู้จักสมุทัย (เหตุแห่งทุกข์) ไม่รู้จักนิโรธ (การดับทุกข์) ไม่รู้จักมรรค (วิธีการดับทุกข์) และไม่รู้จักสมุบาท ว่าการเกิดขึ้นของสิ่งทั้งปวงสัมพันธ์กัน ความไม่รู้ความจริงแท้ (อวิชา) ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร คือเจตนาปรุงแต่งให้เกิด ความรัก ความหลง ความเกลียดชัง สังขารก่อให้เกิดการสืบต่อวิญญาณ กลายเป็นวงจรแห่งการเวียนว่ายตายเกิดไม่สิ้นสุด

3. **ผัสสะ** คือ การสัมผัส หรือการกระทบอารมณ์ระหว่างอายตนะภายนอกกับอายตนะภายใน เช่น เมื่อดาทกระทบรูป เกิดเป็นความต้องการหรือตัณหาขึ้น ก่อให้เกิดการยึดมั่นถือมั่น เกิดเป็นความเห็นที่คลาดเคลื่อน ไม่ตรงความเป็นจริง

4. **สัญญา** คือ การจำได้ หมายถึง ในที่นี้หมายถึง สัญญาวิปลาส หรือ หมายถึงในสิ่งที่ผิดคลาดเคลื่อนไม่ตรงความเป็นจริง เป็นเหตุให้เกิดความสำคัญผิดอื่น ๆ ตามมา เป็น ทฤษฎีวิปลาส ความเห็นผิดพลาดจากความจริง ซึ่งเป็นเหตุให้เกิด ทฤษฎีอุปาทาน หรือการยึดมั่นในความเห็นและจิตวิปลาส หรือความคิดที่คลาดเคลื่อน เช่น สำคัญในสิ่งไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในสิ่งเป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ในสิ่งที่มีใจตัวตนว่าเป็นตัวตน ในสิ่งไม่งามว่างาม เป็นต้น

5. **วิตก** คือ การใช้ความคิดนึกตรึกตรองเพื่อยังรู้ความจริง ซึ่งเป็นไปไม่ได้ เพราะความจริงแท้ (สัจธรรม) เป็นสิ่งที่ไม่อาจเข้าถึงได้ด้วยการใช้การคิดตามเหตุผล เพราะจะยิ่งทำให้เกิดความสงสัยและเข้าใจผิดได้

6. **อโยนิโสมนสิการ** คือ การไม่ได้พิจารณาไตร่ตรองสิ่งต่าง ๆ ด้วยความรอบคอบ ขาดปัญญาในการหยั่งรู้สิ่งนั้นตามหรือไม่รู้จักคิด คิดไม่เป็น คิดไม่ถูกวิธี

7. **บาปมิตร** คือ การคบคนชั่วคนพาลเป็นมิตร ทำให้ได้ยินได้ฟังแต่สิ่งไม่ถูกต้อง นำไปสู่การเห็นผิด กระทำผิดตามมา

8. **ปรโตโฆสะที่ไม่ดี** คือ สิ่งเร้าภายนอกหรือจากคนอื่น ที่ไม่ดี ไม่เป็นประโยชน์ เป็นเหตุให้เกิดความเห็นผิด การมีบาปมิตรก็เป็นปรโตโฆสะที่ไม่ดีเช่นกัน

ในขณะที่องค์ประกอบที่ช่วยส่งเสริมสนับสนุนสัมมาทิฐิ คือ สัมมาสังกัปปะองค์ประกอบที่ช่วยส่งเสริมสนับสนุนมิจฉาทิฐินั้นเรียกว่า **มิจฉาสังกัปปะ** หรือการดำริผิด ซึ่งมีอยู่ 3 อย่างเช่นกัน คือ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2557, หน้า 702-703)

1. **กามสังกัปป** หรือ **กามวิตก** คือ ความดำริที่เกี่ยวข้องกับกาม ความนึกคิดในทางที่จะแสวงหา หรือหมกมุ่น พัวพัน ติดข้องอยู่ในสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5 หรือสิ่งสนองตัณหาอุปาทานต่าง ๆ ความคิดในทางเห็นแก่ตัว เป็นความนึกคิดในฝ่ายราคะ หรือ โภคะ

2. **พยาบาทสังกัปป** หรือ **พยาบาทวิตก** คือ ความดำริที่ประกอบด้วยความขัดเคือง ไม่พอใจ เคียดแค้น ชิงชัง คิดเห็นเพ่งมองในแง่ร้ายต่าง ๆ มองคนอื่นเป็นศัตรูผู้มากระหนาบกระแทง เห็นสิ่งทั้งหลายเป็นไปในทางขัดอกขัดใจ เป็นความนึกคิดในฝ่ายโทสะในแง่ถูกกระทบ (ตรงข้ามกับเมตตา)

3. **วิหิงสาสังกัปป** หรือ **วิหิงสาวิตก** คือ ความดำริในทางที่จะเบียดเบียน ทำร้าย ช่มเหง ตัดรอน และทำลาย อยากไปกระทบกระทั่งรุกรานผู้อื่น อยากทำให้เขาประสบความทุกข์ยากเดือดร้อน เป็นความนึกคิดในฝ่ายโทสะในแง่จะไปกระทบ (ตรงข้ามกับกรุณา)

3.2.3 ประเภทของมิจฉาทิฐิ

การแบ่งประเภทของมิจฉาทิฐิ จะใช้ลักษณะทางด้านจำนวนข้อธรรมเป็นหลักเกณฑ์ คือ มิจฉาทิฐิ 2 มิจฉาทิฐิ 3 มิจฉาทิฐิ 6 มิจฉาทิฐิ 10 มิจฉาทิฐิ 16 มิจฉาทิฐิ 20 และทิฐิ 62 ซึ่งในที่นี้จะแยกอธิบายในหัวข้อ 3.3

1. มิจฉาทิฐิ 2

กลุ่มความเห็นผิดที่สุดโต่ง สุดชั่ว แบ่งเป็น 2 ประเภท ซึ่งทั้งคู่เป็นความเห็นที่ตรงข้ามหรือขัดแย้งกันเอง อยู่ในทิฐิ 62 ทั้งคู่ (ดูเพิ่มเติมในหัวข้อ 3.3) คือ

(1) **สัสสตทิฐิ** ความเห็นว่าอตฺตาและโลกเที่ยงคงอยู่ตลอดไป ประกอบด้วยคำสองคำ คือ สัสสตะ แปลว่า เที่ยง แน่นอน มั่นคง ยั่งยืน คงที่ ไม่เปลี่ยนแปลง และคำว่าทิฐิ

(2) **อุจเฉททิฐิ** ความเห็นว่าหลังจากตายแล้ว อตฺตาและโลกจักพินาศสูญหมด สิ้นไป ไม่มีการเกิดอีก ประกอบจากคำว่า อุจเฉทะ แปลว่า ขาดสูญ และทิฐิ

2. มิจฉาทิฐิ 3

เป็นกลุ่มความเห็นที่ปฏิเสธความมีอยู่แห่งเหตุและผลของการกระทำ แบ่งเป็น 3 ประเภท

(1) **นัตถิกทิฐิ** ความเห็นว่าไม่มี สิ่งที่ทำแล้วไม่มีผลย้อนกลับ ปฏิเสธผลของการกระทำ ซึ่งคำว่า นัตถิ มีความหมายว่า ไม่มีดังพุทธพจน์ที่ว่า

“สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาตะอย่างนี้มีความเห็นอย่างนี้ว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล การบวงสรวงไม่มีผล การบูชาไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำดีทำชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี คุณ

ของมารดาไม่มี คุณของบิดาไม่มี โอบปาตีกสัตว์ไม่มี สมณพราหมณ์ที่ปฏิบัติชอบ ทำโลกนี้และโลกหน้าให้แจ้งชัดด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วประกาศให้รู้ทั่ว ไม่มีในโลก” (ม.ม.13/94-95/97-99)

ความเห็นผิดแบบนัตถิกทิกฏฐินี้ เป็นความเห็นผิดที่ร้ายแรง เป็นที่มาของการกระทำชั่ว (อกุศลกรรม) ทั้งหลายเมื่อไม่เชื่อว่าในผลของการกระทำ ย่อมประพจน์ผิดตามอกุศลธรรม 3 ประการ คือ กายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต เพราะมองไม่เห็นโทษแห่งการกระทำชั่วนี้

(2) อเหตุกทิกฏฐิ คำว่า อเหตุกะ แปลว่า ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ปราศจากเหตุและเงื่อนไข เป็นความเห็นที่ไม่มีเหตุปัจจัย คือ เห็นว่าความสุข ความทุกข์ ความบริสุทธิ์ และความเศร้าหมองของสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเหตุปัจจัย (ส.ข.อ.2/62/307) เกิดขึ้นเองด้วยความบังเอิญเมื่อถึงเวลา แบ่งได้เป็น 2 ความเห็นดังต่อไปนี้

(1) ความเศร้าหมองและความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีปัจจัย

“ความเศร้าหมองของสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายเศร้าหมองเอง ความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายบริสุทธิ์เอง ไม่ใช้การกระทำของตนเอง ไม่ใช้การกระทำของผู้อื่น ไม่ใช้การกระทำของมนุษย์ มีกำลัง ไม่มีคามเพียร ไม่มีความสามารถของมนุษย์ ไม่มีคามพยายามของมนุษย์ สัตว์ ปาณะ ภูตะ ชิวะทั้งปวง ล้วนไม่มีอำนาจ ไม่มีกำลัง ไม่มีคามเพียร ผันแปรไปตามโชคชะตา ตามสถานภาพทางสังคม และตามลักษณะเฉพาะตน ย่อมเสวยสุขและทุกข์ในอภิชาติทั้ง 6” (ที.สี.9/169/56)

ทรศนะหรือความเห็นเช่นนี้ เชื่อว่าความเศร้าหมองที่เกิดขึ้นในชีวิต ไม่ได้มีเหตุจากการกระทำ แต่เป็นเพราะความบังเอิญหรือโชคชะตาที่ทำให้เกิดขึ้น เช่นเดียวกับความบริสุทธิ์ เมื่อเวียนว่ายตายเกิดในภพชาติต่าง ๆ นานาพอสมควร ย่อมถึงความบริสุทธิ์ได้เองโดยไม่ต้องเพียรพยายามแต่อย่างใดทั้งสิ้น ซึ่งเป็นความเห็นผิดที่ร้ายแรง เพราะไม่เข้าใจเหตุของทุกข์ว่าเกิดจากกรรม หรือการกระทำของตนเอง ซึ่งตรงข้ามกับพุทธศาสนา ที่สอนว่าเหตุแห่งความเศร้าหมองและความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลายมีอยู่

(2) ปฏิเสธความไม่มีแห่งเหตุปัจจัยของโลกและชีวิต

“สภาวะ 7 กองเหล่านี้ ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีผู้บันดาล ไม่มีผู้เนรมิต ไม่มีผู้ให้เนรมิต เป็นสภาพยั่งยืน ตั้งอยู่มั่นคงยออดภูเขาคด เศาะเนียดไม่หวั่นไหว ไม่แปรผัน ไม่กระทบกระทั่งกัน ไม่ก่อให้เกิดสุขหรือทุกข์ หรือทั้งสุขหรือทุกข์แก่กันและกัน สภาวะ 7 กองเหล่านี้ คือ กองดิน กองน้ำ กองไฟ กองลม กองสุข กองทุกข์ กองชิวะ สภาวะ 7 นี้ ไม่มีผู้สร้าง... ในสภาวะ 7 เหล่านี้ ไม่มีผู้ฆ่า ไม่มีผู้ใช้ให้คนอื่นฆ่า ไม่มีผู้ฟัง ไม่มีผู้ใช้ให้คนอื่นฟัง ไม่มีผู้รู้ ไม่มีผู้ที่ทำให้คนอื่นรู้ ใครก็ตาม แม้จะเอาศาสตราอย่างคมตัดศีรษะกัน ก็ไม่เชื่อว่าปลงชีวิตใครได้ เพราะเป็นเพียงศัสตราแทรกผ่านไประหว่างสภาวะ 7 กองนี้เท่านั้นเอง” (ที.สี.9/174/58)

แนวคิดนี้เชื่อว่า ความสุข ความทุกข์ วิญญาณหรือจิต ไม่มีผู้สร้างหรือบันดาลให้เกิดขึ้น สิ่งเหล่านี้เป็นสภาพที่คงที่ ไม่แปรผัน ต่างตั้งอยู่อย่างเป็นอิสระไม่ขึ้นตรงต่อกัน มิฉนทิกฏฐิประเภทนี้ปฏิเสธเหตุและผลของการกระทำดีและชั่ว ไม่มีผู้กระทำ ไม่มีผู้ถูกระทำ ไม่มีผู้ฆ่า ไม่มีผู้ถูกฆ่า ไม่มีบาปมาถึงผู้ฆ่า ทุกอย่างว่างเปล่าจากเหตุและปัจจัย ชีวิตเป็นเพียงสภาวะหนึ่งที่เกิดขึ้นและดับลงตามธรรมดา ทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีประโยชน์ ไม่มีคุณค่าในตัวเอง

(3) อภิปริยัติภูมิ ซึ่งคำว่า อภิปริยะ แปลว่า ไม่เป็นอันทำ เป็นความเห็นว่าเป็นอันทำ ดังพุทธพจน์ที่ว่า

“สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง กล่าวว่า เมื่อบุคคลทำเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำ ตัดเอง ใช้ให้ผู้อื่นตัด เบียดเบียนเอง ใช้ให้ผู้อื่นเบียดเบียน ทำเขาให้เศร้าโศกเอง ใช้ผู้อื่นทำเขาให้เศร้าโศก ทำเขาให้ลำบากเอง ใช้ผู้อื่นทำเขาให้ลำบาก ดันรนเอง ทำเขาให้ดันรน ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ตัดที่ต่อ ปล้นไม่ให้เหลือ ทำโจรกรรมในเรือนหลังเดียว ชุมนอยู่ที่ทางเปลี่ยว ทำชู้ภริยาเขา พุดเท็จ ผู้ทำไม่เชื่อว่าทำบาป แม้หาผู้ใดจะใช้จักรซึ่งมีคมโดยรอบ เหมือนมีดโกน สังหารเหล่าสัตว์ในปฐพีนี้ ให้เป็นลาน เป็นกองมั่งสะอันเดียวกัน บาปที่มีการทำเช่นนั้นเป็นเหตุ ย่อมไม่มีแก่เขา ไม่มีบาปมาถึงเขา แม้หากบุคคลจะไปยั้งฝั่งซ้ายแห่งแม่น้ำคงคา ให้เอง ใช้ให้ผู้อื่นให้ บุกาเอง ใช้ให้ผู้อื่นบุกา บุญที่มีการทำเช่นนั้นเป็นเหตุ ย่อมไม่มีแก่เขา ไม่มีบุญมาถึงเขา ด้วยการให้ทาน การทรมาน อินทรีย์ การสำรวมศีล การกล่าวคำสัตย์ บุญที่มีการทำเช่นนั้นเป็นเหตุ ย่อมไม่มีแก่เขา ไม่มีบุญมาถึงเขา” (ส.ข.อ.2/66/45)

แนวคิดนี้ปฏิเสธผลจากการกระทำ ไม่มีบุญ ไม่มีบาป แม้จะฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม ก็ไม่มีบาปแต่อย่างใด

3. มิจฉาทิฎฐิ 6

เป็นลัทธิของศาสดาทั้ง 6 จากนครราชคฤห์ ซึ่งมีผู้นับถือมากมายอยู่ก่อนแล้ว เป็นเจ้าลัทธิที่เกิดขึ้นร่วมสมัยกับพระพุทธองค์ ซึ่งแนวคิดหรือทิฎฐิจากเจ้าลัทธิทั้ง 6 นี้ปรากฏอยู่ในสามัญญผลสูตรที่ขนิทาย ซึ่งเป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระเจ้าอชาตศัตรู แห่งแคว้นมคธ สืบเนื่องมาจากการที่ในคืนหนึ่ง พระเจ้าอชาตศัตรุมิได้ริที่จะเข้าไปหาสมณะหรือพราหมณ์ แล้วมีผู้แนะนำให้ไปพบเจ้าลัทธิที่มีชื่อเสียงเหล่านั้น แต่พระองค์เลือกที่จะเสด็จไปเข้าเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรงประทับ ณ สวนอัมพวัน ตามที่หมอชีวกโกมารภัจจ์ได้เสนอแนะไว้แทน โดยสรุปแนวคิดของเจ้าลัทธิหรือครูทั้ง 6 ไว้ดังนี้ (สยาม โจนาคำ, 2551, หน้า 41-51)

(1) แนวคิดของครู**ปุณกัสสปะ** เป็นแนวคิดที่อยู่ในอภิปริยัติภูมิ ที่ปฏิเสธผลจากการกระทำ ไม่มีบุญ มีบาป คำกล่าวที่ว่า “เมื่อบุคคลทำเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำ... เบียดเบียนเอง ใช้ให้ผู้อื่นเบียดเบียน... เป็นชู้ พุดเท็จ ผู้ทำไม่คิดว่าทำบาป...” นั้นเป็นคำกล่าวของปุณกัสสปะ เพื่อตอบคำถามของพระเจ้าอชาตศัตรู ซึ่งถามถึงผลแห่งความเป็นสมณะ แต่ปุณกัสสปะกลับตอบเรื่องที่ทำแล้วไม่เป็นทำ เปรียบเหมือนเขาถามเรื่องมะม่วงกลับตอบเรื่องขนุนสามะลอ (ที.สี.9/165-166/53-54) แนวคิดของปุณกัสสปะยังตรงกับเอกัจฉัสสติกทิฎฐิ (บางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง) ในทิฎฐิ 62 เพราะเห็นว่า วิญญาณนี้คืออัตตา เป็นสิ่งเที่ยงแท้ถาวร ไม่เปลี่ยนแปลง วิญญาณไม่เกี่ยวข้องกับการมติดกรรมชั่วที่ร่างกายทำ ร่างกายเป็นเจ้าของการกระทำ เป็นสิ่งไร้เจตนา สิ่งที่ร่างกายทำไม่จัดเป็นบุญเป็นบาป

(2) แนวคิดของครู**มัณฑลโคศาล** มีความเห็นว่า ความเป็นอยู่หรือเป็นไปของสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ย่อมเป็นไปเอง ไม่อยู่ในวิสัยที่จะทำให้เป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่งได้ การบรรลุความบริสุทธิ์ก็เป็นไปเอง มิใช่ด้วยการกระทำใด จัดเป็นอเหตุกทิฎฐิ สอนให้เชื่อเรื่องโชคชะตา ความพยายามเป็นเรื่องเหนื่อยเปล่า ดังคำกล่าวที่ว่า “ความเศร้าหมองของสัตว์ทั้งหลายไม่เหตุไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายเศร้าหมองเอง ความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลายไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย... ทั้งปวงล้วนไม่มีอำนาจ ไม่มีกำลัง ไม่มีคามเพียร ผันแปรไปตามโชคชะตา...” (ที.สี.9/167-169/54-56) ซึ่งแนวคิดนี้ตรงกับเอกัจฉัสสติกทิฎฐิ (อัตตาและโลกเที่ยงเป็นบางอย่าง) ในทิฎฐิ 62

(3) แนวคิดของครูอชิตะเกสสัมพล เชื่อว่า ผลกรรมไม่มี โลกนี้โลกหน้าไม่มี การรู้แจ้งไม่มี บุคคลและสัตว์ไม่มี เป็นเพียงธาตุทั้งสี่ อันประกอบด้วย ดิน น้ำ ลม ไฟ มารวมกัน ตายแล้วก็ขาดสูญ วิญญาณก็ขาดสูญเช่นกัน ไม่มีนรกสวรรค์ ดังนั้นไม่จำเป็นต้องสะสมผลบุญเพื่อภพหน้า แต่ให้แสวงหาความสุขด้วยวิธีการใดก็ได้ในขณะที่มีชีวิตอยู่ ซึ่งแนวคิดเช่นนี้เป็นแนวคิดวัตถุนิยม ตรงกับอุจเฉททิฎฐิ (ตายแล้วอัตตาขาดสูญ) ในทิฎฐิ 62 และถือเป็นนัตถิกทิฎฐิ ตามคำกล่าวที่ว่า “ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมดีกรรมชั่วไม่มี... มารดาไม่มีคุณ... ในโลกมนุษย์คือที่ประชุมแห่งมหาภูตรูป 4 เมื่อสิ้นชีวิต ธาตุดินไปตามธาตุดิน ธาตุน้ำไปตามธาตุน้ำ ธาตุไฟไปตามธาตุไฟ ธาตุลมไปตามธาตุลม อินทรีย์ทั้งหลายย่อมผันแปรไปตามอากาศธาตุ มนุษย์มีเพียงนอนเป็นที่ 5 นำศพไป ร่างกายปรากฏอยู่แค่ป่าช้า กลายเป็นกระดูกขาวโพลนดุจสีนกกพิราบ การเช่นสรวงสิ้นสุดลงแค่ถ้า ถ่านคนเขลาบัญญัติทานนี้ไว้ คำที่คนบางพวกย่ำว่ามีผลนั้นว่างเปล่า เท็จ ไร้สาระ เมื่อสิ้นชีวิตไม่ว่าคนเขลาหรือคนฉลาดย่อมขาดสูญไม่เกิดอีก” (ที.สี.9/170-172/56-57)

ในสามัญญผลสูตรนั้น เมื่อพระอชาตศัตถ์ เข้าไปถามอชิตะเกสสัมพลเกี่ยวกับผลที่จะเกิดจากการดำเนินชีวิตของสมณะหรือนักบวช ที่จะพึงเห็นได้ในปัจจุบัน แต่อชิตะเกสสัมพลกลับตอบเรื่องความขาดสูญแทน ซึ่งเมื่อพิจารณาจะพบว่าเขาเป็นนักปรัชญาวัตถุนิยมแบบสุดโต่ง เพราะนักปรัชญาวัตถุนิยมแบบจารวากคนอื่น จะยังยอมรับการมีอยู่ของโลกปัจจุบันแต่ปฏิเสธโลกหน้าหรือการเกิดใหม่ แต่อชิตะเกสสัมพลนั้นปฏิเสธแม้แต่การมีอยู่ของโลกนี้ นอกจากนี้เขายังปฏิเสธเรื่องความดี ความชั่ว และบุญบาปโดยสิ้นเชิง การให้ทาน การบูชา ยัญเป็นการหลอกลวงเพื่อผลประโยชน์ ปฏิเสธว่ามารดาบิดาไม่มี เท่ากับปฏิเสธคุณค่าแห่งความกตัญญูทุกตัว อันเป็นคุณค่าสูงส่งทางศีลธรรมในหมู่มนุษย์ (สุนทร ภู รัชชี, 2545, หน้า 79-80)

(4) แนวคิดของครูปุฏฐกัจจายนะ เห็นว่า สัตว์ประกอบด้วยธาตุทั้งหลายที่เรียกว่า สภาวะธรรม 7 หมู่ และธาตุเหล่านั้นล้วนเป็นสิ่งที่มีความมั่นคง ไม่ผันแปร ไม่เป็นบ่อเกิดของสิ่งอื่นใดอีก ไม่มีการเปลี่ยนแปลงสภาพเดิม แม้นดับหรือสิ่งมีคมใด ๆ จะผ่านกายของสัตว์นั้น ๆ ไป ก็เป็นเพียงคมดาบที่ผ่านกลุ่มมณูธาตุ ซึ่งปรากฏเป็นร่างกายเท่านั้น ไม่มีสิ่งอื่นใดอีก ทุกอย่างสิ้นสุดลงที่การตายของสัตว์นั้น ๆ โดยไม่จัดว่าได้ทำลายชีวิต หรือเป็นการทำบาปแต่อย่างใด เพราะร่างกายนี้เป็นเพียงกลุ่มธาตุ ไม่เป็นสัตว์ ไม่เป็นบุคคล ดังนั้นจึงไม่มีใครฆ่าและไม่มีใครถูกฆ่า ไม่มีใครทำและไม่มีใครถูกกระทำ ซึ่งตรงกับแนวคิดแบบวัตถุนิยม เพราะเชื่อว่ามีเพียงธาตุและปรากฏการณ์ของธาตุทั้ง 7 เท่านั้นที่เป็นจริง ซึ่งในทิฎฐิ 62 แนวคิดนี้จัดอยู่ในสัสสตทิฎฐิ (สภาวะทั้ง 7 เป็นสิ่งที่ดำรงอย่างเที่ยงแท้ถาวร ไม่เปลี่ยนแปลง) และอยู่ในอุจเฉททิฎฐิ (การกระทำต่าง ๆ ไม่มีผลกระทบใดต่อสภาวะทั้ง 7)

ปรัชญาของปุฏฐกัจจายนะไม่ต่างจากทรรศนะของอชิตะเกสสัมพลมากนัก ในปรัชญาของอชิตะกล่าวถึงธาตุทั้ง 4 ซึ่งปุฏฐะก็กล่าวในทำนองเดียวกันแต่เพิ่มสุข ทุกข์ ชิวะ เข้าไปด้วยกลายเป็นสภาวะ 7 กองที่มีลักษณะเป็นสิ่งแท้จริงอันติมะ (ultimate reality) เป็นทฤษฎีปรมาณูอย่างหยาบที่ปรากฏในปรัชญาอินเดียยุคต้น การถือว่าสุขทุกข์เป็นสิ่งเที่ยงแท้คงที่ไม่เปลี่ยนแปลงเช่นเดียวกับธาตุทั้ง 4 ทำให้การปฏิบัติใดก็ตามที่มุ่งหวังจะขจัดทุกข์ให้หมดสิ้นไป ย่อมไม่อาจเป็นผลสำเร็จได้ หรือพูดง่าย ๆ ว่า ปุฏฐะเชื่อว่าความหลุดพ้นจากทุกข์หรือโมกษะอย่างที่เราเข้าใจกันทั่วไปนั้นไม่มี ความตายถือเป็นโมกษะที่มนุษย์ทุกคนมีโอกาสเข้าถึงได้เท่ากันโดยไม่ต้องใช้ความเพียรพยายาม มนุษย์เกิดหนเดียว ตายหนเดียว ไม่มีโลกหน้า (สุนทร ภู รัชชี, 2545, หน้า 85-88)

โดยสรุปแล้วครุทั้ง 4 ในเบื้องต้นนี้ มีแนวคิดแบบจารวาก โดยปรัชญาจารวากถือว่าความรู้ที่ได้รับทางประสาทสัมผัสหรือความรู้เชิงประจักษ์เท่านั้นเป็นสิ่งถูกต้อง สิ่งใดรับรู้ไม่ได้สิ่งนั้นย่อมไม่มีอยู่ เช่น นรก สวรรค์ ชีวิตในโลกหน้า วิญญาณ พระเจ้า เป็นต้น ในขณะที่ปรัชญาระบบอื่นเชื่อว่า โลกและสิ่งต่าง ๆ ประกอบขึ้นจากธาตุทั้ง 5 คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม และอากาศ แต่จารวากถือว่าเกิดจากธาตุทั้ง 4 เท่านั้น ไม่ยอมรับอากาศธาตุ เพราะถือว่ารับรู้ด้วยประสาทสัมผัสไม่ได้ รู้ได้ด้วยการอนุมานเพียงอย่างเดียว ซึ่งจารวากปฏิเสธการอนุมาน จึงต้องปฏิเสธอากาศธาตุไปด้วย และธาตุทั้ง 4 นี้เป็นสิ่งเที่ยงแท้ ดำรงอยู่นิรันดร แต่สิ่งที่เกิดจากการรวมธาตุเหล่านี้ไม่เที่ยง มีการเปลี่ยนแปลง เสื่อมสลาย เช่น ความตายของมนุษย์ สัตว์ พืช ก็เกิดจากการแยกตัวออกจากกันของธาตุทั้ง 4 นั้นเอง นอกจากนี้ยังปฏิเสธจิตหรือวิญญาณว่าไม่มีอยู่จริง สัมผัสขันธ์ที่เกิดขึ้นเป็นเพียงผลพลอยได้จากการรวมตัวกันของธาตุเท่านั้น เมื่อปฏิเสธการมีตัวตนของจิตก็ปฏิเสธเรื่องโลกหน้าหรือชีวิตหลังความตายไปด้วย เชื่อว่ามนุษย์เกิดหนเดียวตายหนเดียว ความตายคือโมกษะ ความทุกข์หมดสิ้นเมื่อตาย โลกหน้าไม่มี นรกและสวรรค์ก็ไม่มี (สุนทร ฤกษ์, 2545, หน้า 62-72)

(5) แนวคิดของ**ครุณิครนถนาฏบุตร** มีความเห็นว่า ความจริงต่าง ๆ มีหลายแง่มุม แต่ละมุมก็มีความจริงอื่น ๆ แฝงอยู่ ซึ่งการจะยืนยันต่อความจริง จะยืนยันเพียงด้านใดด้านหนึ่งไม่ได้ เพราะจะเป็นการละเลยความจริงในด้านอื่น ๆ ไป ดังนั้นจึงต้องใช้คำว่า “อาจจะ” หรือ “บางที” เข้าร่วมกำกับเพื่อช่วยมิให้ปิดช่องความจริงในด้านอื่น ๆ หลักการนี้เรียกว่า “สยามวาท” แปลว่าการกล่าวความจริงอย่างมีเงื่อนไข (สยาม ใจมาคำ, 2551, หน้า 48) ดังคำกล่าวที่ว่า “พวกนิครนถได้กล่าวกับเราว่า นาฏบุตรรู้ธรรมทั้งปวง เป็นธรรมทั้งปวง ยืนยันพระศนะหมดทุกส่วนว่า เมื่อเราเดินไปก็ดี ยืนก็ดี หลับก็ดี ตื่นก็ดี ญาณทัสนะปรากฏอยู่ติดต่อเสมอไป ... ครุณิครนถทั้งหลายผู้เจริญบาปกรรมที่พวกท่านทั้งหลายทำแล้วในกาลก่อนมีอยู่ ท่านทั้งหลายจะสลัดบาปกรรมนั้นเสียด้วยปฏิบัติอันประกอบด้วยการกระทำไต่ยากอันลำบากนี้ ข้อที่ท่านทั้งหลายสำรวจกาย วาจาใจ บัดนี้ เป็นการไม่กระทำบาปกรรมต่อไปนี้เพราะหมตกรรมเก่าด้วยตบะ เพราะไม่กระทำกรรมใหม่ ความไม่ถูกบังคับ (ด้วยกรรม) ต่อไปจึงไม่ถูกบังคับต่อไป ความสิ้นกรรมจึงมีเพราะสิ้นกรรม ความสิ้นทุกข์จึงมีเพราะสิ้นทุกข์ ความเวทนาจึงมีเพราะสิ้นเวทนา จักเป็นอันพวกท่านสลัดทุกข์ได้ทั้งหมด” (ม.ม. 12/219/185) ทัศนคตินี้จัดอยู่ในประเภท ปุพเพกตเหตุวาท คือเชื่อว่ากรรมเก่าเป็นตัวกำหนดชีวิตปัจจุบันทั้งหมด จึงเน้นวิธีปฏิบัติเพื่อกำจัดกรรมเก่าเป็นแบบ อัตตภิกลณญาณุค คือการบำเพ็ญตบะอย่างเคร่งครัด เพราะเชื่อว่าการไม่สร้างกรรมใหม่เพิ่มก็จะทำให้ดับทุกข์ได้นั่นเอง

นิครนถนาฏบุตรเป็นศาสดาของศาสนาเซนหรือไชนะที่อยู่ร่วมสมัยเดียวกับพระพุทธเจ้า แต่ศาสนาเซนนั้นมีอยู่ก่อนพุทธศาสนาแล้ว ซึ่งคำว่า “ไชนะ” มาจากคำว่า “ชินะ” หมายถึงผู้พิชิต ใช้หมายถึงบุคคลผู้พิชิตกิเลสตัณหาได้อย่างสิ้นเชิงแล้ว (สุนทร ฤกษ์, 2545, หน้า 89) ซึ่งจุดมุ่งหมายสูงสุดก็คือ โมกษะหรือการพ้นทุกข์ หมายถึงการที่ชีพหลุดพ้นจากพันธนาการอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งหมายถึงการที่ชีพบรรลุถึงความสมบูรณ์ แต่สิ่งที่เป็นเครื่องปิดกั้นความสมบูรณ์ของชีพนี้ก็คือ สิ่งที่เขาห่อหุ้มและตกแต่งชีพให้มีลักษณะต่าง ๆ ไปตามอำนาจของกรรมนั้น ซึ่งก็คือ ร่างกาย ของคนนั่นเอง เชนยังเชื่อว่าตัณหาที่อยู่ในชีพมีสาเหตุมาจาก อวิชชา คือความรู้ผิด ๆ จึงควรกำจัดอวิชชาเสียด้วยการทำให้มีวิทยาเกิดขึ้น ด้วยการศึกษารายละเอียดจริงจึงจะทำให้มีสัมมยคชญาณ (สัมมาทิฐิ) และทำให้บรรลุโมกษะได้ แม้เชนจะเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมเช่นเดียวกับพุทธ แต่เชนไม่เชื่อหลักอโหสิกรรม ไคร

ทำกรรมใดต้องได้รับผลแห่งกรรมนั้นแน่นอน ไม่เปลี่ยนแปลง ซึ่งเป็นสัตตทิวฏฐิ และเชื่อว่าผู้บรรลุโมกษะเมื่อตายแล้วจะไปสถิต ณ ภพอันบริสุทธิ์ตลอดกาล ซึ่งเท่ากับยอมรับสวรรค์หรือพรหมโลกทำนองเดียวกับฮินดู (อดิศักดิ์ ทองบุญ, 2546, หน้า 48-53)

(6) แนวคิดของครูสัญญาชัยเวฬุทฐิบุตร เป็นเจ้าลัทธิของนักตรรกะ ซึ่งพรรณานะไม่ปรากฏชัดเจนว่าถือพรรณานะใด เพราะจะไม่เชื่อในสิ่งที่พิสูจน์ไม่ได้ ดังนั้นจึงถูกจัดเป็นฝ่าย อมราวิกเขปทิวฏฐิ ในทิวฏฐิ 62 ซึ่งพูดจาชัดสายไปมาไม่แน่นอน แต่ก็ไม่ได้เป็นพวก อภิริยทิวฏฐิ ถือเป็นอุจเฉททิวฏฐิอย่างหนึ่ง ดังคำกล่าวของครูสัญญาชัยที่ตอบคำถามของพระเจ้าอชาตศัตรู “ถ้ามหาพิตรตรัสถามอาตมาว่า โลกหน้ามีจริงหรือ หากอาตมามีความเห็นว่าจริง ก็จะถูกตอบว่ามีจริง แต่อาตมามีความเห็นว่า อย่างนี้ก็มีใช่ อย่างนั้นก็มีใช่ อย่างอื่นก็มีใช่ จะว่าไม่ใช่ก็มีใช่ จะว่ามีใช่ไม่ใช่ก็มีใช่ ถ้ามหาพิตรตรัสถามอาตมาว่า โลกหน้าไม่มีหรือ โลกหน้าก็จะว่ามีก็มิใช่... สัตว์ที่ผุดเกิดมีจริงหรือ... สัตว์ที่ผุดเกิดไม่มีหรือ... สัตว์ที่ผุดเกิดมีและไม่มีหรือ... สัตว์ที่ผุดเกิดจะว่ามีก็มิใช่จะว่าไม่มีก็มิใช่หรือ... ผลวิบากแห่งกรรมดีและกรรมชั่วมีจริงหรือ... ผลวิบากแห่งกรรมดีและกรรมชั่วไม่มีหรือ... ผลวิบากแห่งกรรมดีและกรรมชั่วมีและไม่มีหรือ... หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกหรือ... หลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มิใช่จะว่าไม่เกิดอีกก็มิใช่ แต่อาตมามีความเห็นว่า อย่างนี้ก็มีใช่ อย่างนั้นก็มีใช่ อย่างอื่นก็มีใช่ จะว่าไม่ใช่ก็มิใช่ จะว่ามีใช่ไม่ใช่ก็มิใช่” (ที.สี.9/179-181/59-60)

4. มิจฉาทิวฏฐิ 10

สามารถแบ่งได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่คือ นัตถิมิจฉาทิวฏฐิ 10 ความเห็นว่า หลักศีลธรรมอันดีงามต่าง ๆ ไม่มี และเรื่องสังสารวัฏไม่มี และ อันตคาหิกทิวฏฐิ 10 ความเห็นสุดโต่งที่ยึดติดทิวฏฐิฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง แล้วปฏิเสธความเห็นอย่างอื่น

(1) นัตถิมิจฉาทิวฏฐิ 10 เป็นความเห็นที่นำมาซึ่งความพินาศ เป็นความเห็นผิดที่ยอมรับความไม่มี ปฏิเสธความมีอยู่ เรียกอีกอย่างว่า ทิวฏฐิวิบัติ คือ ความเห็นว่าไม่มี ปฏิเสธหลักจริยธรรมหลักศีลธรรมความถูกต้องดีงามทุกอย่าง ได้แก่

- (1) เห็นว่าทานที่ให้ไม่มีผล
- (2) เห็นว่าการบูชาไม่มีผล
- (3) เห็นว่าการสักการะไม่มีผล
- (4) เห็นว่าไม่มีผล แห่งกรรมดี กรรมชั่ว
- (5) เห็นว่าไม่มีโลกนี้
- (6) เห็นว่าไม่มีโลกอื่นหรือชาติหน้า
- (7) เห็นว่าพระคุณของแม่ไม่มี
- (8) เห็นว่าพระคุณของพ่อไม่มี
- (9) เห็นว่าไม่มีสัตว์ที่จะผุดเกิด เชื่อว่าตายแล้วสูญ
- (10) เห็นว่าไม่มีสมณพราหมณ์ ผู้ปฏิบัติจนบรรลุมรรคผลเป็นพระอรหันต์

(2) อันตคาหิกทิวฏฐิ 10 เป็นความคิดเห็นบางอย่างเกี่ยวกับโลกและชีวิต ปรากฏอยู่ในปัญหาทิวฏฐิ 10 หรือมีอีกชื่อว่า อัพยาตปัญหา เป็นปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ และไม่ตอบคำถามเหล่านี้ เพราะทรงเห็นว่าทิวฏฐิเหล่านั้นเป็นโทษ เป็นไปด้วยความทุกข์ ไม่เป็นไปเพื่อละกิเลส เพื่อ

ตรัสรู้ เพื่อนิพพาน จึงละทิฐิเหล่านั้นเสียไม่ยึดถือแต่ประการใด ได้แก่ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2543, หน้า 296)

- (1) โลกเที่ยง
- (2) โลกไม่เที่ยง
- (3) โลกมีที่สุด
- (4) โลกไม่มีที่สุด
- (5) ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น
- (6) ชีวะก็อย่างหนึ่ง สรีระก็อย่างหนึ่ง
- (7) ตถาคตเบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมเป็นอีก
- (8) ตถาคตเบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่เป็นอีก
- (9) ตถาคตเบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมเป็นอีก ก็ใช่ ไม่เป็นอีก ก็ใช่
- (10) ตถาคตเบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมเป็นอีก ก็มีใช่ ย่อมไม่เป็นอีก ก็มีใช่

คำว่า ‘ตถาคต’ ในที่นี้ อรรถกถาบางแห่งว่าหมายถึง สัตว์ (ม.อ.3/135; สงคณิ อ.528) บางแห่งว่าหมายถึง อัตตาหรืออาตมัน (อ.อ.430) บางแห่งว่าพระพุทธเจ้า (ส.อ.3/192)

5. มิจฉาทิฎฐิ 16

เป็นทิฐิที่ปรากฏในทิฐิฎฐิถา มีจำนวน 16 ประการ และมีความถือผิดของทิฐิอีก 130 ประการ “ถามว่า ทิฐิเท่าไร ตอบว่า ทิฐิ 16 ถามว่า ความถือผิดแห่งทิฐิเท่าไร ตอบว่า ความถือผิดแห่งทิฐิ 130” (ขุ.ป.31/294/137) ประกอบด้วย

(1) อัสนาทิฎฐิ คือ ทิฐิที่หลงไหลยินดี (อัสนาทะ) ในสิ่งที่ทำให้เกิดความสุขไสมนัส 35 ประการ

(2) อัตตานุทิฎฐิ คือ ทิฐิที่เห็นชั้น 5 แต่ละชั้น จำแนกความเห็นแต่ละอย่างใน 4 ประการคือ เห็นว่าชั้นนั้นเป็นตน เห็นตนว่ามีชั้นนั้น เห็นชั้นนั้นในตน เห็นตนในชั้นนั้น รวมเป็น 20 ประการ

(3) มิจฉาทิฎฐิ คือ เห็นว่าสิ่ง ๆ นั้น ไม่มี รวม 10 ประการ เช่นเดียวกับในทิฐิ 26 และอชิตเกสกัมพล ในทิฐิของครูทั้ง 6

(4) สักกายทิฎฐิ คือ ทิฐิที่เห็นชั้น 5 ในแต่ละชั้น เช่นเดียวกับอัตตานุทิฎฐิ

(5) สัสสตทิฎฐิ อันมีสักกายะเป็นวัตถุ คือ ทิฐิที่เห็นชั้น 5 ในแต่ละชั้น ด้วยความเห็นแต่ละอย่างใน 3 ประการ คือ เห็นตนว่ามีชั้นนั้น เห็นชั้นนั้นในตน เห็นตนในชั้นนั้น รวม 15 ประการ

(6) อจฺเฆททิฎฐิ อันมีสักกายะเป็นวัตถุ คือทิฐิที่เห็นชั้น 5 ในแต่ละชั้นว่าเป็นตน รวม 5 ประการ

(7) อันตคาหิกทิฎฐิ คือ ทิฐิที่มีความเห็นอันเป็นที่สุด ตายตัวลงไปว่า ทิฐินี้เท่านั้นจริง ทิฐิอื่นไม่จริง ใน 10 ประการ ซึ่งเมื่อจำแนกตามชั้น 5 และกสิณ 5 ได้เป็น 50 ประการ

(8) ปุพฺพัตตานุทิฎฐิ คือ ทิฐิที่มีความเห็นเกี่ยวกับชั้นส่วนอดีต รวม 18 ประการ อย่างเดียวกับ ปุพฺพัตตกับปิกาทิฎฐิ ในทิฐิ 62

(9) อปรินฺตานุทิฎฐิ คือทิฐิที่มีความเห็นเกี่ยวกับชั้นส่วนอนาคต รวม 44 ประการ อย่างเดียวกับ อปรินตกับปิกาทิฎฐิ ในทิฐิ 62

- (10) สังโยชนิกาทฤษฎี คือ ทฤษฎีที่เป็นเครื่องผูกสัตว์ไว้ในภพ 18 ประการ
- (11) ทฤษฎีอันกางกันด้วยมานะว่าเป็นเรา คือ ทฤษฎีที่สำคัญตนว่า นั่นเป็นเรา 18 ประการ
- (12) ทฤษฎีอันกางกันด้วยมานะว่าของเรา คือ ทฤษฎีที่สำคัญตนว่า นั่นเป็นเรา 18 ประการ
- (13) ทฤษฎีอันสัมปยุตด้วยอัตตวาทะ คือ ทฤษฎีว่าด้วย ตน ซึ่งเห็นชั้น 5 แต่ละชั้น จำแนกตามความเห็นแต่ละอย่างใน 4 ประการ เช่นเดียวกับอัตตานุทฤษฎี
- (14) ทฤษฎีอันสัมปยุตด้วยโลกวาทะ คือ ทฤษฎีว่าด้วย โลก ได้แก่ การเห็นว่าโลกเที่ยงหรือไม่โลกมีที่สุดหรือไม่รวม 8 ประการ
- (15) ภาวิทฤษฎีคือ ทฤษฎีที่เชื่อว่า มีสภาวะของความเป็นความเป็น หรือภพ ยึดติดอยู่กับความเป็นความเป็น
- (16) วิวาทฤษฎี คือ ทฤษฎีที่เชื่อว่า ไม่มีสภาวะของความเป็นความเป็น หรือภพ ปฏิเสธความเป็นความเป็น

6. มิจฉาทฤษฎี 20

มิจฉาทฤษฎี 20 คือ สักกายทฤษฎี 20 มีความเห็นว่าเป็นกายของตน ความเห็นผิดว่าเป็นตัวตน หมายถึง ความเห็นผิดในชั้น 5 ว่าเป็นเรา ของเรา หรือเป็นสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งผิดไปจากความเป็นจริงตามสภาพธรรม เช่น ยึดถือ ขณะที่ว่า เห็น เป็นเราที่เห็น เป็นเราที่ได้ยินเป็นต้น ถือเป็นการเห็นผิดที่เป็นพื้นฐาน เป็นอนุสัยกิเลสซึ่งมีอยู่กับทุกคนที่ไม่ใช่พระอรหันต์ นำไปสู่ความเห็นผิดที่รุนแรงขึ้นได้ มีลักษณะ 20 ประการ ดังนี้ (มูลนิธิศึกษาและเผยแผ่พระพุทธศาสนา, 2555)

- (1) เห็นรูปเป็นตน คือ ขณะที่ยึดถือว่า รูปร่างกายเป็นเรา (ตน) อุปมาเหมือนเห็นเปลวไฟและสีของเปลวไฟเป็นอย่างเดียวกัน
- (2) เห็นตนมีรูป คือ ขณะที่ยึดถือว่า นามธรรมเป็นเราที่มีรูปร่างกาย อุปมาเหมือนเห็นต้นไม้มีเงา
- (3) เห็นรูปในตน คือ ขณะที่ยึดถือว่า นามธรรมเป็นเรา และรูปอยู่ในนามที่เราอุปมาเหมือนกลิ้งในดอกไม้
- (4) เห็นตนในรูป คือ ขณะที่ยึดถือว่า นามธรรมเป็นเราที่อยู่ในรูปร่างกาย อุปมาเหมือนแก้วมณีในขวด
- (5) เห็นเวทนาเป็นตน คือ ขณะที่ยึดถือว่า ความรู้สึกเป็นเรา (ตน) อุปมาโดยนัยเดียวกันกับรูป
- (6) เห็นตนมีเวทนา คือ ขณะที่ยึดถือรูป สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นเรา และเรามีเวทนา
- (7) เห็นเวทนาในตน คือ ขณะที่ยึดถือรูป สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นเรา และมีเวทนาในเรา
- (8) เห็นตนในเวทนา คือ ขณะที่ยึดถือรูป สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นเรา และเรามีอยู่ในเวทนา
- (9) เห็นสัญญาเป็นตน คือ ขณะที่ยึดถือว่า ความจำเป็นเรา (ตน)
- (10) เห็นตนมีสัญญา คือ ขณะที่ยึดถือรูป เวทนา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นเรา และเรามีสัญญา

- (11) เห็นสัญญาในตน คือ ขณะที่ยึดถือรูป เวทนา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นเรา และมีสัญญา
ในเรา
- (12) เห็นตนในสัญญา คือ ขณะที่ยึดถือรูป เวทนา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นเรา และเรามีอยู่
ในสัญญา
- (13) เห็นสังขารเป็นตน คือ ขณะที่ยึดถือว่า สังขารตัวปรุงแต่งเป็นเรา
- (14) เห็นตนมีสังขาร คือ ขณะที่ยึดถือรูป เวทนา สัญญา วิญญาณ ว่าเป็นเรา และเรามี
สังขาร
- (15) เห็นสังขารในตน คือ ขณะที่ยึดถือรูป เวทนา สัญญา วิญญาณ ว่าเป็นเรา และมีสังขาร
ในเรา
- (16) เห็นตนในสังขาร คือ ขณะที่ยึดถือรูป เวทนา สัญญา วิญญาณ ว่าเป็นเรา และเรามีอยู่
ในสังขาร
- (17) เห็นวิญญาณเป็นตน คือ ขณะที่ยึดถือว่า วิญญาณเป็นเรา (ตน)
- (18) เห็นตนมีวิญญาณ คือ ขณะที่ยึดถือรูป เวทนา สัญญา สังขาร ว่าเป็นเรา และเรามี
วิญญาณ
- (19) เห็นวิญญาณในตน คือ ขณะที่ยึดถือรูป เวทนา สัญญา สังขาร ว่าเป็นเรา และมี
วิญญาณในเรา
- (20) เห็นตนในวิญญาณ คือ ขณะที่ยึดถือรูป เวทนา สัญญา สังขาร ว่าเป็นเรา และเรามีอยู่
ในวิญญาณ

3.2.4 ผลกระทบของมิจฉาทิฎฐิ

พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงโทษของมิจฉาทิฎฐิเอาไว้หลายครั้ง ตัวอย่างเช่น “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้แต่ข้อเดียว ที่มีโทษมากเหมือนมิจฉาทิฎฐิ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิจฉาทิฎฐิเป็นโทษขั้นร้ายแรงที่สุด” (อง.เอกก.20/193/44) ทั้งนี้ก็เนื่องจากมิจฉาทิฎฐิเป็นพื้นฐานแห่งการเกิดความเลวร้ายหรือบาปอกุศลทั้งปวง เป็นตัวทำลายคุณธรรมหรือบุญกุศลทั้งหลายให้เสื่อม ดังพุทธพจน์ที่ว่า

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เหตุให้อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ก็เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้นเหมือนมิจฉาทิฎฐินี้ เมื่อเป็นมิจฉาทิฎฐิ อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น... เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เหตุให้อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ก็ไม่เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เสื่อมไปเหมือนมิจฉาทิฎฐินี้ เมื่อเป็นมิจฉาทิฎฐิ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมไป...เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เหตุให้ มิจฉาทิฎฐิที่ยังไม่เกิดขึ้น ก็เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นไปเพื่อความเจริญยิ่งขึ้นเหมือนอโยนิโสมนสิการ เมื่อมนสิการไม่แยบคาย มิจฉาทิฎฐิที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นไปเพื่อความเจริญยิ่งขึ้น” (อง.เอก.20/298-302/38)

เมื่อมิจฉาทิฎฐิเกิดขึ้น คุณธรรมหรือคุณงามความดีย่อมถูกทำลาย เพราะความเห็นผิดไปขัดขวางไม่ให้สร้างกุศลกรรม พวกที่ถือมิจฉาทิฎฐิอย่างใดอย่างหนึ่งมักจะชักชวนให้ผู้อื่นมีความเห็นคล้อยตามตนเอง ซึ่งในพุทธศาสนากล่าวถึงผู้มีความพอใจความเป็นมิจฉาทิฎฐิและสรรเสริญความเป็นมิจฉาทิฎฐินั้น ถือได้ว่าเป็นคนชั่วยิ่งกว่าคนชั่วอีก (อง.ทสก.24/224/377) การคบหากับบุคคลเหล่านี้

ยอมนำมาซึ่งความเดือดร้อน สำหรับภิกษุสามเณรถ้ามีมิจฉาทิฎฐิ ย่อมไม่มีความเจริญในพระธรรมวินัย ย่อมไม่สามารถบรรลถณานและมรรคผลนิพพานได้ (อง.ทสก.24/82/182) เพราะมิจฉาทิฎฐินั้นเลวทราม ผลที่เกิดจากมิจฉาทิฎฐิก็ยอมเลวทราม เป็นทุกข์ เผ็ดร้อน ไม่น่าปรารถนาเช่นกัน (อง.ทสก.24/105/174)

ในศาสนาพุทธที่เชื่อเรื่องของการมีภพนี้ภพหน้านั้น การมีมิจฉาทิฎฐิยอมส่งผลร้ายทั้งในชาตินี้และชาติหน้า (อง.ทสก.24/119/273) ผู้มีมิจฉาทิฎฐิเมื่อตายไปแล้ว ย่อมไปเกิดในอบายภูมิ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “...บุคคลนี้ ย่อมถูกปัญญาชนกล่าวตำหนิได้ในปัจจุบันว่า เป็นคนชั่ว เป็นมิจฉาทิฎฐิ... ถ้าโลกหน้ามีจริง บุคคลนี้จะได้รับโทษทั้งสองคือ (1) ในปัจจุบัน ถูกปัญญาชนติเตียน (2) หลังจากตายแล้ว เขาก็ไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก (‘ชื่อว่า อบาย เพราะปราศจากความงอกงาม กล่าวคือ ความเจริญหรือความสุข ชื่อว่า ทุกติ เพราะเป็น คือ เป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ ชื่อว่า วินิบาต เพราะเป็นสถานที่ตกไปของหมู่สัตว์ที่ทำความชั่ว ชื่อว่า นรก เพราะปราศจากความยินดี เหตุเป็นที่ไม่มีความสบายใจ’ ม.ม.อ.1/153/358)” (ม.ม.13/95/98) ซึ่งพวกที่มีนัตถิมิจฉาทิฎฐิ อเหตุกทิฎฐิ อกิริยทิฎฐิ เชื่อว่าจะได้รับผลกรรมเช่นนี้

ส่วนพวกที่มีสัสสตทิฎฐินั้น ห้ามเพียงแค่มรรคผลนิพพาน ไม่ห้ามสวรรค์ คือ บุคคลเหล่านี้สามารถไปเกิดบนสวรรค์ได้ แต่ไม่สามารถบรรลุนิพพานได้ ขณะที่พวกมีอจเจตทิฎฐินั้น ห้ามทั้งสวรรค์และมรรคผลนิพพาน คือ ไม่สามารถไปเกิดในสวรรค์ได้ และไม่สามารถบรรลุนิพพานได้ (อง.ทสก.24/89/200-201, 177/325)

โดยสรุปแล้ว มิจฉาทิฎฐิ ก็คือชั่วตรงข้ามของสัมมาทิฎฐิ หมายถึง ความเห็นที่ผิด ความเข้าใจที่ผิด ความเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม อันมีเหตุปัจจัยจากการมีปรโตโฆสะที่ผิด เช่นการมีบาปมิตร ที่ชักจูงไปในทางเสื่อม และอโยนิสมนสิการ หรือการไม่รู้จักคิด คิดไม่เป็น คิดไม่ถูกวิธี ย่อมส่งผลที่ร้ายแรง ถือเป็นทางแห่งความพินาศได้ เป็นกิเลสที่ขวางกั้นการเข้าถึงความหลุดพ้น เพราะทิฎฐิจัดเป็นมโนกรรมที่กำหนดกายกรรม และวจีกรรมตามมา เมื่อเป็นมิจฉาทิฎฐิก็ทำให้เขวห่างออกไปจากความจริง ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ เป็นตัวขัดขวางไม่ให้เข้าถึงความจริง และทำให้ไม่สามารถแก้ปัญหาได้อย่างถูกต้องตรงไปตรงมา

3.3 ทิฎฐิ 62 ในพรหมชาลสูตร

3.3.1 ขอบเขตในพรหมชาลสูตร

พรหมชาลสูตร เป็นพระสูตรแรกในทีฆนิกาย สีลขันธวรรค ซึ่งมีอยู่ทั้งในพุทธเถรวาทและพุทธมหายาน เป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พระสาวก ณ อุททยานอัมพลัฎฐิกา ซึ่งตั้งอยู่ระหว่างกรุงราชคฤห์และเมืองนาลันทา ในขณะนั้นมีเจ้าลัทธิที่สำคัญมากมายที่อาศัยอยู่ในกรุงราชคฤห์ ซึ่งก็มีอยู่ถึง 6 ท่าน เช่น ครุปุระณะกัสสปะ ครุณิครนถ์นาฏบุตร เป็นต้น แนวคิดหรือทรรศนะของเจ้าลัทธิเหล่านี้มีผู้เชื่อถือเป็นจำนวนมาก และเพื่อป้องกันไม่ให้พระภิกษุในพุทธศาสนาอธิบายพุทธธรรมในรูปของลัทธิศาสนาอื่น ซึ่งจะทำให้คำสอนของพระพุทธองค์ผิดเพี้ยนไปได้ จึงได้ทรงแสดงรายละเอียดของทรรศนะเหล่านั้นไว้ โดยเนื้อหาของพระสูตรนี้ว่าด้วยลัทธิทั้งหลาย คือ จลลลล มัชฌิมลลล และมหาลลล อันเป็นแนวทางปฏิบัติตนของภิกษุ นอกจากนี้ยังทรงแสดงทรรศนะทางปรัชญาของลัทธิต่าง ๆ ไว้ หรือเรียกอีกอย่างว่า **ทิฎฐิ 62** เอาไว้อย่างกว้างขวาง

ความหมายของ พรหมชาละ คือ ข่ายแห่งสัพพัญญูอันประเสริฐ คำว่า พรหม ในที่นี้ไม่ได้หมายถึง พระพรหม หรือเจ้าลัทธิ ศาสดาทั้งหลาย และพระสูตรนี้ ยังมีชื่อเรียกแทนกันได้อีก 4 อย่างคือ

1. อรรถชาละ ชื่อว่า ข่ายแห่งประโยชน์ เพราะพระพุทธรองค์ทรงแจกแจงประโยชน์ในโลกนี้ และประโยชน์ในโลกหน้าอันเป็นดุจตาข่ายไว้
2. ธรรมชาละ ชื่อว่า ข่ายแห่งธรรม เพราะพระองค์ตรัสถึงแบบแผนและลัทธิธรรมนิยมอันเป็นดุจตาข่ายไว้
3. ทิฎฐิชาละ ชื่อว่า ข่ายแห่งทิฎฐิ เพราะพระองค์ทรงแจกแจงทิฎฐิ 62 ประการ อันเป็นดุจตาข่ายที่ผูกมัดผู้ที่มีความเชื่อในลัทธิเหล่านี้ไว้
4. สังคามวิชัย ชื่อว่า ตாரาพิชัยสงคราม เพราะผู้ที่ฟังสูตรนี้แล้ว สามารถพิชิต เทวบุตรมาร ชันธมาร มัจจุมารและกิเลสุมารได้ (นงเยาว์ หนูไชยะ ณ กาฬสินธุ์, 2544, หน้า 65)

3.3.2 ทิฎฐิ 62

คือทรรศนะที่เกี่ยวกับโลก วิญญาณ ที่มาและที่ไปของวิญญาณ เป็นทรรศนะเชิงมิจฉาทิฎฐิ อย่างหนึ่ง แบ่งได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ กลุ่มแรกคือ **ปุพพัตถกัปปิกทิฎฐิ** จำแนกได้ 18 จำพวกมีความเห็นว่าเป็น สัสสตทิฎฐิ คือ เทียงแท้ มีตัวตน ไม่มีวันดับสูญ กลุ่มที่สอง คือ **อปรัณตกัปปิกทิฎฐิ** จำแนกได้ 44 จำพวก บางจำพวกเป็น สัสสตทิฎฐิ บางจำพวกเป็น อุทเทททิฎฐิ คือมีความเห็นว่า ทุกสิ่งหลังตายไปแล้วดับสูญหมดทั้งร่างกายและจิตใจ (สยาม ไจมาคำ, 2551, หน้า 19) บางครั้งใช้คำว่า อตถิตา หรือสิ่งทั้งปวงมีอยู่เช่นเดียวกับ สัสสตทิฎฐิ และใช้คำว่า นัตถิตา หรือสิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ เช่นเดียวกับ อุทเทททิฎฐิ หรือ อสัสสตทิฎฐิ

คำสอนของพระพุทธรองค์ที่ปรากฏอยู่ในพรหมชาลสูตรนี้ แสดงให้เห็นว่าไม่เอียงไปในสาย “เทียงแท้” และไม่เกาะเกี่ยวอยู่ในสายที่เรียกว่า “ขาดสูญ” แต่มีลักษณะที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา เพราะแม้พระพุทธรเจ้าจะแสดงทิฎฐิ 62 ประการแล้วก็ทรงปฏิเสธ เนื่องด้วยทิฎฐิเหล่านั้นเป็นการคาดคะเน ไม่มีหลักฐานที่ใช้สนับสนุนเพียงพอ อีกทั้งเป็นการมองความจริงเพียงด้านเดียว จึงไม่สามารถนำไปสู่ความหลุดพ้นและปัญญาขั้นสูงได้ ซึ่งเป็นความเห็นของริส เดวิดส์ (อ้างอิงใน วิจิตร เกิดวิเศษ, 2558, หน้า 160-161) และยังได้กล่าวไว้ว่า พระสังคีตกาจารย์ได้จัดให้พระสูตรนี้อยู่ในอันดับแรกที่ต้องศึกษา เพื่อให้สามารถแยกมิจฉาทิฎฐิออกจากสัมมาทิฎฐิได้อย่างถูกต้องก่อน

พระพุทธรองค์ทรงกล่าวว่า ผู้ที่หลงอยู่ในทิฎฐิ 62 นี้ย่อมติดอยู่กับการเวียนว่ายตายเกิด เพราะทิฎฐิ 62 เปรียบดังเป็นแหที่ครอบคลุมไว้ ไม่ให้หลุดพ้น ดังที่ปรากฏในพระสูตรนี้ว่า “... กล่าวคำแสดงทิฎฐิหลายชนิด สมณพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมดถูกทิฎฐิ 62 อย่างเหล่านี้แหละเป็นดุจข่ายปกคลุมไว้ อยู่ในข่ายนี้เอง เมื่อผุดก็ผุดอยู่ในข่ายนี้ ติดอยู่ในข่ายนี้ถูกข่ายปกคลุมไว้ เมื่อผุดก็ผุดอยู่ในข่ายนี้ เปรียบเหมือนชาวประมงหรือลูกมือชาวประมงผู้ฉลาด ใช้แหตาถักทอดลงยังหนองน้ำอันเล็ก เขาคิดอย่างนี้ว่า บรรดาสัตว์ตัวใหญ่ ๆ ในหนองนี้ทั้งหมด ถูกแหครอบไว้ อยู่ในแห เมื่อผุดก็ผุดอยู่ในแห ติดอยู่ในแห ถูกแหครอบไว้ เมื่อผุดก็ผุดอยู่ในแห ฉนใด ...”

3.3.2.1 ปุพพันตักัปิกทิกฎฐิ

กลุ่มแรกของทิกฎฐิ 62 คือ **ปุพพันตักัปิกทิกฎฐิ** ทิกฎฐิที่ว่าด้วยความเป็นมาหรือจุดกำเนิดของสรรพสิ่ง จำแนกออกเป็น 18 จำพวก ถูกจัดรวมไว้ใน 5 กลุ่ม มีลักษณะเนื้อหาทางวาทะที่ต่างกันออกไปซึ่งเนื้อหาทั้งหมดอ้างอิงมาจากพระไตรปิฎกสำหรับประชาชน เล่มที่ 9 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 1 ที่มณิกาย สีลขันธวรรค ฉบับที่เรียบเรียงโดย ดร.บุญย นิลเกษ (2550, หน้า 10-38) เป็นหลัก

1. **สัสสตทิกฎฐิ 4** คือ กลุ่มที่มีความเห็นว่า อตตตาและโลกเที่ยงซึ่งอตตตาในที่นี้หมายถึงอามัน หรือวิญญาณที่เป็นอมตะ เป็นสภาพที่เที่ยง ไม่เปลี่ยนแปลง เป็นนิรันดร (ที.สี.9/30, 54-57/11, 22-23) ประกอบด้วยมูลเหตุ 4 อย่าง ตามเนื้อความที่ปรากฏอยู่ในพุทธพจน์ว่า (บุญย นิลเกษ, 2550, หน้า 12-14)

(1) สมณะหรือพราหมณ์บางพวก อาศัยความเพียรเครื่องทำลายกิเลส อาศัยความเพียรเป็นที่ตั้ง และมีความเพียรต่อเนื่องโดยไม่ประมาท และการมนสิการโดยชอบ แล้วบรรลุเจโตสมาธิอันเป็นเครื่องตั้งมั่นแห่งจิต ระลึกถึงชั้นร์ที่เป็นอดีตในลักษณะดังนี้ ระลึกชาติได้หนึ่งชาติ สองชาติ สามชาติ สี่ชาติ ห้าชาติ สิบชาติ ยี่สิบชาติ สามสิบชาติ สี่สิบชาติ ห้าสิบชาติ ร้อยชาติ พันชาติ แสนชาติ หลายร้อยชาติ หลายพันชาติ หรือระลึกได้หลายแสนชาติ ว่าภพโน้น ตนมีชื่ออย่างนั้น โศทรอย่างนั้น ผิพรรณอย่างนั้น อาหารอย่างนั้น สุขทุกข์อย่างนั้น อายุเท่านั้น ครั้นจติแล้วได้ไปเกิดในภพโน้น มีชื่ออย่างนั้น โศทรอย่างนั้น ... ครั้นจติแล้วได้มาบังเกิดในภพนี้ ระลึกถึงชั้นร์ในอดีตได้หลายประการ พร้อมทั้งข้อมูลที่ชัดเจน เขาจึงกล่าวยืนยันว่า อตตตาและโลกเที่ยง คงที่ตั้งมั่นดุจยอดภูเขา หรือดุดจเสาระเนียด สัตว์เหล่านั้น ย่อมท่องเที่ยว จูติไป เกิดแล้วเกิดอีก แต่สิ่งที่เที่ยงแท้มนิรันดรคงมีแน่นอน

ภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นฐานะที่ 1 สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง อาศัยหลักการเช่นนี้แล้ว จึงมีทิกฎฐิว่าเที่ยงและยืนยันอตตตาและโลกว่าเที่ยง

(2) สมณพราหมณ์อาศัยอะไร หรือปรารภอะไร จึงมีทิกฎฐิว่าเที่ยง และยืนยันอตตตาและโลกว่าเที่ยง ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์บางคนอาศัยความเพียรทำลายกิเลส เป็นที่ตั้งมั่น และต่อเนื่อง โดยไม่ประมาท และการมนสิการโดยชอบ จนได้บรรลุเจโตสมาธิเป็นที่ตั้งมั่นแห่งจิต ตามระลึกถึงชั้นร์ (ชาติ) อดีตได้นานถึงสังวัฏฏ (หมายถึง ช่วงระยะเวลาที่โลกกำลังเสื่อม แบ่งย่อยได้อีก 3 อย่าง คือ (1) อาโปสังวัฏฏกัป หมายถึง กัปเสื่อมเพราะน้ำ (2) เตโชสังวัฏฏกัป หมายถึง กัปเสื่อมเพราะไฟ (3) วาโยสังวัฏฏกัป หมายถึง กัปเสื่อมเพราะลม) วิวัฏฏกัป (หมายถึง ช่วงระยะเวลาที่โลกเริ่มเจริญ กล่าวคือมีดวงอาทิตย์และดวงจันทร์เกิดขึ้น” ส.นิ.16/128-130/219-221) หนึ่ง สอง สามสี่ ห้า หรือสิบ ว่ากัปโน้น ตนมีชื่ออย่างนั้น โศทรอย่างนั้น ผิพรรณอย่างนั้น อาหารอย่างนั้น สุขทุกข์อย่างนั้น อายุเท่านั้น ครั้นจติแล้วได้ไปเกิดในกัปโน้น มีชื่ออย่างนั้น ... ครั้นจติแล้วได้มาเกิดในกัป (แปลว่า การกำหนดช่วงเวลา ดังนั้น 1 กัปจึงมีความยาวนานมากไม่สามารถคำนวณได้ว่ากี่ล้านล้านล้านปี เปรียบเทียบกับภูเขาศิวาแห่งที่บลูกใหญ่ มีความยาว 1 โยชน์ (เท่ากับ 16 กม.) กว้าง 1 โยชน์ สูง 1 โยชน์ ทุก ๆ 100 ปีจะมีคนเอาผ้าเนื้อละเอียดมาลูบภูเขาหนึ่งครั้ง ทำอยู่อย่างนี้ จนภูเขานั้นราบเสมอแผ่นดิน ถึงกระนั้น ก็ไม่สามารถเทียบกับกัปหนึ่งได้ กัปแบ่งได้อีก 2 ประเภทคือ สังวัฏฏกัป และวิวัฏฏกัป) นี้ ตามระลึกถึงชั้นร์ (ชาติ) อดีตด้วยเหตุการณ์และข้อมูลเช่นนี้ ...

ภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นฐานะที่ 2 สมณพราหมณ์พวกหนึ่งอาศัยหลักการเช่นนี้ จึงมีทิฐิว่าเที่ยง และยืนยันอตฺตาและโลกว่าเที่ยงต่อไป

(3) สมณพราหมณ์บางคน อาศัยความเพียรเพากิเลส ... แล้วบรรลุเจโตสมาธิเป็นที่ตั้งมั่นแห่งจิต ตามระลึกถึงขันธ (ชาติ) อดีตได้สืบสังวัฏฏวิวัฏฏกับ ยี่สิบ สามสิบ หรือสี่สิบ ว่าในกัปโน้นตนมีชื่ออย่างนั้น ... ครั้นจติแล้วได้ไปเกิดในกัปโน้น ตนมีชื่ออย่างนั้น ... ครั้นจติแล้วได้มาเกิดในกัปนี้สามารถระลึกถึงขันธ (ชาติ) อดีตด้วยเหตุการณ์และข้อมูลเช่นนี้ เขาจึงกล่าวว่า อตฺตาและโลกเที่ยง และตั้งมั่นดุจยอดภูเขา หรือดุจเสาระเนียด

ภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นฐานะที่ 3 สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง อาศัย และปรารภแล้ว จึงมีทิฐิวาเที่ยง จึงยืนยันอตฺตาและโลกว่าเที่ยงตลอดไป

(4) สมณพราหมณ์บางคน เป็นนักตรรกะ นักคํานคิด กล่าวหลักการตามที่คิดได้ อย่างนี้ อตฺตาและโลกเที่ยง และตั้งมั่นดุจยอดภูเขา หรือดุจเสาระเนียด สัตว์เหล่านั้นย่อม ท่องเที่ยวไป จุตติ และเกิดตลอดไป แต่สิ่งที่เที่ยงแท้ น่าจะมีอยู่จริง

ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์เหล่านั้น มีทิฐิวาเที่ยงและยืนยันอตฺตาและโลกเที่ยงแท้ นิรันดรด้วยเหตุ 4 ประการดังกล่าว

โดยสรุป สัสสตทิฐิ กลุ่มทิฐิวาเที่ยง มี 4 ประเภท

- (1) ทิฐิวาตัวตน (อตฺตา) และโลกเที่ยง เพราะระลึกชาติได้ตั้งแต่ 1 - 100,000 ชาติ
- (2) ทิฐิวาตัวตนและโลกเที่ยง เพราะระลึกชาติได้ตั้งแต่ 1 กัป - 10 กัป
- (3) ทิฐิวาตัวตนและโลกเที่ยง เพราะระลึกชาติได้ตั้งแต่ 10 กัป - 40 กัป
- (4) ทิฐิวาตัวตนและโลกเที่ยง เพราะอาศัยการคาดคะเนเอาด้วยเหตุผล

เป็นมิจฉาทิฐิที่เกิดจากเจ้าลัทธิ 2 แบบ คือ

(1) พวกเขาได้ญาณสมาบัติ อาศัยเจโตสมาธิเพื่อยังรู้ความจริง ระลึกชาติได้หลายชาติ แต่ระลึกไม่ได้ตลอดสาย

(2) พวกที่เป็นนักตรรกะและนักอภิปรัชญา ใช้หลักเหตุผลในการคาดคะเนในการยังรู้ความจริง การใช้เหตุผลในการอนุมาน เกิดผลลัพธ์ 2 แบบคือ อาจจะผิดก็ได้ หรืออาจจะถูกก็ได้ ไม่แน่นอน อย่างไรก็ตามไม่สามารถทราบได้จริงว่าถูกหรือผิดเพราะสาเหตุใด

2. เอกัจจสัสตติทิฐิ 4 คือ กลุ่มที่มีความเห็นว่า บางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง จึงยืนยันอตฺตาและโลกว่า บางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยงด้วยเหตุผล 4 ประการ (บุญย์ นิลเกษ, 2550, หน้า 15-19)

(1) ในอดีตนานแสนนาน เมื่อโลกกำลังพินาศอยู่ เหล่าสัตว์โดยมากเกิดในชั้นอภัสสรพรหม เป็นสภาวะแห่งจิต มีปิตีเป็นอาหาร รัศมีชานออกจากกาย โคจรไปในอากาศ สถิตอยู่ในวิมานงามแห่งภพนั้นเป็นเวลาช้านาน ... เมื่อโลกกำลังเจริญขึ้น วิมานของพรหมปรากฏว่างเปล่า ครั้งนั้นผู้จติจากชั้นอภัสสรพรหม เพราะสิ้นอายุหรือเพราะสิ้นบุญย่อมอุบัติในวิมานพรหมที่ว่างเปล่า ในลักษณะเดียวกัน เมื่อสัตว์ผู้นั้นอยู่ในสภาพนั้นแต่ผู้เดียวเป็นเวลาช้านาน จึงเกิดความคิดขึ้นว่า ขอสัตว์เหล่าอื่นก็พึงมาอยู่ในสภาพเช่นนี้บ้าง ต่อมาเมื่อสัตว์เหล่าอื่นจติจากชั้นอภัสสรพรหม ไปเกิดเป็นสหายของสัตว์ผู้นั้น และอยู่ในสภาพเดียวกันเป็นเวลาช้านาน ต่อมาเหล่าสัตว์ผู้เกิดก่อน มีความเห็นว่าเป็นตนเป็นพรหม ตนเป็นมหาพรหม เป็นใหญ่ ไม่มีใครเหนือกว่า ตนเป็นผู้สร้าง เป็นผู้นิรมิต เป็นผู้

ประเสริฐ เป็นผู้ทรงอำนาจ เป็นผู้ให้กำเนิดสัตว์ผู้เป็นอยู่ก่อนแล้ว และกำลังจะเป็น ตนนิรมิตสัตว์เหล่านี้ ทั้งนี้ก็เพราะว่า ตนได้มีความคิดว่า ขอให้สัตว์เหล่านี้มาเป็นอย่างนี้บ้าง ความตั้งใจเป็นเช่นนี้ และสัตว์เหล่านี้ก็เป็นเช่นนี้แล้ว อนึ่งพวกสัตว์ที่เกิดภายหลัง ก็มี ความคิดอย่างนี้ว่า

ท่านผู้นี้เป็นพรหม เป็นมหาพรหม เป็นผู้ยิ่งใหญ่ ไม่มีใครเหนือกว่า เป็นผู้สร้าง ... เป็นผู้ให้กำเนิดสัตว์ผู้เป็นอยู่ก่อนแล้วและกำลังเป็นอยู่ พวกเราถูกพระพรหมนี้นิรมิตแล้ว เพราะเหตุว่า พวกเราได้เห็นพระพรหมนี้เกิดในที่นี้มาก่อน พวกเราเกิดภายหลัง

สัตว์ผู้เกิดก่อน มีอายุยืนกว่า มีผิวพรรณงามกว่า มีศักดิ์มากกว่า ผู้ที่เกิดทีหลังมีอายุน้อยกว่า มีผิวพรรณทรามกว่า มีศักดิ์น้อยกว่า ปรากฏการณ์เช่นนี้เป็นฐานะที่จะมีได้เช่นกัน ต่อมาเมื่อสัตว์เหล่านั้นจุติจากพรหมโลกมาจุติจากชั้นนั้นแล้วมาเป็นอย่างนี้ มาเกิดในมนุษย์โลกแล้วออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต อาศัยความเพียร เภากิเลส อาศัยความเพียรตั้งมั่นและปฏิบัติต่อเนื่องโดยไม่ประมาท และมีเมตตาโดยชอบ แล้วบรรลุเจตสมาธิเป็นที่ตั้งมั่นแห่งจิต ตามระลึกถึงชั้น (ชาติ) อดีตที่เคยอยู่ในสภาพนั้นมาก่อน แต่ไม่สามารถระลึกไปมากกว่านั้น พวกเขาจึงคิดกันว่า ท่านผู้ใดเป็นพรหม เป็นมหาพรหม เป็นผู้ยิ่งใหญ่ ไม่มีใครเหนือกว่า ... พรหมที่นิรมิตพวกเราเป็นผู้เที่ยงแท้ยั่งยืนมั่นคง ไม่แปรผัน จักอยู่ในสภาพเช่นนั้นนิรันดร ส่วนพวกเราที่ถูกพระพรหมนั้นนิรมิต เป็นผู้ไม่เที่ยงไม่ยั่งยืน มีอายุน้อย จึงต้องจุติมาเป็นเช่นนี้

ภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นฐานะที่ 1 สมณพราหมณ์บางพวก อาศัยเหตุการณ์เช่นนี้ จึงมีทิฏฐิว่า บางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง และยืนยันอัตตาและโลกว่า บางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง

(2) สมณพราหมณ์อาศัยอะไร ประารถอะไร จึงมีทิฏฐิว่า บางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง และยืนยันอัตตาและโลกว่า บางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง ภิกษุทั้งหลาย พวกเขาดูชื่อว่า ชิตทาปโทสิกะ พากันหมกมุ่นอยู่แต่ในความรื่นรมย์ พากันสรวลเสและเล่นหัวกันจนเกินเวลา จนทำให้สติหลงลืม ตัวเองจึงพากันจุติจากชั้นที่ตนอยู่ ฐานะที่จะมีได้ก็คือว่า ผู้ที่จุติจากสวรรค์ชั้นนั้นแล้วมาเกิดอยู่อย่างนี้แล้ว จึงออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต อาศัยความเพียรเภากิเลส ความเพียรตั้งมั่น... แล้วบรรลุเจตสมาธิเป็นที่ตั้งมั่นแห่งจิต ตามระลึกถึงชั้น อดีตที่ตาจุติมาเท่านั้น ไม่สามารถระลึกให้มากไปกว่านั้นได้ จึงกล่าวว่า เทวดาผู้มีใช้เหล่าชิตทาปโทสิกะ ย่อมไม่พากันหมกมุ่นอยู่แต่ในความรื่นรมย์ ... จึงทำให้สติยอมไม่หลงลืม เพราะสติไม่หลงลืม จึงไม่จุติจากสวรรค์ชั้นนั้น เป็นผู้เที่ยงยั่งยืน มั่นคง ไม่แปรผัน จักตั้งอยู่เช่นนั้นทีเดียว ส่วนพวกเหล่าชิตทาปโทสิกะ หมกมุ่นอยู่แต่ในความรื่นรมย์ สติยอมหลงลืม เพราะสติหลงลืม จึงพากันจุติจากสวรรค์ชั้นนั้นเป็นผู้ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีอายุน้อย ต้องจุติมาเกิดเช่นนี้

ภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นฐานะที่ 2 สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง อาศัยแล้ว และปรารถแล้ว เช่นนั้น จึงมีทิฏฐิว่า บางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง และยืนยันอัตตาและโลกว่า บางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง ...

(3) พวกเขาดูชื่อว่า มโนปโทสิกะ ชอบเพ่งโทษกันและกันเกินควร จนทำให้คิดมุ่งร้ายกันและกัน จนทุกข์กายทุกข์จิตจนพากันจุติจากสวรรค์ ฐานะที่จะมีได้ก็คือ สัตว์ที่จุติแล้วมาเกิดเป็นอย่างนี้ ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต อาศัยความเพียรเภากิเลส... ตามระลึกถึงชั้นชาติอดีตที่เคยอยู่ในสภาพนั้น แต่ไม่สามารถระลึกได้มากกว่านั้น จึงกล่าวกันว่า เทวดามีใช้เหล่ามโนปโทสิกะ ไม่เพ่งโทษกันและกันเกินควร และไม่คิดมุ่งร้ายกันและกัน ก็ไม่ทุกข์กายทุกข์จิต จึงไม่จุติจากสวรรค์ชั้น

นั้น เป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน ไม่แปรผัน จักอยู่เช่นนั้นนิรันดร ส่วนพวกตนเป็นพวกมโนปโทสิกะ มัวเพ่งโทษกันและกันเกินควร คิดมุ่งร้ายกันและกัน จึงพากันจุดจากสวรรค์ชั้นนั้นมาอยู่ในสภาพเช่นนี้

ภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นฐานะที่ 3 สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง อาศัยแล้ว และปรารถนาแล้ว เช่นนี้ จึงมีทิฏฐิว่า บางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง และยืนยันอัตตาและโลกว่า บางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยงตลอดไป

(4) สมณพราหมณ์บางพวกเป็นนักตรรกะ เป็นนักค้นคิด สิ่งที่เรียกว่าจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา หรือกาย นี้ชื่อว่าอัตตา เป็นของไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่คงทน สิ่งที่เรียกว่าจิตหรือวิญญาณ นี้ชื่อว่าอัตตา เป็นของเที่ยง ยั่งยืน คงทน ไม่แปรผัน จักตั้งอยู่นิรันดรเช่นนั้นตลอดไป

ภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นฐานะที่ 4 สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง อาศัยแล้ว ปรารถนาแล้ว จึงมีทิฏฐิว่าบางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง และยืนยันอัตตาและโลกว่า บางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง... ด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้เท่านั้น... ไม่มีอะไรนอกเหนือจากนี้อีกเลย

สรุปได้ว่า เอกัจจสัสสตทิฏฐิ มี 4 ประเภท

(1) ทิฏฐิที่ถือว่าพระพรหมเที่ยง แต่พวกที่พระพรหมสร้างขึ้นมานั้นไม่เที่ยง ซึ่ง “พรหม” ในที่นี้ หมายถึง ทำมมหาพรหมที่เป็นหัวหน้าเทพชั้นพรหมกายิกา ซึ่งเป็นพรหมชั้นปฐมฌานภูมิ ประกอบด้วย พรหมปริสัชชา หรือพวกบริษัทบริวารทำมมหาพรหม พรหมบุโรหิต หรือพวกพราหมณ์บุโรหิตของทำมมหาพรหม และมหาพรหม หรือพวกทำวพรหม นอกนั้นถือเป็นบริวารทำมมหาพรหม (ที.ม.อ.127/109-110)

(2) ทิฏฐิที่ถือว่าเทวดาพวกอื่นเที่ยง แต่พวกชัชชาปโทสิกะไม่เที่ยง คือ เทวดาพวกที่ต้องจุดเพราะชอบเล่นสนุกมากเกินไป

(3) ทิฏฐิที่ถือว่าเทวดาพวกอื่นเที่ยง แต่พวกมโนปโทสิกะไม่เที่ยง คือ เทวดาพวกที่ต้องจุดเพราะคิดร้ายต่อกันและกัน

(4) ทิฏฐิที่ถือว่าตามที่เกิดคาคคเนด้วยเหตุผลว่าอัตตาฝ่ายจิตเที่ยง แต่อัตตาฝ่ายกายไม่เที่ยง แนวคิดเหล่านี้เกิดจากเจ้าลัทธิ 2 ประเภท คือ

(1) พวกที่ได้ฌานสมบัติ อาศัยเจโตสมาธิระลึกชาติได้ว่า เคยเป็นบริวารทำมมหาพรหม พวกนี้เชื่อว่ามหาพรหมดำรงอยู่อย่างนั้น ไม่เปลี่ยนแปลง คงที่ เป็นนิรันดร แต่พวกที่มหาพรหมสร้างขึ้นมานั้นไม่เที่ยง กับพวกที่เคยเกิดเป็นเทวดาชัชชาปโทสิกะ ที่ต้องจุดเพราะเล่นสนุกสนานเกินไป พวกนี้เชื่อว่าเทวดาพวกอื่นที่ไม่เล่นสนุกสนานนั้นเที่ยง แต่พวกตนไม่เที่ยง และมโนปโทสิกะ พวกเทวดาที่ต้องจุดเพราะคิดร้ายต่อกัน เชื่อว่าพวกที่ไม่คิดร้ายต่อกันเที่ยง แต่พวกตนไม่เที่ยง

(2) พวกนักตรรกะและนักอภิปรัชญา ใช้หลักเหตุผลและการคาดคะเนว่า ร่างกายส่วนที่เป็นรูปร่างนั้นไม่เที่ยง แต่จิตหรือมโน หรือวิญญาณนั้นเที่ยง

3. อันตานั้นตักทิฏฐิ 4 คือ กลุ่มที่มีความเห็นว่า โลกมีที่ สุดและหาที่ สุดมิได้ และยืนยันว่า โลกมีที่ สุด และหาที่ สุดมิได้ ด้วยเหตุผล 4 ประการ (บุญย นิลเกษ, 2550, หน้า 19-22)

(1) สมณพราหมณ์บางคนอาศัยความเพียรเผากิเลส อาศัยความเพียรเป็นที่ตั้ง และปฏิบัติต่อเนื่องโดยไม่ประมาท และมีมนสิการโดยชอบ แล้วบรรลุเจโตสมาธิเป็นที่ตั้งมั่นแห่งจิต ย่อมมีความเข้าใจว่าโลกมีที่ สุด เขากล่าวเช่นนี้ว่า โลกนี้มีที่ สุด โลกนี้มีสัจฐานกลม เพราะเหตุไรจึงกล่าว

เช่นนั้น เพราะเหตุว่า พวกเขาอาศัยความเพียรเป็นที่ตั้ง... บรรลุเจโตสมาธิเป็นที่ตั้งมั่นแห่งจิต จึงมีความเข้าใจโลกว่ามีที่สุด เนื่องจากบรรลุคุณวิเศษนี้ พวกเขาจึงรู้อาการที่โลกนี้มีที่สุด และรู้สัญญาณที่โลกกลมอีกด้วย

(2) ในฐานะที่ 2 สมณพราหมณ์อาศัยอะไร ปรรออะไร จึงมีความเห็นว่า โลกมีที่สุดและไม่มีที่สุด พร้อมทั้งยืนยันเช่นนั้น ฤษีทั้งหลาย สมณพราหมณ์บางคน อาศัยความเพียรเผากิเลส... แล้วบรรลุเจโตสมาธิเป็นที่ตั้งมั่นแห่งจิต จึงมีความเข้าใจโลกไม่มีที่สุด หรือหาที่สุดมิได้ พวกที่พูดว่า โลกนี้มีที่สุดและโลกนี้มีสัญญาณกลมนั้นเท็จ เพราะเหตุว่า พวกเขาอาศัยความเพียรเผากิเลส... แล้วบรรลุเจโตสมาธิเป็นที่ตั้งมั่นแห่งจิต จึงมีความเข้าใจในโลกว่าหาที่สุดมิได้ เนื่องจากการบรรลุคุณวิเศษนี้ พวกเราจึงรู้ลักษณะที่โลกนี้ไม่มีที่สุด หรือหาที่สุดมิได้

ฤษีทั้งหลาย นี้เป็นฐานะที่ 2 สมณพราหมณ์บางพวก อาศัยแล้ว และปรารถแล้วมีความเห็นว่า โลกมีที่สุดและหาที่สุดมิได้ พร้อมทั้งยืนยันว่า โลกมีที่สุดและหาที่สุดมิได้

(3) สมณพราหมณ์บางคน อาศัยความเพียรเผากิเลส... แล้วบรรลุเจโตสมาธิเป็นที่ตั้งมั่นแห่งจิต จึงมีความเห็นว่า โลกด้านบนและด้านล่างมีที่สุด แต่ด้านขวางไม่มีที่สุด พวกที่กล่าวว่า โลกนี้ทั้งมีที่สุดและทั้งไม่มีที่สุด หรือพวกที่กล่าวว่า โลกนี้มีที่สุด หรือโลกกลมโดยรอบ นั่นก็เป็นความเท็จ แม้พวกที่กล่าวว่า โลกนี้ไม่มีที่สุดหาที่สุดรอบมิได้ นั่นก็เป็นเท็จเช่นกันหมด ความจริงนั้น โลกนี้มีที่สุดตามแนวราบ พวกเขายืนยันเช่นนี้ตามคุณวิเศษที่ตนได้บรรลุ...

ฤษีทั้งหลาย นี้เป็นฐานะที่ 3 สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง อาศัยแล้ว และปรารถแล้วมีความเห็นว่า โลกมีที่สุดและหาที่สุดมิได้ รวมทั้งยืนยันว่า โลกมีที่สุดและหาที่สุดมิได้ตลอดไป

(4) สมณพราหมณ์บางคน เป็นนักตรรกะ เป็นนักค้นคิด กล่าวแสดงความคิดเห็นตามที่ค้นคิดได้ว่า โลกนี้มีที่สุดก็มีใช่ และโลกนี้ไม่มีที่สุดก็มีใช่ ความเห็นของสมณพราหมณ์ 3 พวกแรกนั้นเป็นความเท็จโดยสิ้นเชิง

ฤษีทั้งหลาย นี้เป็นฐานะที่ 4 สมณพราหมณ์บางพวก อาศัยแล้ว และปรารถแล้วมีความเห็นว่า โลกมีที่สุดก็มีใช่ และโลกนี้ไม่มีที่สุดก็มีใช่ และพวกเขายังยืนยันเช่นนี้ตลอดไป

ฤษีทั้งหลายสมณพราหมณ์บางพวก มีความเห็นว่า โลกมีที่สุดและหาที่สุดมิได้ พวกเขายืนยันความเห็นในลักษณะเช่นนั้น มิได้ยืนยันในลักษณะอย่างอื่น

อันตานันติกทฤษฎี สรุปได้เป็น 4 ประเภทดังนี้

(1) ทฤษฎีว่าโลกมีที่สุด ในที่นี้ “ที่สุด” หมายถึง ขอบเขตของโลก ทั้งเบื้องบน เบื้องล่าง และตามขวาง ซึ่งเป็นข้อที่ยกขึ้นโต้แย้งกันว่า โลกมีของเขตจำกัด หรือไม่มีขอบเขตจำกัด (ที.สี.อ. 54/106)

(2) ทฤษฎีว่าโลกไม่มีที่สุด

(3) ทฤษฎีที่ถือว่าโลกมีที่สุด เฉพาะด้านบนกับด้านล่าง ส่วนด้านกว้างหรือด้านขวางไม่มีที่สิ้นสุด

(4) ทฤษฎีที่ถือเอาตามความคาดคะเนว่าโลกมีที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่ใช่ไม่มีที่สุดก็ไม่ใช่

ลัทธิที่ถือว่าโลกทั้งมีที่สุดและไม่มีที่สุดนี้ เกิดมาจากเจ้าลัทธิ 2 ประเภท

(1) พวกมานลาภิบุคคล ที่อาศัยความรู้ที่เกิดจากอำนาจสมาธิ แล้วแก่งความจริง มี 3 พวกคือ พวกที่มีความเห็นว่าโลกนี้มีสัญญาณกลม พวกที่สองเห็นตรงกันข้ามกับพวกแรก กล่าวว่าโลกนี้

ไม่มีที่สุด หาที่สุดไม่พบ พวกที่สามเห็นตรงข้ามกับสองพวกแรก เห็นว่าโลกนั้น มีที่สุดเฉพาะด้านบน กับด้านล่าง ด้านกว้างไม่มีที่สุด

(2) พวกนักตรรกะ และนักอภิปรัชญา มีความเห็นตรงข้ามกับสามพวกในข้อ 1) โดยใช้หลักเหตุผลและการคาดคะเน แต่ไม่กล้ายืนยัน กล่าวชัดสายไม่ตายตัวว่า โลกมีที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่มีที่สุดก็ไม่ใช่

4. อมราวิกเขปิกทฤษฎี 4 คือ กลุ่มที่มีความเห็นไม่ตายตัว เมื่อถูกถามปัญหาที่มีคำตอบ ไม่ตายตัวด้วยเหตุผล 4 ประการ (บุญย นิลเกษ, 2550, หน้า 22-25)

(1) สมณพราหมณ์บางพวก ไม่รู้ความจริงอย่างชัดแจ้งว่า นี่เป็นกุศล นี่เป็นอกุศล พวกเขาเห็นว่าพวกตนไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่เป็นกุศล นี่เป็นอกุศล เมื่อเป็นเช่นนั้น หากพวกตนยืนยัน นี่เป็นกุศล นี่เป็นอกุศล ก็จะเป็นการกล่าวเท็จและก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนแน่นอน อันตรายก็จะเกิดแก่พวกเขาอีกเช่นกัน จึงไม่ยืนยันว่าอะไรเป็นกุศล หรืออกุศล เพราะเกลียดและกลัวการกล่าวเท็จ เมื่อถูกถามปัญหา จึงกล่าวว่า (1) อย่างนี้ก็มิใช่ (2) อย่างนั้นก็มิใช่ (3) อย่างอื่นก็มิใช่ (4) ไม่ใช่ก็มิใช่

ภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นฐานะที่ 1 สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง อาศัยสาเหตุดังกล่าว จึงมีความคิดเห็นไม่แน่นอน และตอบคำถามแบบไม่แน่นอนเช่นกัน

(2) สมณพราหมณ์ อาศัยเหตุผลอะไร จึงมีความเห็น ดั้นได้ไม่ตายตัว เมื่อถูกถามปัญหาที่แสดงความเห็นเช่นนั้น พวกเขาคิดว่า พวกตนไม่รู้แจ้งตามความเป็นจริงว่า นี่เป็นกุศลหรือนี้เป็นอกุศล เมื่อเป็นเช่นนั้นหากพวกตนกล่าวยืนยันอะไรไปโดยการไม่รู้แจ้งชัดเจน สิ่งเหล่านี้อาจทำให้เกิดความพอใจ หรือขัดเคืองใจ และความคับใจ หรือความข้องใจ จนกลายเป็นอุปาทานอยู่ในจิตใจ พวกตนจึงไม่อยู่ในฐานะจะพูดอะไรให้แน่นอนลงไปได้ ดังนั้นพวกเขาจึงวางเกณฑ์ตอบปัญหาลงไปว่า (1) อย่างนี้ก็มิใช่ (2) อย่างนั้นก็มิใช่ (3) อย่างอื่นก็มิใช่ (4) ไม่ใช่ก็มิใช่

ภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นฐานะที่ 2 สมณพราหมณ์บางพวก อาศัยเหตุเหตุผลของตนเช่นนี้แล้ว มีความเห็นไม่แน่นอนอะไร

(3) สมณพราหมณ์เหล่านั้น ไม่รู้แจ้งตามความเป็นจริงว่า นี่เป็นกุศลหรือนี้เป็นอกุศล พวกเขายอมรับภูมิปัญญาของตนเช่นนั้น พร้อมทั้งยอมรับว่า สมณพราหมณ์ผู้เป็นบัณฑิต มีปัญญาสูง ชำนาญการโต้วาทะ ดุจคนแมนธนู พวกนี้เที่ยวทำลายทฤษฎีด้วยปัญญา หากพวกเขาชักใช้ไล่เลียง ประเด็นดังกล่าว เราไม่อาจโต้ตอบเขาได้ เมื่อเป็นเช่นนั้นก็เป็นความเดือดร้อนแก่เราและเป็นอันตรายแก่เรา เรากลัวการซักถาม และเกลียดแต่การซักถาม เมื่อถูกถามปัญหาที่ต้องยืนยันว่าความเห็นของเราอย่างนี้ก็มิใช่ อย่างนั้นก็มิใช่ อย่างอื่นก็มิใช่ ไม่ใช่ก็มิใช่

ภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นฐานะที่ 3 สมณพราหมณ์บางพวก อาศัยสาเหตุเช่นนี้ จึงมีความคิดเห็นไม่ตายตัว และตอบปัญหาแบบไม่ตายตัวเช่นกัน

(4) สมณพราหมณ์บางพวกเป็นคนเขลาและงมงาย เมื่อถูกถามปัญหา กล่าวตอบดั้นได้ไม่ตายตัว “ถ้าท่านถามเราว่า โลกหน้ามีหรือ ถ้าเห็นว่า โลกหน้ามี เราก็จะพึงกล่าวว่า โลกหน้ามี แต่เรายังมีความเห็นว่า (1) อย่างนี้ก็มิใช่ (2) อย่างนั้นก็มิใช่ (3) อย่างอื่นก็มิใช่ (4) ไม่ใช่ก็มิใช่ ถ้าท่านถามว่า โลกหน้าไม่มีหรือ ถ้าเรามีความเห็นว่ามี ก็จงกล่าวว่าไม่มี... ถ้าท่านถามเราว่า โลกหน้ามีหรือไม่มี ถ้าเรามีความเห็นอย่างไรก็จะตอบอย่างนั้น... ถ้าท่านถามว่า โอปปาทิกสัตว์มีหรือไม่มี... ถ้า

ท่านถามว่า ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีทำชั่วมีหรือไม่มี... ถ้าท่านถามว่า หลังจากตายแล้วสัตว์มีอยู่หรือไม่มี...”

ภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นฐานะที่ 4 สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง อาศัยเหตุผลดังกล่าว มีความเห็นไม่ตายตัว ก็ตอบแบบไม่ตายตัวด้วยเหตุผลข้างต้น

กล่าวโดยสรุปว่า อมราวิกเขปทิฏฐินั้น เจ้าลัทธิเป็นพวกไม่รู้ชัดตาความเป็นจริงว่า สิ่งนี้เป็นกุศลหรืออกุศล จึงไม่กล้ายืนยัน กลัวจะตอบผิด เมื่อถูกซักถามในปัญหานั้น ๆ จึงกล่าวหลบเลี่ยงไม่ชี้แน่ชัดว่า อย่างนี้ก็ไม่ใช่ อย่างนั้นก็ไม่ใช่ อย่างอื่นก็ไม่ใช่ จะว่าไม่ใช่ก็มีใช่ จะว่ามีใช่ไม่ใช่ ก็มีใช่ บางคนไม่รู้ความจริง จึงไม่กล้าตอบเพราะถ้า ตอบถูก ตนเองก็ดีใจ แต่ถ้าตอบผิด เกรงว่าจะไม่ชอบใจ เพราะไม่ต้องการยึดติดกับความรู้สึกทั้งสอง จึงกล่าวหลบเลี่ยงไม่แน่นอน บางคนก็กลัวจะถูกบั่นทอนผู้มีปัญญาลึกซึ้ง ขำนาญการได้วาหะซักถาม จึงกล่าวหลบเลี่ยงไม่แน่นอน แต่บางคนก็เพราะตนเองโง่เขลา จึงกล่าวหลบเลี่ยงไม่แน่นอน มิฉฉาทิฏฐิชนิดนี้ มี 4 ประเภท

(1) ทิฏฐิที่ปฏิเสธว่า อย่างนี้ก็ไม่ใช่ อย่างนั้นก็ไม่ใช่ อย่างอื่นก็ไม่ใช่ จะว่าไม่ใช่ก็มีใช่ จะว่ามีใช่ไม่ใช่ก็มีใช่ เพราะเกรงว่าจะพูดเท็จ

(2) ทิฏฐิที่ปฏิเสธตามแบบทิฏฐิในข้อแรก เพราะเกรงว่าจะยึดถือผิด ๆ

(3) ทิฏฐิที่ปฏิเสธตามแบบทิฏฐิในข้อแรก เพราะเกรงจะถูกซักถาม

(4) ทิฏฐิที่ปฏิเสธตามแบบทิฏฐิในข้อแรก และไม่ยอมรับหรือยืนยันอะไรทั้งสิ้น เพราะไม่รู้จริง

5. อธิจจมุปปนิททิฏฐิ 2 คือ กลุ่มที่มีความเห็นว่าอัตตาและโลกเกิดขึ้นเอง และยืนยันอัตตาและโลกว่าเกิดขึ้นเอง ด้วยเหตุผล 2 ประการ (บุญย นิลเกษ, 2550, หน้า 25-26)

(1) พวกเทวดาชื่อว่าอัสถุญีสัตว์ จุตติจากชั้นนั้น เพราะความเกิดขึ้นแห่งการรู้สึกตัว (สัญญา) ฐานะที่จะมีได้ก็คือว่า ผู้ที่จุตติจากอัสถุญี ภาพแล้วมาเกิดเป็นมนุษย์ ออกบวชเป็นบรรพชิต อาศัยความเพียรเผากิเลส... จนบรรลุเจโตสมาธิอันเป็นเครื่องตั้งมั่นแห่งจิต ความระลึกถึงความเกิดขึ้นแห่งสัญญาได้ ต่อจากนั้นไประลึกมิได้ เขาจึงกล่าวว่า อัตตาและโลกเกิดขึ้น เมื่อก่อนข้าพเจ้าไม่ได้มีแล้ว เดียวนี้ข้าพเจ้ามี

ข้อนี้เป็นฐานะที่ 1 สมณพราหมณ์พวกหนึ่งอาศัยแล้ว มีความเห็นว่า อัตตาและโลกเกิดขึ้นเอง และยืนยันเช่นนั้นอีกด้วย

(2) สมณพราหมณ์บางคนเป็นนักตรรกะ เป็นนักค้นคิด แสดงปฏิภาณของตนตามที่นึกได้ หรือตามที่ค้นคิดได้ว่า อัตตาและโลกเกิดขึ้นเอง นี่เป็นฐานะที่ 2 สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีความเห็นว่าอัตตาและโลกเกิดขึ้นเอง และยืนยันเช่นนั้นอีกด้วย ไม่มีอะไรมากไปกว่านี้

“สมณพราหมณ์เหล่านั้น กำหนดชั้นธส่วนอดีต และมีความเห็นตามชั้นธส่วนอดีต แสดงทิฏฐิหลายชนิดด้วยเหตุผลทั้ง 18 ประการนี้ นอกจากนี้ไม่มีอะไรอีก”

สรุปได้ว่า อธิจจมุปปนิททิฏฐิ มีอยู่ 2 ข้อ

(1) ทิฏฐิที่ถือว่า สิ่งต่าง ๆ เกิดขึ้นเองโดยไม่มีเหตุปัจจัย เพราะเคยเกิดเป็นอัสถุญีสัตว์หรือพรหมพวกหนึ่งมีแต่รูป ไม่มีสัญญา

(2) ทิฏฐิที่ถือว่าตามที่คิดคาดคะเนด้วยเหตุผลว่า สิ่งต่าง ๆ เกิดขึ้นเองโดยไม่มีเหตุปัจจัย

เจ้าลัทธิของมิจฉาทิฎฐิประเภทนี้เป็นพวก

(1) ได้มานสมาบัติ อาศัยเจโตสมาธิ ระลึกชาติได้ว่า ตนเองเคยเกิดเป็นอัสถุญีสัตว์ มีแต่รูปชั้นธ ถัดจากนั้นระลึกไม่ได้

(2) นักตรรกะและนักอภิปรัชญา ใช้หลักเหตุผลและการคาดเดาเอาเอง เพราะอำนาจของสมาธิมีขอบเขตจำกัด ไม่รู้ตลอดสาย หรือไม่รู้จักครอบคลุม

3.3.2.2 อปรันตักปัฏิกิฎฐิ

กลุ่มที่สองของทิฎฐิ 62 คือ **อปรันตักปัฏิกิฎฐิ** เป็นพรรณณะเบี่ยงปลาย มีอยู่ 44 จำพวก เป็นการกำหนดชั้นในอนาคต แบ่งได้เป็น 5 กลุ่มดังนี้ (บุญย์ นิลเกษ, 2550, หน้า 26-32)

1. สัญญิทิฎฐิ 16 คือ กลุ่มที่มีความเห็นว่า อตฺตาทหลังจากการตายมีสัญญา ซึ่งคำว่า “สัญญา” ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงความจำได้หมายรู้อย่างธรรมดา แต่หมายถึง ภาวะที่เป็นความรู้สึกรู้ชั้นละเอียด ประกอบด้วยเหตุผล 16 ประการ

- (1) อตฺตามีรูป ยงฺยีน มีสัญญา
- (2) อตฺตานิมีรูป ยงฺยีน มีสัญญา
- (3) อตฺตาทมีรูป และทังทังไม่มีรูป ยงฺยีน มีสัญญา
- (4) อตฺตามีรูปกัมิไซ์ และไม่มีรูปกัมิไซ์ ยงฺยีน มีสัญญา
- (5) อตฺตาทมีที่สุด ยงฺยีน มีสัญญา
- (6) อตฺตานิมีที่สุด ยงฺยีน มีสัญญา
- (7) อตฺตาทมีที่สุด และไม่มีที่สุด ยงฺยีน มีสัญญา
- (8) อตฺตาทมีที่สุดกัมิไซ์ และไม่มีที่สุดกัมิไซ์ ยงฺยีน มีสัญญา
- (9) อตฺตาทมีสัญญาอย่างเดียวกัน ยงฺยีน มีสัญญา
- (10) อตฺตาทมีสัญญาต่างกัน ยงฺยีน มีสัญญา
- (11) อตฺตาทมีสัญญาน้อย ยงฺยีน มีสัญญา
- (12) อตฺตาทมีสัญญาหาประมาณมิได้ ยงฺยีน มีสัญญา
- (13) อตฺตาทมีสุขอย่างเดียว ยงฺยีน มีสัญญา
- (14) อตฺตาทมีทุกข์อย่างเดียว ยงฺยีน มีสัญญา
- (15) อตฺตาทมีทั้งสุขและทั้งทุกข์ ยงฺยีน มีสัญญา
- (16) อตฺตาทมีทุกข์กัมิไซ์และสุขกัมิไซ์ ยงฺยีน มีสัญญา

“สมณพราหมณ์เหล่านั้น มีความเห็นว่า อตฺตาทหลังจากการตายมีสัญญา และยืนยันเช่นนั้น ด้วยเหตุผล 16 ประการนี้ นอกจากนั้นไม่มี”

2. อสัญญิทิฎฐิ 8 คือ กลุ่มที่มีความเห็นว่า อตฺตาทหลังจากตายไม่มีสัญญา ด้วยเหตุผล 8 ประการ ดังนี้

- (1) อตฺตามีรูป ยงฺยีน ไม่มีสัญญา
- (2) อตฺตานิมีรูป ยงฺยีน ไม่มีสัญญา
- (3) อตฺตาททั้งมีรูปและทั้งไม่มีรูป ยงฺยีน ไม่มีสัญญา
- (4) อตฺตาททั้งมีรูปกัมิไซ์ และทั้งไม่มีรูปกัมิไซ์ ยงฺยีน ไม่มีสัญญา
- (5) อตฺตาทมีที่สุด ยงฺยีน ไม่มีสัญญา

- (6) อตตานิไม่มีที่สุด ยั่งยืน ไม่มีสัญญา
- (7) อตตาทังมีที่สุดและทั้งไม่มีที่สุด ยั่งยืน ไม่มีสัญญา
- (8) อตตาทังมีที่สุดก็มีไซ่ และไม่มีที่สุดก็มีไซ่ ยั่งยืน ไม่มีสัญญา

“สมณพราหมณ์เหล่านั้น มีความเห็นว่า อตตาทหลังจากตายไป ไม่มีสัญญา และยืนยันเช่นนั้น ด้วยเหตุผล 8 ประการนี้ นอกจากนี้ไม่มี” ฎีกานี้ถือว่าหลังจากตายแล้ว อตตาททุกประเภทไม่มีสัญญา เหมือนพวกอสัญญัสตตพราหมณ์ ที่บังเกิดในพรหมโลกด้วยอำนาจจตุกถมาน โดยมีเพียงรูปร่างกาย แต่ไม่มีจิต (ที.ม.10/127/72)

3. เนวสัญญินาสัญญิติฎีกา 8 คือ พวกที่มีความเห็นว่า อตตาทหลังจากตายแล้วมีสัญญานิมีไซ่ ไม่มีสัญญานิมีไซ่ ด้วยเหตุผล 8 ประการ

- (1) อตตานิมีรูปร่าง ยั่งยืน มีสัญญานิมีไซ่ ไม่มีสัญญานิมีไซ่
- (2) อตตานิไม่มีรูปร่าง ยั่งยืน มีสัญญานิมีไซ่ ไม่มีสัญญานิมีไซ่
- (3) อตตาทังมีรูปร่างและไม่มีรูปร่าง ยั่งยืน มีสัญญานิมีไซ่ ไม่มีสัญญานิมีไซ่
- (4) อตตาทังมีรูปร่างก็มีไซ่ ไม่มีรูปร่างก็มีไซ่ ยั่งยืน มีสัญญานิมีไซ่ ไม่มีสัญญานิมีไซ่
- (5) อตตานิมีที่สุด ยั่งยืน มีสัญญานิมีไซ่ ไม่มีสัญญานิมีไซ่
- (6) อตตานิไม่มีที่สุด ยั่งยืน มีสัญญานิมีไซ่ ไม่มีสัญญานิมีไซ่
- (7) อตตาทังมีที่สุดและไม่มีที่สุด ยั่งยืน มีสัญญานิมีไซ่ ไม่มีสัญญานิมีไซ่
- (8) อตตาทังมีที่สุดก็มีไซ่ และไม่มีที่สุดก็มีไซ่ ยั่งยืน มีสัญญานิมีไซ่ ไม่มีสัญญานิมีไซ่

“สมณพราหมณ์เหล่านั้น มีความเห็นว่า อตตาทหลังจากตายแล้ว มีสัญญานิมีไซ่ ไม่มีสัญญานิมีไซ่ และยืนยันเช่นนั้น ด้วยเหตุผล 8 ประการนี้ดังกล่าวอย่างใดอย่างหนึ่ง นอกจากนี้ไม่มี” ซึ่งเหตุที่ยืนยันไม่ได้ว่ามีสัญญาหรือไม่มีสัญญา ก็เพราะเป็นสัญญาชั้นละเอียด (นงเยาว์ หนูไชยะ ฦกาฬสินธุ์, 2544, หน้า 63)

4. อุจเจททิฎีกา 7 คือ กลุ่มที่มีความเห็นว่าและยืนยันความเห็นว่า หลังจากตายแล้ว สัตว์ขาดสูญหมดสภาพ ไม่ปรากฏต่อไป ถือเป็นแนวคิดเชิงวัตถุนิยม ที่หมกมุ่นในกามสุข ด้วยเหตุผล 7 ประการ

(1) สมณพราหมณ์บางพวก มีความเห็นว่า เพราะอตตานิเป็นรูป เกิดจากมหาภูตรูป 4 มีมารดาบิดาเป็นผู้ให้กำเนิด เมื่อกายแตกสลาย ย่อมขาดสูญ หมดสภาพไม่เกิดอีกต่อไป ดังนั้นอตตานิจึงเป็นสภาวะขาดสูญอย่างเด็ดขาด

(2) สมณพราหมณ์บางพวก มีความเห็นไปอีกว่า อตตานิมิได้ขาดสูญอย่างเด็ดขาด ด้วยสาเหตุเพียงการตายเท่านั้น มีอตตาทอย่างอื่นที่เป็นทิพย์ มีรูป เป็นกามาพจร บริโภคอาหารที่พวกยังไม่รู้ไม่เห็นก็หมดสภาพอย่างสิ้นเชิงเช่นกัน

(3) สมณพราหมณ์บางพวก มีความเห็นก้าวไกลไปอีกว่า ยังมีอตตาทอย่างอื่นอีกที่เป็นทิพย์ มีรูป มีสภาวะเป็นจิต มีอวัยวะใหญ่่น้อยครบครัน มีอินทรีย์ ทุกอย่างสมบูรณ์ที่พวกก่อนยังไม่รู้ไม่เห็นเมื่อกายแตก อตตานิก็ขาดสูญอย่างเด็ดขาด เช่นกัน

(4) สมณพราหมณ์บางพวก มีความเห็นก้าวไกลไปอีกว่า ยังมีอตตาทอย่างอื่นที่เข้าถึงชั้นอากาศานัญญยณะ (อากาศไม่มีที่สุด) เพราะจิตก้าวล่วงรูปสัญญา ดับปฏิขสัญญา และไม่ใส่ใจในสัญญาอื่น ๆ ทั้งหมดที่พวกก่อนยังไม่รู้ ไม่เห็นเลย อตตานิ ก็ขาดสูญอย่างเด็ดขาด เช่นกัน

(5) สมณพราหมณ์บางคน มีความเห็นก้าวไกลไปอีกว่า ยังมีอัตตาอย่างอื่นที่เข้าถึงชั้นวิญญูณัญญายตนะ (วิญญูณไม่มีที่สุด) เพราะจิตก้าวล่วงอากาสนัญญายตนะที่พวกก่อนยังไม่รู้ไม่เห็นเลย อัตตานั้น ก็ขาดสูญอย่างเด็ดขาด เช่นกัน

(6) สมณพราหมณ์บางคน มีความเห็นก้าวไกลไปอีกว่า ยังมีอัตตาอย่างอื่นที่เข้าถึงชั้นอากิญจัญญายตนะ (ไม่มีอะไร) เพราะจิตก้าวล่วงวิญญูณัญญายตนะที่พวกก่อนยังไม่รู้ไม่เห็น อัตตานั้นก็ขาดสูญอย่างเด็ดขาด เช่นกัน

(7) สมณพราหมณ์บางคน มีความเห็นก้าวไกลไปอีกว่า ยังมีอัตตาอย่างอื่นที่เข้าถึงชั้นนวสัณญานาสัญญายตนะ เพราะจิตก้าวล่วงอากิญจัญญายตนะที่พวกก่อนยังไม่รู้ไม่เห็น อัตตานั้น ก็ขาดสูญอย่างเด็ดขาด เช่นกัน

5. ทิฏฐธรรมนิพพานทิฏฐิ 5 คือ กลุ่มที่มีความเห็นและยืนยันว่า นิพพานปัจจุบันเป็นธรรมสูงยิ่งของสัตว์ทั้งปวงด้วยเหตุผล 5 ประการ

(1) สมณพราหมณ์บางคน มีความเห็นชัดเจนว่า เมื่ออัตตานั้น เอิบอ้อม พรั่งพร้อม และเปลितเพลินอยู่ด้วยกามคุณ 5 แล้ว ย่อมเป็นการบรรลุนิพพานปัจจุบันเป็นธรรมอย่างสูงยิ่ง

(2) สมณพราหมณ์บางคน มีความเห็นชัดเจนว่า อัตตาที่ท่านกล่าวถึงนั้น ข้าพเจ้ามิได้กล่าวว่ามี แต่อัตตานั้นไซ้จะบรรลุนิพพานปัจจุบันอันเป็นธรรมสูงยิ่ง ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น เพราะเหตุที่ว่ากามทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์และความแปรปรวน จึงเกิดความทุกข์โหม่นัส และความคับแค้นใจ เมื่ออัตตานั้นสงบจากกามและจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตก วิจารณ์และสุขเกิดแต่วิเวก เป็นการบรรลุนิพพานปัจจุบันที่สูงสุด

(3) สมณพราหมณ์บางคน มีความเห็นชัดเจนว่า การบรรลุปฐมฌานนั้น เป็นสภาวะหยาบ เพราะยังมีวิตกและวิจารณ์อยู่ เมื่ออัตตานั้นบรรลุทุติยฌาน มีความผ่อนคลายแห่งจิตมากขึ้น เพราะไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปิติและสุขเกิดจากสมาธิอยู่ จึงเป็นการบรรลุนิพพานปัจจุบันอย่างยิ่ง

(4) สมณพราหมณ์บางคน มีความเห็นชัดว่าทุติยฌานนั้นหยาบ เพราะยังมีปิติเป็นเหตุให้จิตสุขอยู่ เมื่ออัตตานั้นมีอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะ เสวยสุข ด้วยนามกาย เป็นการบรรลุทุติยฌาน จึงเป็นการบรรลุนิพพานปัจจุบันอย่างยิ่ง

(5) สมณพราหมณ์บางคน มีความเห็นชัดว่าตติยฌานนั้นหยาบ เพราะจิตยังติดสุขอยู่ เมื่ออัตตานั้นบรรลุจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีอุเบกขา เพราะละสุข ละทุกข์ และดับโสมนัส โหม่นัสทั้งหมดได้ จึงเป็นการบรรลุนิพพานปัจจุบันอย่างยิ่ง

กล่าวโดยสรุปคือ ธรรมนิพพานทิฏฐิ นี้ถือว่าสามารถบรรลุนิพพานหรือสามารถดับทุกข์ได้โดยง่ายในปัจจุบัน พวกนี้เข้าใจผิดว่าความเปลितเพลินจากกามคุณเป็นนิพพาน หรือเห็นความสุขจากฌานว่าเป็นนิพพาน (ที.สี.9/93-98/37-38)

“สมณพราหมณ์เหล่านั้น กำหนดชั้นธรรมาสนาคต มีความเห็นตามชั้นธรรมาสนาคต บรรลุนิพพานชั้นธรรมาสนาคต กล่าวแสดงทิฏฐิหลายชนิดด้วยเหตุ 44 ประการนี้”

“สมณพราหมณ์ พวกใดพวกหนึ่งกำหนดชั้นธรรมาสนาคต มีความเห็นตามชั้นธรรมาสนาคต กล่าวคำแสดงทิฏฐิหลายชนิด สมณพราหมณ์เหล่านั้น ทั้งหมด ย่อมกล่าวด้วยเหตุ 44 ประการนี้เท่านั้น หรือแต่อย่างใดอย่างหนึ่ง นอกจากนี้ไม่มี...”

เมื่อจบการอธิบายจำแนกของทิวฏฐิหรือทรรศนะทั้งหลายแล้ว พระพุทธเจ้าได้กล่าวอีกครั้งว่า การยึดถือทรรศนะเหล่านี้ เป็นเหตุผลที่ทำให้ไม่สามารถหลุดพ้น หรือบรรลุธรรมสูงสุดได้อย่างสิ้นเชิง ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตรู้เรื่องนี้ชัดว่า ฐานะของผู้ยึดถือ รวมทั้งคติและภพของพวกเขาทั้งหมด ตถาคตรู้สาเหตุและผลนั้นชัดยิ่งตามความเป็นจริงได้เฉพาะตน เพราะเช่นนั้น ตถาคตจึงหลุดพ้นอย่างสิ้นเชิง ภิกษุทั้งหลาย สภาวธรรมเหล่านี้ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ได้ยาก คาคคเนไม่ได้ รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ตถาคตรู้แจ้งด้วยปัญญา แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง จึงเป็นเหตุให้มหาชนกล่าวชมเชยตถาคตตามความเป็นจริงโดยชอบ”

ความหมายของความคิดในพหุทศนาคาสูตรนั้นก็คือ ความคิดที่เป็นมิจฉาทิวฏฐิ ที่แยกได้เป็น 62 ชนิด หรือที่เรียกว่า ทิวฏฐิ 62 ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เพราะต้องการให้เหล่าภิกษุสามารถแยกมิจฉาทิวฏฐิเหล่านี้ออกจากสัมมาทิวฏฐิได้ เนื่องจากขณะนั้นมีเจ้าลัทธิที่มีอิทธิพลทางความคิดอยู่จำนวนมาก ที่มีเหล่าลูกศิษย์อยู่มากมายเช่นกัน พระพุทธองค์ทรงเกรงว่าเหล่าภิกษุจะนำความคิดตามลัทธิเหล่านั้นมาผสมปนเปกับหลักคำสอนของพระพุทธองค์ จึงทรงแสดงและแยกแยะไว้ให้เห็นชัด ซึ่งความเห็นผิดเหล่านี้เป็นสาเหตุทำให้เกิดการขัดแย้งทางความคิดอยู่เสมอ เนื่องจากมักมีเหล่าศิษย์ของเจ้าลัทธิเหล่านั้นนำแนวคิดที่ตนเชื่อถือศรัทธามาถกเถียงกัน เพื่อเผยแพร่แนวคิดของตนเท่านั้น

3.4 สรุปสาระสำคัญ

ความคิดในพุทธศาสนาเรียกว่า ทิวฏฐิ หมายถึง ความเห็น แนวคิด ทฤษฎี ความเชื่อ ลัทธิ บางครั้งเรียกว่า ทัศนะ หรือ ทรรศนะ เช่นกันมีอยู่ 2 ประเภทหลัก คือ ความคิดแบบสัมมาทิวฏฐิ และความคิดแบบมิจฉาทิวฏฐิ

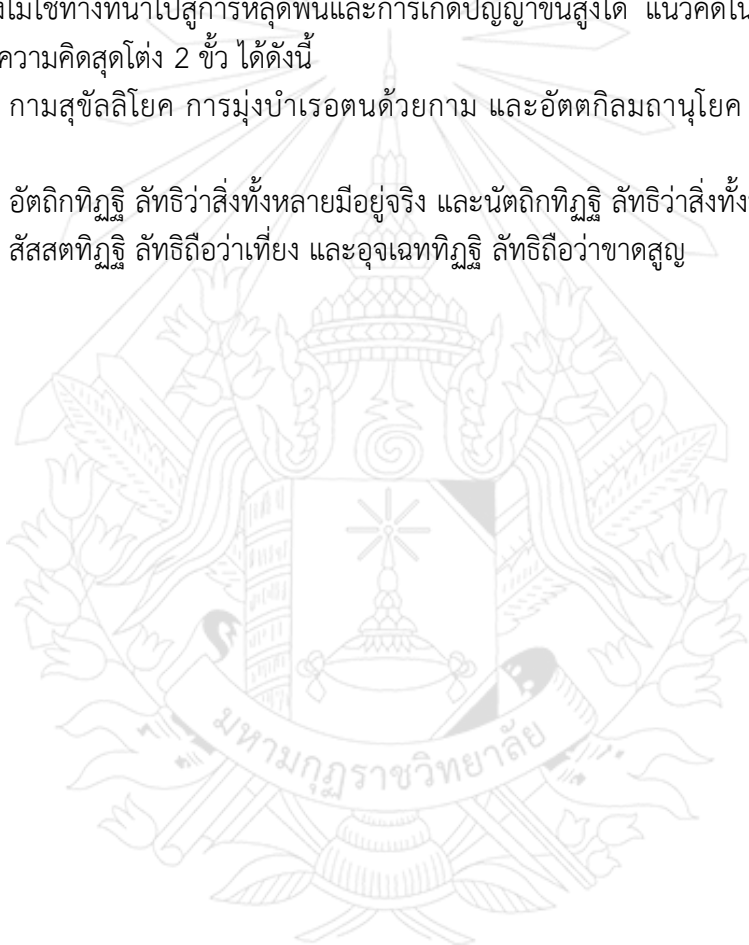
สัมมาทิวฏฐิ หมายถึง ความเห็นชอบ ความเห็นที่ถูกต้องตามคลองธรรม เป็นองค์ธรรมแรกในมรรค 8 ซึ่งสัมพันธ์กับองค์มรรคอื่น ๆ ที่ตามมาเป็นลำดับ มีความสำคัญที่สุด เพราะการมีความเห็นที่ถูกต้องย่อมทำให้เกิดความคิดที่ถูกต้องตามมา สัมมาทิวฏฐิเป็นองค์ธรรมขั้นปัญญาในไตรสิกขา ซึ่งต้องใช้ควบคู่กับสัมมาสังกัปปะ องค์ธรรมทั้งสองนี้ส่งเสริมและสนับสนุนกันและกันอยู่เสมอ ปัจจัยที่ทำให้เกิดสัมมาทิวฏฐิได้ก็คือ ปรโตโฆสะที่ดี หรือเสียงจากผู้อื่น เช่น กัลยาณมิตรที่มีส่วนทำให้เกิดศรัทธาขึ้นในใจ คอยให้คำแนะนำสั่งสอนที่ถูกที่ควร และโยนิโสมนสิการ หรือการคิดอย่างถูกวิธี ก็เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดสัมมาทิวฏฐิขึ้นได้

มิจฉาทิวฏฐิ หมายถึง ความคิดที่ไม่ถูกต้อง เป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามอย่างสิ้นเชิงกับสัมมาทิวฏฐิ หากเกิดขึ้นแล้วอาจส่งผลให้เกิดความเสียหายอย่างร้ายแรงได้ เมื่อมีมิจฉาทิวฏฐิ ก็จะเกิดมิจฉาสังกัปปะตามมา สัมพันธ์กันอย่างต่อเนื่องต่่องค์ธรรมอื่น ๆ ในมรรคเช่นกัน ซึ่งปัจจัยในการเกิดมิจฉาทิวฏฐินั้นก็คือ ปรโตโฆสะที่ไม่ดี อันเป็นผลจากการมีบาปมิตร หรือผู้ที่ให้คำแนะนำ หรือชักจูงความคิดไปในทางอกุศล และโยนิโสมนสิการ หรือการคิดอย่างผิดวิธี ความเห็นผิดเหล่านี้เป็นสาเหตุหลักที่ทำให้เกิดการขัดแย้งทางความคิด ซึ่งสามารถก่อให้เกิดความเสียหายได้อย่างมากมายพระพุทธองค์ได้ตรัสเอาไว้ว่า มิจฉาทิวฏฐิมิโทษมากกว่าสิ่งอื่นใด อย่างเช่น มิจฉาทิวฏฐิทั้ง 3 ประกอบด้วย อภิริยทิวฏฐิ นัตถิกทิวฏฐิ และอเหตุกทิวฏฐิ ล้วนเป็นอจุเจษทิวฏฐิ ถือเป็นบาปหนักยิ่งกว่าอนันตริยกรรมในพุทธศาสนาเสียอีก เพราะอนันตริยกรรมแม้จะเป็นบาปหนัก แต่ก็ยังมีวันสร้างชา พันจากนรกได้ ผิดกับ

พวกมิจฉาทิฎฐิ ซึ่งจะตกรอกอยู่อย่างนั้นจนกว่าจะกลับใจได้ (พื้น ดอกบัว, 2545, หน้า 222-229)
ถ้าหากยังไม่กลับใจก็ไม่มีความหวังได้พบกับนิพพาน

ทิฎฐิ 62 เป็นมิจฉาทิฎฐิที่ปรากฏอยู่ในพรหมชาลสูตร อันเป็นสูตรที่ว่าด้วยศีลทั้งหลาย
แนวทางปฏิบัติตนของภิกษุ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงให้เห็นพระศนะทางปรัชญาของลัทธิต่าง ๆ ใน
สมัยนั้น อีกนัยหนึ่งคือ มิจฉาทิฎฐิ 62 แบบ เป็นความคิดที่เกี่ยวกับโลก วิญญาณ ที่มาและที่ไปของ
วิญญาณ เป็นสิ่งที่ต้องรู้เพื่อให้สามารถแยกมิจฉาทิฎฐิออกจากสัมมาทิฎฐิได้ และป้องกันไม่ให้เกิด
ความสับสนในข้อปฏิบัติธรรมระหว่างธรรมที่ถูกต้องกับแนวคิดเหล่านั้นเนื่องจากเจ้าลัทธิทั้งหลายมีลูก
ศิษย์อยู่จำนวนมากและมีอิทธิพลต่อแนวคิดของผู้คนอย่างมาก ทำให้เกิดการโต้แย้งทางปัญญาอยู่
เสมอ โดยพระพุทธองค์ทรงปฏิเสธความคิดเห็นที่ผิดเหล่านี้ เพราะเป็นการมองความจริงแต่เพียงด้าน
เดียว อีกทั้งไม่ใช่ทางที่นำไปสู่การหลุดพ้นและการเกิดปัญญาขั้นสูงได้ แนวคิดในทิฎฐิ 62 นั้นสามารถ
แยกได้เป็นความคิดสุดโต่ง 2 ขั้ว ได้ดังนี้

1. กามสุขัลลียอค การมุ่งบำเรอตนด้วยกาม และอัตตกิลมณานุโยค การมุ่งทรมาณตนให้
เดือดร้อน
2. อัตถิกทิฎฐิ ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่จริง และนัตถิกทิฎฐิ ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีจริง
3. สัสสตทิฎฐิ ลัทธิถือว่าเที่ยง และอุจเฉททิฎฐิ ลัทธิถือว่าขาดสูญ

บทที่ 4

การแก้ปัญหาการขัดแย้งทางความคิดตามแนวพุทธศาสนาเถรวาท

เมื่อได้ศึกษาและเข้าใจเกี่ยวกับความหมาย สาเหตุและปัจจัย ประเภท และผลกระทบของความขัดแย้งและความคิดอย่างละเอียดแล้ว ในบทนี้จึงจะได้ทำการศึกษาและวิเคราะห์ถึงแนวทางแก้ปัญหาตามแนวพุทธศาสนานิกายเถรวาท โดยจะศึกษาวิเคราะห์ในประเด็นดังนี้

- 4.1 วิธีการแก้ปัญหาคความขัดแย้ง
- 4.2 การแก้ปัญหาเรื่องทฎฐิติ 62 ของพระพุทธเจ้า
- 4.3 การแก้ปัญหาการขัดแย้งทางความคิดตามหลักไตรสิกขา
- 4.4 การแก้ปัญหาการขัดแย้งทางความคิดตามหลักโยนิโสมนสิการ
- 4.5 สรุปสาระสำคัญ

4.1 วิธีการแก้ปัญหาคความขัดแย้ง

สิ่งที่ทำให้การแก้ปัญหาคความขัดแย้งเกิดขึ้นได้นั้นต้องเริ่มจากการเข้าใจกับปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างถูกต้องตั้งแต่ต้น การมีทัศนคติที่ถูกต้องเกี่ยวกับการขัดแย้งเป็นสิ่งจำเป็นในการดำเนินการแก้ความขัดแย้งจนสิ้นสุดกระบวนการ ความเข้าใจที่ถูกต้องมีความสำคัญพอ ๆ กับการหาทางแก้ไข ซึ่งศูนย์สันติวิธีและธรรมมาภิบาล สถาบันพระปกเกล้า (2548, หน้า 19, อ้างอิงใน ฉันทนา บรรพศิริโชติ หวันแก้ว, 2547, หน้า 46) ได้ให้ความหมายของ “การแก้ไขความขัดแย้ง” (Conflict Resolution) ว่าหมายถึง การจัดการความขัดแย้งที่เน้นการแก้ไขที่ต้นเหตุปัญหา โดยพิจารณาว่าอะไรเป็นต้นเหตุหรือเป็นรากฐานของปัญหาคความขัดแย้ง ซึ่งอาจจะต้องมีการเปลี่ยนแปลงที่โครงสร้างทางสังคม เศรษฐกิจ หรือการเมือง เพื่อที่จะกำจัดสาเหตุเบื้องต้น ๆ ให้หมดไป

การศึกษาเรื่องการแก้ปัญหาคความขัดแย้งในโลกตะวันตกนั้น เพิ่งจะเริ่มต้นในช่วงทศวรรษ 1950 และเริ่มสำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ เมื่อประเทศมหาอำนาจต่างพากันแข่งขันด้านอาวุธ โดยในช่วงทศวรรษ 1980 แนวความคิดใหม่ ๆ เรื่องการขัดแย้งสามารถนำมาวิเคราะห์กับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงในหลายส่วนของโลกได้ ไม่ว่าจะเป็นเหตุการณ์ที่เกิดในแอฟริกาใต้ หรือไอร์แลนด์เหนือ เป็นต้นโดยในปัจจุบันกลายมาเป็นวิชาที่สำคัญที่ทุกศาสตร์จะต้องทำการศึกษา เพราะโลกยุคปัจจุบันเกิดความขัดแย้งขึ้นบ่อยครั้ง และเป็นความขัดแย้งรูปแบบใหม่ ๆ จำนวนมากมาย มีความรุนแรงเพิ่มมากขึ้น จึงจำเป็นต้องศึกษาวิธีการและกระบวนการที่จะช่วยยุติความขัดแย้งที่เกิดขึ้นให้ได้มากที่สุด

สมิต สัจฉกร (2007) ได้จำแนกวิธีการแก้ปัญหาคความขัดแย้งพื้นฐานไว้โดยใช้พฤติกรรมเป็นตัวจำแนก ว่ามีดังต่อไปนี้

1. การหลีกเลี่ยง (Avoidance) เป็นวิธีที่มีประสิทธิผลน้อยที่สุด เพราะเป็นการหลบเลี่ยงจากปัญหา แต่ไม่มีการแก้ไข ปัญหาที่ยังคงมีอยู่ คู่กรณีที่ใช้วิธีนี้มีมาก่อนแอกว่า จึงใช้วิธีการหลีกเลี่ยงปัญหา ซึ่งใช้ได้กับปัญหาที่ไม่ค่อยจะสำคัญ แต่วิธีนี้อาจสร้างความขัดแย้งเพิ่มขึ้น เพราะอาจทำให้อีกฝ่ายคิดว่าคู่กรณีไม่ให้ความสำคัญหรือไม่สนใจรับฟัง ทำให้เกิดโทสะได้

2. การปรองดอง (Accommodation) ต้องมีฝ่ายหนึ่งที่เสียสละ สร้างความพอใจให้อีกฝ่าย ได้บรรลุความต้องการของตน เป็นการหลีกเลี่ยงความขัดแย้ง แต่ฝ่ายที่ต้องเสียสละมักไม่พึงพอใจ กลายเป็นความคับแค้นใจ วิธีนี้จึงไม่ใช่วิธีที่ดีนัก แต่เป็นวิธีที่บรรเทาความขัดแย้งได้อย่างรวดเร็ว

3. การประนีประนอม (Compromise) เป็นการพบกันครึ่งทางของทั้งสองฝ่าย โดยทั้งคู่ต้อง ยอมลดทอนความต้องการของตนเองบางส่วน เพื่อยุติความขัดแย้ง วิธีนี้ใช้ได้ดีกับความขัดแย้งใน ผลประโยชน์อันเกิดจากความจำกัดของทรัพยากร (Scarce Resources) มักมีฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดที่ต้อง เสียเปรียบและคับแค้นใจ

4. การแข่งขัน (Competition) ใช้วิธีเอาแพ้เอาชนะ บางครั้งมีการใช้อำนาจหรือแสดงความ ก้าวร้าว พยายามทำลายฝ่ายตรงข้ามเพื่อให้ฝ่ายของตนชนะ ต่างฝ่ายต่างหาข้อโต้แย้ง รับรู้เฉพาะข้อดี ของตนและมองหาข้อบกพร่องของอีกฝ่าย มีการบีบบังคับให้อีกฝ่ายยอมรับ เป็นวิธีแก้ปัญหาในระยะ สั้น เพราะฝ่ายที่แพ้กจะพยายามกลับมาแก้แค้นในอนาคต

5. การร่วมมือกัน (Collaboration) เป็นการแก้ปัญหาที่มีประสิทธิผลมากที่สุดในบรรดาวิธี ทั้ง 5 นี้ โดยทั้งสองฝ่ายต้องหันหน้าเข้าหากันเพื่อหาวิธีที่ดีที่สุดที่จะยุติความขัดแย้ง การเจรจาหา ข้อตกลง ร่วมมือกันทั้งสองฝ่ายโดยความยินยอมพร้อมใจที่จะปฏิบัติตามข้อตกลง ซึ่งวิธีนี้อาจกินระยะ เวลานานมากในการแก้ไขปัญหา แต่ก็ทำให้เกิดสัมพันธภาพในการทำงานร่วมกันในระยะยาวกับทุก ฝ่ายที่เกี่ยวข้อง

แนวทางในการแก้ปัญหาคความขัดแย้งอีกแบบหนึ่งที่ใช้กันมากก็คือ **แนวทางสันติวิธี (Peaceful Conflict Resolution)** สันติวิธีในการแก้ปัญหาคความขัดแย้ง คือ กระบวนการ แก้ปัญหาคความขัดแย้งอย่างสันติ คือเมื่อเกิดข้อขัดแย้งหรือข้อพิพาทขึ้น ก็แก้ปัญหาโดยการไม่ใช้ความ รุนแรง ซึ่งวิธีที่ใช้กันมากก็เช่น การเจรจาไกล่เกลี่ย (Negotiation) และ การใช้คนกลางในการเจรจา ไกล่เกลี่ย (Mediation) ซึ่งในหนังสือ “ความขัดแย้ง : หลักการและเครื่องมือแก้ปัญหา” ของ ศ.นพ. วันชัย วัฒนศัพท์ (2550, หน้า 178-203) ได้อธิบายไว้ดังนี้

การใช้คนกลางในการเจรจาไกล่เกลี่ย (Mediation) คือ การที่คู่กรณีพยายามที่จะ แก้ปัญหาคความแตกต่างระหว่างกันโดยความช่วยเหลือของบุคคลหรือกลุ่มบุคคลที่สามที่เป็นที่ยอมรับ ของทุกฝ่าย โดยคนกลางเป็นผู้กำกับกระบวนการเท่านั้นไม่มีอำนาจและไม่มีหน้าที่ไปตัดสิน ใช้ กระบวนการสร้างฉันทามติ (Consensus Building) ซึ่งหลักของการหาข้อยุติจะใช้มาตรฐานหรือ กระบวนการที่ชอบธรรม (Legitimacy) ที่ทุกฝ่ายยอมรับโดยไม่ใช้อำนาจบีบบังคับหรือการเกลี้ย กล่อม (Lobby) ผลการตัดสินใจจะออกเป็นชนะ-ชนะ (Win-Win) ที่ทุกฝ่ายพึงพอใจ เป็นวิธีที่ ก่อให้เกิดสัมพันธภาพที่ดีต่อกัน

การเจรจาไกล่เกลี่ย (Negotiation) คือ การที่คู่กรณีหันหน้ามาเจรจากันเอง ซึ่งไม่ใช่การ โต้แย้ง (Debate) ว่าใครผิดใครถูก แต่เป็นการเสวนา (Dialogue) โดยการเจรจายึดจุดสนใจหรือ ความต้องการ (Interest-Based) ของแต่ละกลุ่มเป็นหลัก พยายามทำความเข้าใจทั้งฝ่ายตนและอีก ฝ่าย เป็นการใช้กระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน สร้างทางเลือกและกระบวนการตัดสินใจร่วมกันทำให้เกิด ความสมดุลในเรื่องผลประโยชน์ และเกิดความสัมพันธ์ที่ดี เป็นวิธีที่มีประสิทธิภาพและแก้ความ ขัดแย้งได้อย่างรวดเร็ว และได้ผลในระยะยาว

ในขณะที่การแก้ปัญหาความขัดแย้งของสังคมตะวันออกส่วนใหญ่จะเป็นการใช้วิธีหลีกเลี่ยงปัญหา เป็นลักษณะของสังคมที่ไม่ชอบการเผชิญหน้า แต่ก็มักไปพูดจาลับหลัง ซึ่งไม่ใช่การแก้ปัญหาที่แท้จริง ต่างจากสังคมตะวันตกที่มักพูดจาให้รู้เรื่องต่อหน้ากัน จากนั้นก็ถือว่าจบ หรือถ้าเป็นปัญหาความขัดแย้งที่เกิดกับคนกลุ่มใหญ่ก็มักจะใช้วิธีการไกล่เกลี่ยโดยคนกลาง ซึ่งมักเป็นผู้ที่มีคนนับถือเป็นที่รู้จัก หรือมีอำนาจมาทำหน้าที่เป็นคนกลางซึ่งตรงกับท่าทีของพุทธศาสนาในการจัดการกับความขัดแย้ง ที่ไม่ต้องการให้คนหนึ่งดูตายหรือวางเฉย แต่เห็นว่าควรเข้าไปจัดการแก้ไขให้หมดไป ดังเช่นพุทธพจน์ที่ว่า “เมื่อคนเหล่าอื่นขัดแย้งกันอยู่ ผู้ใดพยายามประสานให้พวกเขาคืนดีกัน ผู้นั้นชื่อว่าเป็นคนมีความรับผิดชอบ เป็นผู้จัดระเบียบที่ยอดเยี่ยม” (ขุ.ชา.27/549) และท่าทีของพระพุทธองค์เมื่อครั้งตำหนิพระอานนท์และหมู่คณะ ต่อการวางเฉยเมื่อเกิดความขัดแย้งระหว่างพระสารีบุตรและพระอุทเทย “ดูกรอานนท์ โฉนพวกเธोजึงวางเฉยต่อภิกษุผู้เผลอซึ่งถูกเบียดเบียนอยู่ เพราะการปล่อยให้พระเถระถูกจ้วงจาบ ไม่ถือว่าเป็นความกรุณา” (อง.ปถจก.22/116)

พุทธศาสนาองว่าความขัดแย้งเป็นทุกข์อย่างหนึ่ง ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ เป็นสภาวะพื้นฐานของสรรพสิ่ง แม้แต่พระอรหันต์ที่รู้แจ้งในสัจธรรมและปลอดพ้นจากกิเลส ก็ยังมีความเห็นแตกต่างกัน ดังเช่นกรณีการเห็นต่างกันของพระอรหันต์ที่ทำสังคายนาครั้งที่ 1 ในข้อที่ว่าสิกขาบทเล็กน้อยที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้เพิกถอนนั้นคืออะไร (พระไพศาล วิสาโล, 2552) เมื่อความขัดแย้งเป็นธรรมชาติ การแก้ปัญหาความขัดแย้งจึงต้องใช้หลักธรรม เพราะศาสนาพุทธนั้นว่าไปตามความจริงของธรรมชาติ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2546, หน้า 13) ปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้นทุกวันนี้เป็นเพราะคนยังไม่รู้จักธรรมชาติเพียงพอ เข้าไม่ถึงความจริง เอามาใช้ประโยชน์ได้ไม่เท่าที่ควร วิธีการส่วนใหญ่ที่สังคมตะวันตกนิยมใช้เป็นเพียงการ **compromise** หรือ **การประนีประนอม** ซึ่งแก้ปัญหาได้ไม่ยั่งยืนและไม่แท้จริง การจะแก้ปัญหาที่แท้จริงต้องใช้ **การประสานกลมกลืน (harmonize)** เป็นการจัดการความขัดแย้งที่จัดทุกอย่างให้ลงตัว เข้ากันได้ องค์กรร่วมต่าง ๆ ต้องอยู่ในตำแหน่งที่ถูกต้อง ทำหน้าที่ถูกต้องต่อกัน เช่นเดียวกับการทำงานของเครื่องยนต์กลไกในรถยนต์ที่ทำงานสอดคล้องกัน ทำให้รถวิ่งไปได้ ซึ่งเป็นกฎธรรมชาติอย่างหนึ่ง

เมื่อมองความขัดแย้งว่าเป็นความทุกข์ วิธีจัดการกับความทุกข์ตามแนวพุทธศาสนาก็คือ หลักอริยสัจ 4 เมื่อจะแก้ไขความขัดแย้งก็ต้องเข้าใจสาเหตุของความขัดแย้ง ซึ่งเป็นสมุทัย จากนั้นหาทางแก้ไข เล็งเป้าหมายในการดับทุกข์ พิจารณาความเป็นไปได้ต่าง ๆ ซึ่งก็คือนิโรธ และสุดท้ายคือการดับทุกข์หรือการปฏิบัติให้ถึงทางดับทุกข์ คือ มรรค 8 โดยหลักการปฏิบัติในมรรคนั้น มีการจัดลำดับเอาสัมมาทิฐิมาไว้เป็นข้อแรก เพราะทิฐิเป็นกรรมที่สำคัญมาก เป็นมโนกรรมที่กำหนดให้เกิดกายกรรม และวจีกรรมตามมา หากเป็นสัมมาทิฐิก็จะก่อให้เกิดความเจริญ แต่หากเป็นมิจฉาทิฐิก็ย่อมก่อให้เกิดความพินาศ

ในการศึกษาวิเคราะห์ความขัดแย้งทางความคิดครั้งนี้ เป็นการวิเคราะห์ถึงความคิดอันเป็นมิจฉาทิฐิ ซึ่งก็คือ ทิฐิ 62 อันเป็นทรศนะที่เกี่ยวกับโลก วิญญาณ ทัมาและที่ไปของวิญญาณ ที่เป็นสาเหตุของความขัดแย้ง ฉะนั้น การแก้ปัญหาความขัดแย้งทางความคิดในเรื่องนี้จึงต้องเปลี่ยนมิจฉาทิฐิให้กลับมาเป็นสัมมาทิฐิ ซึ่งวิธีการปฏิบัติตามหลักการในมรรคนี้เรียก **ไตรสิกขา**

จากการศึกษาพบว่า วิธีแก้ปัญหาโดยทั่วไปนั้นมีอยู่หลายวิธี ทั้งวิธีเจรจาไกล่เกลี่ย การใช้คนกลางเจรจาไกล่เกลี่ย การปรองดอง การร่วมมือกัน การแข่งขัน และการใช้สันติวิธี ส่วนหลักทั่วไปใน

การแก้ปัญหาของศาสนาพุทธคือ หลักอริยสัจ 4 ซึ่งมรรคเป็นหลักการปฏิบัติเพื่อให้การแก้ปัญหาไปสู่ความสำเร็จ แต่มรรคเป็นหลักทางทฤษฎี ซึ่งการนำมาปฏิบัติจริงต้องใช้หลักไตรสิกขา

4.2 การแก้ปัญหาเรื่องทฤษฎี 62 ของพระพุทธเจ้า

การขัดแย้งทางความคิดในบริบทของการวิจัยครั้งนี้ หมายถึงทรรศนะ 62 หรือทฤษฎี 62 ในพรหมชาลสูตร ซึ่งเป็นทรรศนะที่เกี่ยวกับโลก อตฺตา วิญญฺณ ที่มาที่ไปของวิญญฺณ โดยในบทที่ 3 นั้นได้แยกแยะรายละเอียดของทฤษฎี 62 เอาไว้แล้วว่าความคิดเหล่านั้นมีอะไรบ้างทฤษฎี 62 เป็นการรวบรวมรวมความคิดของครูทั้ง 6 (ดูเพิ่มเติมหัวข้อ 3.2) ซึ่งเป็นเจ้าลัทธิที่สำคัญในยุคเดียวกันกับพระพุทธองค์ รวมถึงทรรศนะที่มีอยู่ในอินเดียขณะนั้นเข้าไว้ด้วยกันเพื่อให้ภิกษุทั้งหลายสามารถแยกทรรศนะที่เป็นมิจฉาทิฏฐิออกได้ ลัทธิที่อยู่ร่วมสมัยเดียวกับพระพุทธเจ้านั้น ได้แก่ ปรัชญาจรวาก และปรัชญาเซน (พวกนิครนถ์) ซึ่งทรรศนะเหล่านี้ถือเป็นมิจฉาทิฏฐิ เพราะเป็นทรรศนะที่เป็นโทษ เป็นไปด้วยความทุกข์ ไม่เป็นไปเพื่อละกิเลส เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพานโดยแนวคิดของแต่ละสำนักสามารถสรุปโดยย่อได้ดังนี้ (นงเยาว์ ชาญณรงค์, 2542, หน้า 277-284)

ปรัชญาจรวาก ถือเป็นอูจเฉททฤษฎีหรือแนวคิดที่หมกมุ่นในกามสุข คือแสวงหาความสุขอย่างไม่รู้จักพอ ไม่คำนึงถึงกฎหมายหรือศีลธรรม และสิ่งอื่นใด แม้จะทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนก็ตามถือเป็นปรัชญาวัตถุนิยมระบบหนึ่ง โดยสันนิษฐานว่าเกิดก่อนพุทธศาสนา อาจเกิดขึ้นเพราะความไม่พอใจต่อระบบและวิธีการที่มุ่งหนักไปในทางศาสนาและพิธีกรรมจนเกินไปของพวกพระในศาสนาพราหมณ์ จนละเลยไม่เอาใจใส่ต่อการดำเนินชีวิตตามธรรมชาติ คำสอนที่เน้นหนักไปในเรื่องจิตก็ไม่เหมาะสมกับสามัญชน จึงเกิดความคิดในทางวัตถุนิยมที่ขัดแย้งกับแนวความคิดอุปัชฌาย์โดยสิ้นเชิง ซึ่งครูทั้ง 6 นั้นได้ชื่อว่าเป็นผู้ประกาศลัทธิวัตถุนิยม ที่มีความเห็นขัดแย้งกับคำสอนของศาสนาพุทธ

โดยปรัชญาจรวากถือว่าความรู้ที่ได้รับทางประสาทสัมผัสหรือความรู้เชิงประจักษ์เท่านั้นเป็นสิ่งถูกต้อง สิ่งใดรับรู้ไม่ได้สิ่งนั้นย่อมไม่มีอยู่ เช่น นรก สวรรค์ ชีวิตในโลกหน้า วิญญฺณ พระเจ้า เป็นต้น ในขณะที่ปรัชญาระบบอื่นเชื่อว่า โลกและสิ่งต่าง ๆ ประกอบขึ้นจากธาตุทั้ง 5 คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม และอากาศ แต่จรวากถือว่าเกิดจากธาตุทั้ง 4 เท่านั้น ไม่ยอมรับอากาศธาตุ เพราะถือว่ารับรู้ด้วยประสาทสัมผัสไม่ได้ รู้ได้ด้วยการอนุมานเพียงอย่างเดียว ซึ่งจรวากปฏิเสธการอนุมาน จึงต้องปฏิเสธอากาศธาตุไปด้วย และธาตุทั้ง 4 นี้เป็นสิ่งเที่ยงแท้ ดำรงอยู่นิรันดร แต่สิ่งที่เกิดจากการรวมธาตุเหล่านี้ไม่เที่ยง มีการเปลี่ยนแปลง เสื่อมสลาย เช่น ความตายของมนุษย์ สัตว์ พืช ก็เกิดจากการแยกตัวออกจากกันของธาตุทั้ง 4 นั่นเอง นอกจากนี้ยังปฏิเสธจิตหรือวิญญฺณว่าไม่มีอยู่จริง สัมผัสขันธ์ที่เกิดขึ้นเป็นเพียงผลพลอยได้จากการรวมตัวกันของธาตุเท่านั้น เมื่อปฏิเสธการมีตัวตนของจิตก็ปฏิเสธเรื่องโลกหน้าหรือชีวิตหลังความตายไปด้วย เชื่อว่ามนุษย์เกิดหนเดียวตายหนเดียว ความตายคือโมกษะ ความทุกข์หมดสิ้นเมื่อตาย โลกหน้าไม่มี นรกและสวรรค์ก็ไม่มี (สุนทร ฌ รังษี, 2545, หน้า 61-72)

ปรัชญาเซน หรือพวกนิครนถ์ นี้มีวิธีปฏิบัติเพื่อหลุดพ้นทุกข์ที่สุดโต่ง คือ เชื่อว่าจะพ้นกรรมได้โดยทุกขกิริยาเป็นพื้นฐาน หรือการทรมานร่างกาย ซึ่งพุทธศาสนาเรียกว่า อตฺตกิลมณฺเอยค ซึ่งขัดแย้งกับหลักมัชฌิมาปฏิปทา ที่ให้ยึดทางสายกลางเป็นหลัก นอกจากนี้แนวคิดของเซนนั้นถือว่าอาตมมัน (ชีวะ) เป็นอมตะ ขณะที่พุทธศาสนายึดหลักอนัตตา (ไม่ใช่ตน) และยังถือว่ากายกรรมมีผลแรงสุด มากกว่าวจีกรรมและมโนกรรม แต่ศาสนาพุทธเห็นว่ามโนกรรมสำคัญสุด เซนยึดว่าวิญญฺณ

เป็นอัตตา ต้องเวียนว่ายตายเกิดไปจนสิ้นกรรม และยังสอนว่าอดีตกรรมให้ผลในปัจจุบัน เป็นผลที่แน่นอนไม่เปลี่ยนแปลง แตกต่างจากพุทธศาสนาที่ยึดกับปัจจุบัน ซึ่งพระพุทธองค์ทรงตำหนิคำสอนที่ผิดเหล่านี้ของเขอย่างรุนแรง ทรงเห็นว่าความเชื่อผิด ๆ เหล่านี้จะทำให้ไม่มีโอกาสได้เห็นธรรม

ปรัชญาในอินเดียสมัยนั้น ทุกสำนักวางหลักการสำคัญของตนไว้คล้าย ๆ กัน ส่วนใหญ่มุ่งอธิบายความแท้จริงเรื่อง คนหรืออัตตาเป็นเรื่องสำคัญ เพราะถือว่าเมื่อรู้เรื่องของตนดีแล้ว เรื่องโลกและเรื่องอื่น ๆ ก็ย่อมรู้โดยง่าย ซึ่งการเห็นแจ้งตนเป็นจุดมุ่งหมาย เพราะการเห็นแจ้งตนทำให้หลุดพ้นปวงทุกข์และเสวยสุขอันไพศาล หรือการเข้าถึงโมกษะ (การหลุดพ้น สภาวะสมบูรณ์ สัจธรรมสูงสุด) โดยวิธีการหลุดพ้นนี้ก็จะแตกต่างกันไปตามแต่ละสำนัก ซึ่งถ้าจัดประเภทปรัชญาอินเดียตามหลักปรัชญาสากลแบบตะวันตกแล้ว จะสรุปได้ดังนี้ (นงเยาว์ ชาญณรงค์, 2542, หน้า 6-11)

1. แนวคิดแบบวัตถุนิยม (Materialistic) แนวคิดที่ว่าสิ่งที่มีอยู่จริงมีเพียงอย่างเดียวคือ วัตถุ (Matter) ซึ่งรวมถึงคน โลกนี้ สัตว์ พืช ที่สามารถรับรู้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง 5 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย โดยสิ่งเหล่านั้นเป็นนามธรรม ไม่ถือว่ามีจริง เพราะไม่อาจรู้ได้ทางประจักษ์ (ประสบการณ์) แนวคิดนี้ปฏิเสธเรื่องนามธรรมทั้งหมด รวมทั้งวิญญาณ พระเจ้า บุญบาป นรกสวรรค์ และโลกหน้า อุดมคติสูงสุดของแนวคิดนี้คือ การหาความสุขในโลกนี้ อย่าหวังโลกหน้าเพราะตายแล้วสูญ ซึ่งพุทธศาสนาเรียกว่า กามสุขัลลิกานุโยค หรือการประพฤตินอกบุญอยู่กับกามสุข ถือเป็นทางสุดโต่งทางหนึ่งที่ไม่ควรปฏิบัติ

2. แนวคิดแบบสัจนิยม (Realistic) แนวคิดที่ว่าองคภาวะหรือสิ่งที่มีตัวตนนั้นมีอยู่ 2 อย่างคือ กายกับจิต รูปกับนาม (Object-Subject) ความมีอยู่ขององคภาวะทั้ง 2 อย่างนี้ สามารถรู้ได้ทางประจักษ์ (ประสบการณ์) และอนุมาน (การคิดหาเหตุผล) คือ รูปธรรมรู้ได้ทางประสาทสัมผัสทั้ง 5 ส่วนนามธรรมรู้ได้ทางใจหรือโดยการอนุมานเอาด้วยเหตุผล เช่น ในสิ่งที่มีชีวิตหลายนอกจากรูปแล้วข้างในมีจิตและวิญญาณ ที่ทำให้เคลื่อนไหวได้ เจริญเติบโต นึกคิดได้ ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นหน้าที่ของวิญญาณ เมื่อยอมรับว่าหน้าที่นี้มีอยู่จริง ก็ต้องยอมรับเจ้าของหน้าที่ด้วยแม้จะมองไม่เห็นก็ตาม

3. แนวคิดแบบจิตนิยม (Idealistic) ได้แก่แนวคิดที่ว่าสภาพธรรมที่มีอยู่จริงนั้นมีเพียงอย่างเดียวคือ จิตหรือวิญญาณ นอกนั้นก็ล้วนเป็นผลมาจากจิตทั้งนั้น หรือวัตถุธรรมทั้งหลายเป็นอารมณ์ของจิตนั่นเอง เช่น สิ่งอื่นนั้นจะเกิดขึ้นเมื่อคิด นึกถึงสิ่งที่เคยนึกอยู่ก่อน แต่เมื่อเลิกคิด สิ่งอื่นนั้นก็หายไปจากจิต หรือเมื่อนั่งสมาธิจนจิตสงบแน่วแน่ อารมณ์ของจิตดับหมด คงมีความรู้สึกอย่างเดียวคือ ความสงบ สว่าง ซึ่งตัวรู้สึกนี่ก็คือ จิต

โดยในขณะนั้นถือว่าเป็นยุคต้นของพระพุทธศาสนาที่พระพุทธองค์ต้องทรงประสบกับปัญหาในการเผยแผ่คำสอน เนื่องด้วยคำสอนของพระพุทธเจ้าส่วนใหญ่ ขัดแย้งกับแนวความคิดดั้งเดิมของพวกพราหมณ์และเจ้าลัทธิทั้งหลาย ขณะเดียวกันพวกลัทธิต่าง ๆ เหล่านี้ก็ขัดแย้งกันเองอยู่ตลอดเวลา พวกที่เป็นสาวกของกลุ่มลัทธิเหล่านั้นมักจะโต้ว่าที่ ถกกันด้วยเรื่องปรัชญา พยายามเสนอว่าแนวความคิดของฝ่ายตนนั้นถูกต้องอยู่เสมอ เมื่อมีผู้ที่เคยเลื่อมใสในลัทธิเหล่านั้นหันมานับถือและปฏิบัติตามแนวทางของพระพุทธองค์มากขึ้น ก็ทำให้เหล่าสาวกและเจ้าลัทธิเหล่านั้นพยายามหาทางต่าง ๆ นานา เพื่อจะเอาชนะพระพุทธองค์ให้ได้ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปที่ใดก็จะพากันตามไปถามปัญหาทางปรัชญาเหล่านั้นกับพระพุทธองค์

4.2.1 วิธีตอบปัญหาของพระพุทธเจ้า

ปัญหาทางด้านปรัชญาที่ผู้คนมักจะถามพระพุทธเจ้าในขณะนั้นจำแนกได้ 4 ประเภทดังนี้ (พันธ์ทิพย์ ทิพย์ประพันธ์, 2550, หน้า 12-14)

1. อพยาคตปัญหา คือ ปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ (ตอบปัญหา) ซึ่งจะอธิบายอย่างละเอียดในลำดับต่อไป

2. ปัญหาเกี่ยวกับโลกทัศน์ทั่วไป เช่น สิ่งทั้งปวงมีอยู่หรือ, สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่หรือ, สิ่งทั้งปวงมีสภาพเป็นอย่างเดียวกันหรือ, สิ่งทั้งปวงมีสภาพต่างกันหรือ (ส.นิ. 16/176/92)

3. ปัญหาเกี่ยวกับกฎเหตุ-ผลหรือหลักกรรม เช่น ทุกข์ตนทำเองหรือ, ทุกข์ตัวการอย่างอื่นทำให้หรือ, ทุกข์ตนทำเองด้วย ตัวการอย่างอื่นทำให้ด้วยหรือ, ทุกข์มิใช่ตนทำเอง มิใช่ตัวการอื่นทำให้ แต่เกิดขึ้นลอย ๆ หรือ (ส.นิ. 16/49/23-24)

4. ปัญหาเกี่ยวกับตัวตนหรืออัตตา (อาตมัน) เช่น “... บุคคลบางคนในโลกนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า โลกและอัตตาเป็นอันเดียวกันในปรโลกเรานั้นจักเป็นผู้เที่ยงแท้ ยั่งยืนคาที่ ไม่มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา จักตั้งอยู่เสมอด้วยความเที่ยงอย่างนั้น” (ม.ม. 12/281/272)

บางครั้งพระพุทธองค์ทรงตอบคำถามเหล่านี้ด้วยการยกหลักธรรมขึ้นมาสาธยาย อย่างเช่น ปัญหาเกี่ยวกับโลกทัศน์ทั่วไปเรื่องความมีอยู่ (Existence) ในข้อที่ 2 นั้นก็จะทรงสาธยายเรื่องของจิตสังสารวัฏฏ์ เบญจขันธ์ อธิบายเรื่องของนามรูป ผัสสะ และเจตสิก ซึ่งในปรัชญาเถรวาทนั้นเชื่อในการมี “สิ่งนอกกาย” ที่เรียกว่า “รูปธรรม” เพราะเราสามารถรับรู้ได้ทางผัสสะ คือการกระทบกันระหว่างสิ่งข้างนอกกับประสาทสัมผัสของเรา (สมัคร บวรวิภา, 2544, หน้า 125-127) หรือปัญหาในข้อที่ 4 นั้น ก็สามารถอธิบายได้ด้วยหลักไตรลักษณ์ โดยปัญหาที่เกี่ยวข้องกับเรื่องความทุกข์ เรื่องสภาพที่แท้จริงอันเป็นแก่นแท้ของมนุษย์และโลกภายนอกนี้ พระพุทธองค์จะทรงอธิบาย (วิทย์ วิศทเวทย์, 2553, หน้า 4)

โดยการตอบปัญหาในแต่ละครั้งนั้น พระพุทธองค์จะพิจารณาถึงหลัก 3 ประการนี้ (พระฉลวย อุตตโม (กำแพงนิล), 2547, หน้า 99-100)

1. เรื่องนั้นเป็นเรื่องจริง เป็นความจริง หรือผู้ถามต้องการรู้ความจริง
2. เรื่องนั้นเป็นเรื่องที่เป็นประโยชน์แก่ผู้ถาม ซึ่งสามารถปรับเปลี่ยนความเชื่อเก่าที่ผิดให้ถูกต้องได้

3. ทรงเลือกกาลที่เหมาะสมแล้วจึงตรัสตอบ เพราะบางครั้งคำตอบอาจกระทบกระเทือนต่อผู้ถาม เช่น ในतालपुण्ड्रสูตร ที่นักเตนร่าชื่อ ตาลบุตร ทูลถามเรื่องนักเตนร่า แต่พระพุทธองค์ทรงตรัสห้ามให้พักข้อนี้เสีย เพราะทรงไม่ต้องการให้กระทบกระเทือนต่ออาชีพของเขา แต่तालบุตรยังคงยืนยันถามถึง 3 ครั้ง พระพุทธจึงตรัสตอบ

นอกจากนี้ยังทรงพิจารณาใช้หลักการอีก 3 อย่างเพื่อตอบปัญหาในแต่ละครั้ง คือ (พระฉลวย อุตตโม (กำแพงนิล), 2547, หน้า 122)

1. เป้าหมายในการตอบ ทรงใช้ “หลักปัญญา” ในการพิจารณา โดยการมุ่งหวังให้ผู้ถามเกิดปัญญา เกิดองค์ความรู้ใหม่ที่ถูกต้องแก่ผู้ถาม

2. ท่าทีหรือปฏิสัมพันธ์ของพระพุทธรองค์ที่มีต่อผู้ถาม ไม่ว่าผู้ถามจะเป็นใคร พราหมณ์ กษัตริย์ นิครนถ์ และไม่ว่าผู้ถามจะถามเพื่อจุดประสงค์อะไรก็ตาม จะทรงปฏิบัติต่อพวกเขาเหล่านั้น เสมอเหมือนกันหมด โดยไม่มีอคติในการเลือกปฏิบัติ ซึ่งหลักที่ใช้นี้เรียก “หลักเมตตา”

3. ศิลปะในการตอบปัญหา เป็นหลักกระบวนการยึดหยุ่นกำกับควบคุมไปกับการตอบปัญหา ต่าง ๆ เพื่อความเหมาะสมกับบุคคล เหมาะสมกับปัญหา และเหมาะสมกับเหตุการณ์ หลักนี้เรียก “หลักอุบายโกศล”

วิธีการตอบปัญหาของพระพุทธเจ้าท่านนี้เรียกว่า “วิรัชชวาท” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2557, หน้า 660-666) หมายถึง วิธีพูด หรือการแสดงหลักการแห่งคำสอนแบบหนึ่งด้วยการ แยกแยะ จำแนก แจกแจง และวิเคราะห์ทุกด้าน โดยปัญหาที่ระบุในคัมภีร์แบ่งได้เป็น 4 ประเภท (ที. ปา.11/255/241; อง.ตีก.20/507/253; อง.จตุกก.21/42/59) วิธีตอบปัญหาก็กแบ่งตามลักษณะปัญหา ได้ 4 อย่างเช่นเดียวกัน ดังต่อไปนี้

1. **เอกังสพยากรณ์ปัญหา** ปัญหาที่ควรตอบอย่างเดียวเด็ดขาด เป็นปัญหาซึ่งไม่มีแง่ที่จะต้องชี้แจง หรือไม่มีเงื่อนไข จึงตอบได้ทันที เช่น ถามว่า จักขุไม่เที่ยงใช่ไหม พึงตอบได้ทีเดียว แน่นนอนลงไปว่า ใช่ซึ่งวิธีตอบเช่นนี้เรียกว่า “เอกังสพยากรณ์” หรือการตอบแง่เดียว คือตอบอย่าง เดียวเด็ดขาด

2. **วิรัชชพยากรณ์ปัญหา** ปัญหาที่ควรแยกแยะ หรือจำแนกตอบ ได้แก่ เรื่องซึ่งมีแง่ที่ต้อง ชี้แจง เช่น ถามว่า สิ่งที่ไม่เที่ยง ได้แก่จักขุใช่ไหม พึงแยกแยะตอบว่า ไม่เฉพาะจักขุเท่านั้น แม้โสตะ ฆานะ เป็นต้น ก็ไม่เที่ยงวิธีตอบปัญหาแบบนี้เรียกว่า “วิรัชชพยากรณ์” คือ การแยกแยะตอบ

3. **ปฏิปุจฉาพยากรณ์ปัญหา** ปัญหาที่ควรตอบโดยย้อนถาม เช่น ถามว่า จักขุฉนั้นใด โสตะ ก็ฉนั้นนั้น โสตะฉนั้นใด จักขุก็ฉนั้นนั้น ใช่ไหม พึงย้อนถามว่า มุ่งความหมายแง่ใด ถ้าถามโดยหมายถึงแง่ใช้ ดูหรือเห็น ก็ไม่ใช่ แต่ถ้ามุ่งความหมายแง่ว่าไม่เที่ยง ก็ใช่ วิธีการตอบปัญหาเช่นนี้เรียก “ปฏิปุจฉาพยากรณ์” คือ การตอบโดยย้อนถามอาจใช้ประกอบไปกับการตอบแบบวิรัชชพยากรณ์

4. **ฐปนียปัญหา** ปัญหาที่พึงยับยั้งหรือปฏิเสธ ไม่ควรตอบ เช่น ถามว่า ชีวิต กับสรีระ คือสิ่ง เดียวกันใช่ไหม พึงยับยั้งเสีย ไม่ต้องตอบ เรียกการตอบปัญหาแบบนี้ว่า “ฐปนยะ” คือ การยั้งหรือหยุด พับปัญหาเสีย ไม่ตอบ

วิธีการตอบปัญหาในแบบที่ 4 ที่เรียกว่า “ฐปนยะ” หรือการไม่ตอบนี้ เป็นวิธีที่พระพุทธองค์ใช้ เมื่อมีผู้ถามฐปนียปัญหาที่เป็นปัญหาทางอภิปริชญา มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “อภัยากตปัญหา” หรือปัญหาที่พระพุทธองค์ไม่ทรงพยากรณ์ซึ่งรวมอยู่ในทิลุสิ 62 เช่นกัน

4.2.2 ปัญหาที่ไม่ทรงพยากรณ์

การศึกษาวิเคราะห์ในเรื่องของปัญหาที่ไม่ทรงพยากรณ์นี้ จะทำให้เข้าใจถึงท่าทีในการรับมือ และวิธีการแก้ไขปัญหาการขัดแย้งทางความคิดอันเกิดจากมิถนาทิลุสิ ของพระพุทธองค์ได้ชัดเจนขึ้น โดยปัญหาที่ไม่ทรงพยากรณ์ (ตอบปัญหา) ในที่นี้หมายถึง “อภัยากตปัญหา” ซึ่งคำว่า “อภัยากตยะ” หรือ “อภัยากต” หมายถึง สิ่งที่เป็นกลาง ๆ บอกไม่ได้ว่าเป็นกุศลหรืออกุศลคือไม่ตีไม่ชัว (พระเทพ เวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), 2546, หน้า 463, อ้างอิงใน พันธทิพย์ ทิพย์ประพันธ์, 2550, หน้า 10) เมื่อนำมารวมกับคำว่า “ปัญหา” แล้ว หมายถึง ข้อขัดแย้งทางด้านความคิดที่นำไปสู่อุปสรรคของการ ปฏิบัติที่ไม่ตรงกัน อันไม่สามารถบอกได้ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล ปัญหาที่ว่านี้พระพุทธเจ้าจึงไม่

พยากรณ์บางครั้งเรียกว่า รูปนียปัญหา เช่นกัน ซึ่งปัญหาชนิดนี้อยู่ใน มิจฉาทิฎฐิ 10 เรียกกลุ่มนี้ว่า “อันทคาคหิกทิฎฐิ” (The Ten Erroneous Extremist View) คือ ยึดถือปลายสุดโต่ง ความเห็นผิดที่ แล่นไปสุดโต่งข้างใดข้างหนึ่ง ความเห็นอันถือเอาที่สุด (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2543, หน้า 296) โดยเห็นว่า

1. โลกเที่ยง
2. โลกไม่เที่ยง
3. โลกมีที่สุด
4. โลกไม่มีที่สุด
5. ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น
6. ชีวะก็อย่างหนึ่ง สรีระก็อย่างหนึ่ง
7. ตถาคตเบื้องต้นแต่ตาย ย่อมเป็นอีก
8. ตถาคตเบื้องต้นแต่ตาย ย่อมไม่เป็นอีก
9. ตถาคตเบื้องต้นแต่ตาย ย่อมเป็นอีก ก็ใช่ ไม่เป็นอีก ก็ใช่
10. ตถาคตเบื้องต้นแต่ตาย ย่อมเป็นอีก ก็มิใช่ ย่อมไม่เป็นอีก ก็มิใช่

อันที่จริงแล้วอัปเดตปัญหาที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ภาษาบาลีนั้นมีทั้งหมด 14 ข้อ ซึ่งข้อที่เพิ่มเติมคือ (ปีเตอร์ เดลลา สันตินา, ม.ป.ป., หน้า 11)

11. โลกทั้งเที่ยงและไม่เที่ยง
12. โลกไม่เป็นทั้งสิ่งที่เที่ยงและไม่เที่ยง
13. โลกเป็นทั้งสิ่งที่มียุที่สุดและไม่มีที่สุด
14. โลกไม่เป็นทั้งสิ่งที่มียุที่สุดและไม่มีที่สุด

ซึ่งท่าทีของพระพุทธองค์กับการตอบคำถามทางปรัชญาประเภทนี้มีปรากฏอยู่ใน “จูฬมาลุงโกยวาทสูตร” เป็นตอนที่พระมาลุงกยบุตรรู้สึกไม่พอใจที่พระพุทธเจ้าไปทรงตอบคำถาม 10 ข้อนี้ จึงไปทูลถามกับพระองค์ ซึ่งพระองค์ได้ตรัสไปว่า (ม.ม.13/150-152/147-153)

“ถึงบุคคลใดจะกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคยังไม่ทรงพยากรณ์ (ตอบปัญหา) แก่เราว่า ‘โลกเที่ยง หรือโลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด หรือโลกไม่มีที่สุด ชีวะอันนั้น...’ ดังนี้ ตรายใด ข้าพเจ้าก็จะไม่ครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ในพระผู้มีพระภาค ตรายนั้น ตถาคตก็จะไม่พยากรณ์ความซอ้นนเลย และบุคคลนั้นก็คงตายไปเสีย (ก่อน) เป็นแน่” ทรงเปรียบเทียบว่า เหมือนกับการที่ชายคนหนึ่งถูกยิงด้วยลูกธนูอาบยาพิษ เมื่อญาตินำตัวหมอมาเพื่อผ่าเอาลูกศรออก แต่ชายคนนั้นกลับบอกว่า หากยังไม่รู้ว่าใครเป็นคนยิง ชื่อว่าอะไร รูปร่างหน้าตาเป็นอย่างไร มาจากที่ไหน ธนูที่ใช้ยิงเป็นอย่างไร สายธนู และลูกธนูทำมาจากอะไร ชนิดไหนแล้วก็จะไม่ยอมให้ผ่าออก ซึ่งกว่าจะรู้ข้อมูลทั้งหมด ชายคนนั้นคงตายไปเสียก่อน เช่นเดียวกับปัญหาเหล่านั้นที่ไม่ได้ช่วยให้มีชีวิตที่ดีขึ้นชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุตปายาส ก็ยังคงมีอยู่ ซึ่งทุกข์เป็นสิ่งที่ทรงต้องการให้กำจัดเสีย และยังทรงตรัสต่อไปว่า

“ฉะนั้น เธอทั้งหลาย จงจำปัญหาที่เราไม่พยากรณ์ ว่าเป็นปัญหาที่ไม่พยากรณ์ และจงจำปัญหาที่เราพยากรณ์ ว่าเป็นปัญหาที่พยากรณ์เกิด อะไรเล่าที่เราไม่พยากรณ์ (คือ) ทิฎฐิว่าโลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง ฯลฯ เพราะเหตุไรเราจึงไม่พยากรณ์ เพราะซอ้นน ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นหลักเบื้องต้นแห่งชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ไม่เป็นไปเพื่อนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ

เพื่อความรู้อยิ่ง เพื่อนิพพาน อะไรเล่าที่เราพยากรณ์ (คือ) ข้อว่า นี้ทุกข์ นี้สมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เพราะเหตุไรเราจึงพยากรณ์ เพราะประกอบด้วยประโยชน์ เป็นหลักเบื้องต้นแห่งชีวิตประเสริฐ เป็นไปเพื่อนิพพาน เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้อยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน”

สาเหตุที่ไม่ทรงตอบปัญหาเหล่านี้ สามารถสรุปได้เป็นประเด็นดังนี้ (ฐานิสรา ประธานราชภัฏธนบุรี, 2548, หน้า 160-181)

1. เนื่องจากไม่เป็นประโยชน์ต่อความหลุดพ้นทุกข์

เพราะเป็นเรื่องไกลตัว ไม่เกี่ยวกับการดำเนินชีวิต เป็นการสิ้นเปลืองเวลา รู้ไปก็ไม่เป็นประโยชน์ เพราะเป็นปัญหาที่ไม่เป็นไปเพื่อการตรัสรู้และนิพพาน และปัญหาเหล่านี้ก็ไม่ใช่เรื่องเร่งด่วนที่ต้องหาคำตอบ สิ่งที่เราควรทำคือ การกำจัดทุกข์ ดังเช่นที่ทรงตรัสแก่พระมาลากยบุตร (ม.ม.13/127/139) ใน “ปฏิกุฐปาทสูตร” และใน “อัคคิวัจฉโคตตสูตร” ก็ทรงให้เหตุผลว่า “ทิลุฐิว่า ‘โลกเที่ยง’ เป็นต้นนั้น เป็นความรกรกชัญญ เป็นความกัณดาร เป็นเสี้ยนหนาม เป็นความดิ้นรน เป็นสังโยชน์ ก่อให้เกิดความทุกข์ ความลำบาก ความคับแค้น ความเร่าร้อน ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับเพื่อสงบระงับ เพื่อรู้อยิ่ง เพื่อตรัสรู้ และเพื่อนิพพาน” (ที.สี.9/420/183; ม.ม.13/189/222-223)

แก่นแท้ของพุทธศาสนานั้นไม่เชิงเป็นทฤษฎี แต่เป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้เกิดประโยชน์สุขแก่ชีวิตมนุษย์จริง ๆ ทั้งระดับพื้นฐานและระดับสูงสุดคือ การหลุดพ้น พระพุทธเจ้าทรงติเตียนพวกที่เรียนรู้มากแต่ไม่ลงมือปฏิบัติว่าเป็นเหมือนคัมภีร์เปล่า แต่การปฏิบัติโดยปราศจากความรู้ทางทฤษฎีก็มีติดบอด หลงทาง เป็นมิจฉาทิฎฐิและไม่เกิดปฏิเวธเช่นกัน การปฏิบัติจึงต้องควบคู่ไปกับหลักทฤษฎีจึงจะทำให้การปฏิบัตินั้นเกิดประสิทธิผลขึ้น (พันธ์ทิพย์ ทิพย์ประพันธ์, 2550, หน้า 61)

2. เนื่องจากเป็นอเนกสังกรรม จึงไม่อาจตอบได้ว่า “ใช่” หรือ “ไม่ใช่” เพียงอย่างเดียว

หลักธรรมอย่างอริยสัจ 4 นั้นทรงเรียกว่า “เอกังสิกกรรม” คือ ธรรมที่เป็นได้อย่างเดียว เพราะมีความชัดเจน แน่นนอน บอกได้ว่าเป็นอย่างนั้น ไม่เป็นอย่างอื่น ส่วนทิลุฐิที่เป็นอภัยกตปัญหาทั้ง 10 ข้อนี้ทรงเรียกว่า “อนเนกสังกรรม” คือ ธรรมที่เป็นได้หลายอย่าง หรือมีหลายนัย ไม่อาจตอบได้ว่า “ใช่” หรือ “ไม่ใช่” เพียงอย่างเดียว (ที.สี.9/422/185-186) อภัยกตปัญหานี้มีความหมายหลายอย่างหรือหลายนัย ยกตัวอย่างเช่น “โลก” นอกจากจะหมายถึง โอกาสโลกและสัตว์โลกแล้ว ยังอาจหมายถึง กามคุณ 5 อุปาทานชั้น 5 ได้ด้วย หรือ “โลกที่เที่ยงแท้ถาวร” อาจหมายถึง อัตตา ได้เช่นกันซึ่งโลกในทัศนะของพุทธศาสนามีเกิดขึ้นและเสื่อมสลายไปตามกฎปฏิจจสมุปบาท จึงไม่อาจกล่าวได้ว่า “เที่ยง” หรือ “ไม่เที่ยง” โดยส่วนเดียว นอกจากนี้โลกยังมีขอบเขตที่ไม่แน่นอนตายตัว แต่เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยต่าง ๆ จึงไม่อาจกล่าวได้ว่า “มีที่สุด” หรือ “ไม่มีที่สุด” โดยส่วนเดียว

ส่วนที่เกี่ยวกับชิวะและสรีระนั้น พุทธศาสนาเห็นว่า กายกับจิต ต่างเป็นสิ่งมีจริง สิ่งหนึ่งไม่อาจลดทอนเป็นอีกสิ่งได้ แต่เมื่อพิจารณาอย่างลึกซึ้ง ทั้งกายและจิตต่างเป็นสิ่งที่อาศัยกันเกิดขึ้นในฐานะเป็นเหตุและผลของกันและกัน จึงเป็นของว่างเปล่าจากตัวตนทั้งคู่ ด้วยเหตุนี้จึงไม่อาจกล่าวได้ว่า กายกับจิตเป็นอย่างเดียวกันหรือเป็นคนละอย่างกัน ขณะที่ปัญหาเกี่ยวกับภาวะหลังการตายของตถาคตก็ไม่อาจกล่าวได้ว่า หลังจายตายแล้วตถาคตเกิดอีกหรือไม่เกิดอีก เพราะตถาคตไม่มีสิ่งที่จะบัญญัติได้ด้วยภาษามนุษย์อีกต่อไป

3. เนื่องจากเป็นอันทคาคหิกทิกทิกทิก หรือความเห็นที่ยึดถือที่สุด ความเห็นสุดโต่งทางใดทางหนึ่ง การตอบรับหรือปฏิเสธไม่อาจทำให้ผู้ถามเกิดความเข้าใจที่ถูกต้องได้ เช่น ปัญหาว่า “โลกเที่ยงหรือ” การตอบยืนยันว่า “ใช่” จะทำให้ผู้ถามเกิดความเชื่อในสัสตวาทะ ถ้าตอบว่า “ไม่ใช่” ก็จะทำให้เกิดความเชื่อในอุจเฉทวาทะ ซึ่งถือเป็นมิจฉาทิกทิกทิกทั้งคู่ ต่างยึดมั่นทฤษฎีที่อิงอาศัยอคติ ความชอบใจและไม่ชอบใจของตนเอง ทฤษฎีเหล่านี้จึงไม่สามารถแสดงถึงธรรมชาติที่แท้จริงของสิ่งต่าง ๆ ได้ จึงไม่ทรงตอบรับหรือปฏิเสธ แต่จะทรงแสดงธรรมให้เกิดความเข้าใจในเรื่องมัชฌิมาปฏิปทา หรือทางสายกลาง ที่เป็นอิสระจากทิกทิกทิกสุดโต่งทั้งสองอย่างนั้น ตามหลักการนี้ไม่มีสิ่งใดสามารถ “มีอยู่” หรือ “ไม่มีอยู่” อย่างอิสระโดยไม่อิงอาศัยเงื่อนไขหรือเหตุปัจจัยใด แต่สิ่งทั้งหลายมีการอาศัยกันและกันเกิดขึ้นและดับไปตามเหตุและปัจจัยของหลักปฏิจจสมุปบาทแทน ซึ่งจะนำไปสู่การหยั่งเห็นสภาพที่แท้จริงของสิ่งต่าง ๆ ได้ด้วยตนเอง

ความเข้าใจในปฏิจจสมุปบาท เรียกว่าเป็นสัมมาทิกทิกทิก การเห็นที่ถูกต้องนี้เป็นความเห็นชนิดที่เรียกว่าเป็นกลาง ๆ ไม่เอียงสุดไปทางใดทางหนึ่ง เป็นกฎที่แสดงความจริงกลาง ๆ ไม่เอียงสุด เรียกว่า “มัชฌิมาธรรมเทศนา” และการจะเข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาทได้ถูกต้อง ก็ต้องแยกทฤษฎีเอียงสุดให้ ออกก่อน ซึ่งสามารถแยกเป็นคู่ได้คร่าว ๆ ดังนี้

(1) อตถิกทิกทิกทิก ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่จริง ตรงข้ามกับ นัตถิกทิกทิกทิก ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีจริง

(2) สัสตทิกทิกทิก ลัทธิถือว่าเที่ยง ตรงข้ามกับ อุจเฉททิกทิกทิก ลัทธิถือว่าขาดสูญ

ผู้ที่เห็นปฏิจจสมุปบาทจึงไม่สงสัยในปัญหาอภิปรัชญาต่าง ๆ ที่เรียกว่า อันทคาคหิกทิกทิกทิก เพราะเมื่อเข้าใจการที่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกระบวนการเหตุแห่งปัจจัยแล้ว ปัญหาเหล่านี้ย่อมกลายเป็นเรื่องเหลวไหลไป เนื่องจากกระบวนการของปฏิจจสมุปบาทหมุนเวียนเป็นวัฏฏะหรือวงจร ไม่มีจุดเริ่มต้น ไม่มีจุดจบ ไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลาย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2557, หน้า 170, 201-207)

4. เนื่องจากเป็นปัญเจกสัจจะ จึงไม่สามารถสรุปได้ว่าเป็นความจริงทั้งหมด

เปรียบได้กับคนตาบอดคลำช้าง แต่ละคนคลำกันคนละส่วนก็สรุปเอาส่วนที่ตัวเองคลำเป็นรูปร่างช้าง ซึ่งเป็นการอนุมานที่ขาดความน่าเชื่อถือ ความเห็นว่าโลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด เป็นความจริงเฉพาะในแง่มุมที่แต่ละลัทธิจะมองเห็นเท่านั้น เป็นทิกทิกทิกที่เกิดจากการอนุมานความจริงเฉพาะด้าน (Partial Truth) เป็นความจริงทั้งหมด ซึ่งไม่ใช่ความเห็นที่ถูกต้องตามความเป็นจริง (สัมมาทิกทิกทิก) พุทธศาสนานั้นเน้นการพิจารณาเรื่องต่าง ๆ ให้เห็นความจริงด้วยปัญญาของตนเอง ไม่ใช่ด้วยการเชื่อทั้งหลายที่ปรากฏในกาลามสูตร ซึ่งพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) (2557, หน้า 590-591) ใช้คำว่ายึดถือแทนคำว่า ความเชื่อ ประกอบด้วย

อย่ายึดถือโดยการฟัง (เรียน) ตามกันมา

อย่ายึดถือโดยการถือสืบกันมา

อย่ายึดถือโดยการเล่าลือ

อย่ายึดถือโดยการอ้างตำรา

อย่ายึดถือโดยตรรก

อย่ายึดถือโดยอนุมาน

อย่ายึดถือโดยการคิดตรงตามแนวเหตุผล
 อย่ายึดถือเพราะเข้ากันได้กับทฤษฎีของตน
 อย่ายึดถือเพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าเชื่อ
 อย่ายึดถือเพราะนับถือว่า ท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา

พระพุทธเจ้าจะตรัสธรรมเป็นกลาง ๆ เสนอแนะความจริงให้คนได้คิดเอง ไม่มีการชักจูงให้เข้ามาเลื่อมใสต่อพระองค์ นอกจากให้เหตุผลและข้อเท็จจริงที่จะให้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาของตนเอง และจะไม่ทรงใช้เรื่องเหนือธรรมชาติหรือเรื่องที่มีมนุษย์ไม่รู้มายืนยันคำสอนของพระพุทธองค์ด้วย ซึ่งอภัยาคติปัญหาที่เป็นเรื่องที่เหนือการรับรู้ของมนุษย์ด้วยเช่นกัน

5. เนื่องจากเป็นปัญหาที่ตั้งมาผิดตั้งแต่ต้น เพราะไม่มีสถานะที่เป็นจริงรองรับ

ในการตั้งปัญหานั้นผู้ถามมักมีสมมติฐานบางอย่างโดยวางใจก่อนแล้ว โดยไม่มีการพิสูจน์ให้แน่ชัดก่อนว่าสมมติฐานที่ตั้งขึ้นนั้นเป็นจริงหรือไม่ เช่น ในการตั้งคำถามเรื่องโลก ผู้ถามมักเชื่อเรื่องอัตตาและโลกตามแนวสัสตวาทะ (อัตตาและโลกเที่ยง) หรืออุจเฉทวาทะ (อัตตาและโลกขาดสูญ) และมักเข้าใจว่าทรรณะที่ถูกต้องมีเพียงสองอย่างนี้เท่านั้น การตอบรับหรือปฏิเสธ ย่อมไม่ช่วยให้ผู้ถามมองเห็นความจริงได้ ไม่ว่าจะตอบไปในทางใดก็ย่อมผิดจากข้อเท็จจริงทั้งสิ้น

แม้ปัญหาทุกข้อนั้นจะเป็นปัญหาปลายเปิด เป็นสมมติฐานที่พิสูจน์ไม่ได้ แต่พุทธศาสนาก็เสนอหลักสมมติฐานที่พิสูจน์ได้เอาไว้ นั่นก็คือ หลักอริยสัจ 4 ที่สอนให้ชี้ตัวปัญหาพร้อมทั้งต้นตอของปัญหา และแนวทางในการแก้ปัญหาอย่างได้ผลจริง เมื่อเดินตามมรรค 8 แล้วย่อมเข้าถึงความจริงสูงสุดได้ มองทะลุทิฏฐิทั้งหลายได้ว่าบกพร่องอย่างไร และเมื่อบรรลुरुธรรมแล้ว คำถามทั้งหลายย่อมหมดไป (พันธทิพย์ ทิพย์ประพันธ์, 2550, หน้า 62)

6. เนื่องจากเป็นปัญหาที่ถึงจะตอบอย่างไรก็ขัดกับหลักคำสอนของพุทธศาสนา

ยกตัวอย่างจากกรณีในอัครคิวัจนโคตตสูตร ที่วัจนโคตรปริพาชกทูลถามปัญหาว่า พระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้วจะเกิด ณ ที่ไหน พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “คำว่า ‘เกิด’ ‘ไม่เกิด’ ‘เกิดและไม่เกิด’ ‘จะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่’ นำมาใช้ไม่ได้” เพราะคนอินเดียเมื่อก่อนนั้นเชื่อในภพหน้าตายแล้วต้องเกิดอีก แม้แต่ครูทั้ง 6 ยังพยากรณ์ถึงภพหน้าของพระอรหันต์ในลัทธิของตนว่า “ท่านโน้นเกิดในภพโน้น ท่านโน้นเกิดในภพโน้น” (ส.สพ. 18/418/491-492) การที่พระองค์ไม่ตรัสตอบไปก็เพราะ ทรงปฏิเสธการมีอยู่ของอัตตาที่มีอยู่ในและนอกขันธ 5 เมื่อพระอรหันต์ปรินิพพานแล้ว ละขันธ 5 ได้เด็ดขาดแล้ว จึงไม่มีสิ่งที่เรียกว่า “พระอรหันต์” เหลืออยู่ให้กล่าวได้ว่าเกิดหรือไม่เกิดอีก หากกล่าวว่หลังตายแล้วพระอรหันต์ “เกิดอีก” ก็เท่ากับยอมรับว่าหลังจากตายแล้ว พระอรหันต์ยังมีสิ่งอื่นนอกเหนือจากขันธ 5 เหลืออยู่ เป็นการยืนยันสัสตวาทะ ถ้าตอบว่า “ไม่เกิดอีก” ก็เป็นการยอมรับว่า หลังจากตายแล้วอัตตาของพระอรหันต์จะขาดสูญ ซึ่งยืนยันอุจเฉทวาทะ ซึ่งผิดจากสภาวะเป็นจริงอีก หรือกล่าวว่า “เกิดอีกและไม่เกิดอีก” และ “จะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่” ก็เป็นคำพูดที่ผิดจากสภาวะที่เป็นจริงเช่นเดียวกัน คือไม่ว่าจะตอบอย่างไรก็ผิดจากคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งสิ้น จึงทรงไม่ตอบคำถาม

7. เนื่องจากเป็นปัญหาที่มีความลึกซึ้ง ยากที่ผู้ยึดมั่นในทิฏฐิอย่างอื่นอยู่ก่อนจะรู้ตามได้

สัตว์ทั้งหลาย ส่วนใหญ่ยังยึดติดในตัวตน ของตน และยังมียินดีพอใจในกามคุณ การแสดงธรรมอย่างเรื่อง ปฏิจจสมุปบาท และนิพพาน ที่เป็นเรื่องลึกซึ้ง ย่อมกระทำได้ยาก เพราะเป็นการทวน

กระแสความรู้สึกของคนส่วนมาก และความจริงในเรื่องนี้ก็ไม่สามารถเข้าใจอย่างถ่องแท้ได้ด้วยการคาดคะเนหรือการใช้เหตุผลในทางตรรกะ เพราะเป็นเรื่องที่รู้ได้ด้วยญาณเท่านั้น ซึ่งจะเกิดญาณได้ก็โดยการปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ 8 เมื่อมีคนถามอภัยาทปัญหาขึ้นมา ถ้าตอบไปอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วไปตรงกับทฤษฎีเดิมของผู้ถาม ก็จะทำให้คนนั้นยึดถือทฤษฎีที่ผิดนั้นยิ่งขึ้น ถ้าตอบไม่ตรงก็อาจจะทำให้เกิดความสับสน ฟุ้งซ่านไปได้

8. เนื่องจากเป็นปัญหาที่ไม่สามารถพิสูจน์ได้ด้วยประสบการณ์

ยกตัวอย่างเช่นเรื่องพระอรหันต์ ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ในอรรถกถาพุทธปมสูตรว่า “วิญญานของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้วนั้น แม้แต่เทวดา มาร พรหม ก็ไม่สามารถค้นพบได้” (ม.ญ. 12/246/263) คือ ผู้ใดก็ไม่สามารถรู้ได้ถึงภาวะของพระอรหันต์ที่นิพพานไปแล้ว นอกจากตัวพระอรหันต์ที่นิพพานไปแล้วนั่นเอง ซึ่งการอธิบายเรื่องภาวะของพระอรหันต์ที่นิพพานไปแล้วนี้แก่ผู้อื่นที่ยังไม่ได้บรรลุนิพพาน ก็เปรียบเหมือนการอธิบายให้คนตาบอดฟังเรื่องสีต่าง ๆ ถึงอย่างไรคนตาบอดนั้นก็ไม่มีวันเข้าใจได้

เรื่องบางเรื่องอยู่เหนือการรับรู้ทางประสาทสัมผัส อาศัยเพียงประสบการณ์ของคนธรรมดาที่ไม่สามารถเข้าถึง เพราะมนุษย์มีขีดจำกัดในการรับรู้ ซึ่งอภัยาทปัญหาก็เป็นเรื่องที่พ้นวิสัยของคนธรรมดาจะรู้ได้เช่นกัน การนำมาอภิปราย ถกเถียงกันก็จะทำให้ฟุ้งซ่าน หรือเป็นบ้าได้ ซึ่งพุทธศาสนาเรียกเรื่องแบบนี้ว่า “อจินไตย” คือ เรื่องที่ไม่ควรคิด ซึ่งมีอยู่ 4 เรื่องดังนี้

- (1) พุทธวิสัย เรื่องของพระพุทธเจ้า
- (2) ญาณวิสัย เรื่องของผู้ได้ญาณ
- (3) โลกจินตาคความคิดเรื่องโลก
- (4) กรรมวิบาก เรื่องของกรรมผลของกรรม (อง.จตุกก.12/77/93)

อภัยาทปัญหาจึงไม่สามารถใช้วิธีการพิสูจน์เชิงประจักษ์ให้คนรับรู้ได้จริง ๆ เพราะไม่สามารถแสดงให้เห็นได้ว่าโลกเที่ยงหรือไม่เที่ยง โลกมีที่สุดหรือไม่มีที่สุดอย่างไร มีแควิเคราะห์เหตุผลให้ฟัง แต่พิสูจน์ให้เห็นกับตาไม่ได้ (พันธ์ทิพย์ ทิพย์ประพันธ์, 2550, หน้า 16, 67)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) (2557, หน้า 207) ได้ให้ทรรศนะว่า ที่ไม่ทรงตอบปัญหาเหล่านี้ เพราะในสมัยนั้น คนสนใจกันมากในเรื่องปัญหาเหล่านี้ เจ้าลัทธินำมาถกเถียงตอบปัญหากันทั่วไป เป็นการหลงงุนวายในเรื่องที่ห่างจากความเป็นจริงของชีวิต การไปร่วมวงตอบด้วย ก็ไม่ทำอะไรดีขึ้น การนิ่งไม่ตอบนี้ เป็นการไม่ส่งเสริมการถกเถียงเรื่องนี้ และยังเป็นการกระตุกอย่างแรงให้หันมาหาสิ่งที่พระองค์ทรงมุ่งสั่งสอน คือ ความจริงที่เกี่ยวกับชีวิตจริง ถือเป็นวิธีที่ได้ผลทางจิตวิทยาชนิดหนึ่ง

อย่างไรก็ตามมีคนตั้งประเด็นว่า ที่พระพุทธองค์ไม่ตอบนั้นก็เพราะทรงไม่ทราบคำตอบที่แน่นอน โดยเฉพาะข้อที่เกี่ยวกับพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้วนั้น (A.B. Keith, อ้างอิงใน ฐานิสรา ประธานราชภูริกร, 2548, หน้า 171) ซึ่งก็มีผู้แย้งว่าที่ไม่ทรงตอบไม่ใช่เพราะไม่ทรงทราบคำตอบเสมอไป (T.R.V. Mutti, อ้างอิงใน ฐานิสรา ประธานราชภูริกร, 2548, หน้า 173) เพราะในสี่สพาวนสูตร มีพุทธพจน์ที่ว่า “สิ่งที่ตถาคตรู้มีมากมาย เหมือนดังใบไม้ในป่า แต่สิ่งที่ตถาคตนำมาสั่งสอนดูจใบไม้ในกำมือ แต่ที่ตถาคตไม่สั่งสอนสิ่งเหล่านั้น เพราะไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ความคลายกำหนัด ความสงบและนิพพาน” (ส.ม.19/1101/613)

ท่าทีของพระพุทธเจ้าต่ออภัยกตปัญหา เมื่อมีผู้ถามปัญหาเหล่านี้ขึ้นมา พระพุทธองค์จะใช้วิธีดังต่อไปนี้ (พันธทิพย์ ทิพย์ประพันธ์, 2550, หน้า 52-58)

1. การนิ่งเฉยซึ่งการนิ่งเฉยในที่นี้หมายถึง การไม่รับอารมณ์เข้ามา หรืออารมณ์มากระทบก็ให้มันตายด้านเหมือนคลื่นกระทบฝั่ง (พุทธทาสภิกขุ, อ้างอิงใน พันธทิพย์ ทิพย์ประพันธ์, 2550, หน้า 52) หรือการตอบปัญหาแบบ “ฐปนะ” คือ การยั้งหรือหยุด พับปัญหาเสีย ไม่ตอบ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2557, หน้า 666) ดังตัวอย่างจากการตอบในจุฬาลงกูโยวาทสุตร และในอานันทสุตร ที่วัจฉโคตรปริพาชกทูลถามว่า อัตตามีอยู่หรือ พระพุทธองค์ก็ทรงนิ่งไม่ตอบ วัจฉโคตรปริพาชกก็ถามขึ้นเป็นครั้งที่สองว่า อัตตามีอยู่หรือ ก็ยังทรงนิ่งและไม่ตอบ จนวัจฉโคตรปริพาชกถูกจากที่นั่งหลักไป (ส.สพ.18/801-802/429-430)

ในไปฏฐปาทสุตร เมื่อไปฏฐปาทปริพาชกทูลถามเรื่องโลกเที่ยง โลกมีที่สุด ชีพอันนั้น สรีระอันนั้น ฯลฯ แล้วทรงตรัสว่า “ไปฏฐปาทะ ชื่อนี้เราไม่พยากรณ์เพราะชื่อนั้นไม่ประกอบด้วยอรรถ ไม่ประกอบด้วยธรรม ไม่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความหน่าย ไม่เป็นไปเพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง ความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เพราะเหตุนี้ เราจึงไม่พยากรณ์” (ที.สี.9/292-295/269-271)

2. การเลี่ยงโดยการแสดงหลักธรรมอื่น ดังตัวอย่างในชาลิสุตระ เมื่อมถิตยะปริพาชกและชาลิตยะปริพาชกถามว่า ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น หรือว่า ชีพอย่างหนึ่ง สรีระอย่างหนึ่งหรือฯ แล้วทรงตรัสตอบว่า “ตถาคตตรัสรู้เองโดยชอบ...เป็นศาสดาของเทพยดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้จำแนกพระธรรมฯ คหบดี บุตรคหบดี หรือผู้เกิดเฉพาะในตระกูลใดตระกูลหนึ่ง ได้ฟังธรรมนั้นแล้ว ครัทธาในพระตถาคต...ออกบวชเป็นบรรพชิต สำรวมในปาฏิโมกข์ มีศีลคัมภีระ ทวาร มีสติสัมปชัญญะ ภิกษุ นั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ปราศจากอุปกิเลสตั้งมั่น...ย่อมโน้มจิตไปในญาณ ย่อมรู้ชัดอริยสัจจ 4 ตามความเป็นจริง จิตย่อมหลุดพ้นจากอาสวะ 3 มีญาณรู้ว่าหลุดพ้นแล้วฯ กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มีอีก ภิกษุที่เห็นอย่างนี้ ภิกษุนั้นควรหรือจะกล่าวว่ ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น หรือว่าชีพอย่างหนึ่ง สรีระอย่างหนึ่ง” (ที.สี.9/256/208)

แม้พระพุทธองค์จะไม่ทรงตอบอภัยกตปัญหาโดยตรง แต่ในขณะที่เดียวกันก็ทรงแสดงธรรมข้ออื่นแทนการตอบ ซึ่งถ้าวิเคราะห์ดูอย่างละเอียดแล้วจะพบว่า หลักธรรมเหล่านั้นสามารถอธิบายปัญหาทางอภิปริชญาเหล่านั้นได้ทั้งหมด อีกทั้งยังทรงแสดงธรรมที่จะทำให้เกิดความสงสัยในปัญหาเหล่านั้นหมดสิ้นไป ธรรมที่จะทำรู้แจ้งในสรรพสิ่งทั้งปวงได้เพราะอภัยกตปัญหานั้นเป็นเรื่องที่อยู่เหนือการรับรู้ธรรมดาของมนุษย์ การจะได้คำตอบเหล่านี้ต้องใช้เครื่องมือพิเศษที่เรียกว่า ญาณหรือการหยั่งเห็น หรือปัญญาซึ่งสัมพันธ์กับประสาทสัมผัสของมนุษย์ การจะได้เครื่องมือชนิดนี้จึงต้องผ่านการปฏิบัติตามแนวทางที่พระองค์ทรงวางไว้เสียก่อน จึงจะเข้าถึงความจริงสูงสุดได้โดยแนวทางที่ทรงวางไว้ก็คือ มรรค 8 (พันธทิพย์ ทิพย์ประพันธ์, 2550, หน้า 62-64) ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความจริงสูงสุด แต่วิธีปฏิบัติตามหลักการของมรรคนี้เรียกว่า หลักไตรสิกขา หากปฏิบัติตามหลักนี้แล้ว ก็จะไม่เกิดความสงบของจิต ความรู้และปัญญาจึงจะเกิดตามมา แล้วความคิดตามทฤษฎีในทิวฎฐิ 62 อันเป็นอวิชชา ก็จะไม่เกิดขึ้นมาอีก

4.3 การแก้ปัญหาการขัดแย้งทางความคิดตามหลักไตรสิกขา

เมื่อใดที่เกิดความขัดแย้งทางความคิดขึ้นมา อย่างเช่นพระศนะที่ปรากฏในทฎฐิติ 62 นั้น โดยปกติคนเราจะเลือกใช้เหตุผลในการรองรับความคิดของตนเพื่อให้อีกฝ่ายเห็นด้วย แต่นั่นอาจส่งผลต่อการสื่อสารที่ผิดพลาดด้วย (พันธ์ทิพย์ ทิพย์ประพันธ์, 2550, หน้า 72) เพราะทฎฐิติเหล่านั้นเป็นเรื่องที่พื้นโลกียะ มนุษย์ไม่สามารถเข้าใจหรือได้คำตอบจากการรับรู้ทางประสาทสัมผัสธรรมดา หรือจากการคิดด้วยเหตุผลได้ การจะรู้จะเข้าใจในปัญหาทั้งหมดได้ต้องพิจารณาด้วยปัญญาของตนเอง ไม่ใช่จากการอธิบาย ต้องใช้ปัญญาในระดับที่เหนือขึ้นไปอีก และการจะเข้าถึงปัญญาในระดับนั้นได้ก็ต้องอาศัยญาณเป็นเครื่องมือช่วย เพื่อให้เข้าถึงขั้นที่พ้นจากความเชื่อ (ศรัทธา) และพ้นจากความเข้าใจด้วยเหตุผล (ทฎฐิติ) ไต่ ๆ ทั้งสิ้น เรียกว่า สัมมาญาณ ซึ่งเป็นขั้นสุดท้ายและเข้าถึงจุดหมาย คือความหลุดพ้นเป็นอิสระ เรียกว่า สัมมาวิมุตติ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2557, หน้า 558)

ในการตอบปัญหาของพระพุทธองค์ที่เกี่ยวกับทฎฐิติ 62 อันเป็นปัญหาทางอภิปรัชญา จะทรงแสดงหลักธรรมอื่นเพื่อให้เข้าถึงความจริงอันสูงสุดแทนการตอบปัญหาโดยตรงเพราะการจะทำให้อวิชาเหล่านั้นหมดไป คนเหล่านั้นจะต้องปฏิบัติด้วยตนเองเท่านั้น จึงจะเข้าถึงความจริงแท้ได้ ซึ่งหลักธรรมนั้นก็คือ หลักอริยสัจ 4 อันเป็นหลักธรรมที่จะทำให้เห็นปฏิจจสมุพบาท เห็นวิฎฐะแห่งการเกิดอวิชา คือการไม่รู้ตามความเป็นจริงไม่รู้ตรงตามสภาวะ ซึ่งครอบคลุมอริยสัจ 3 ข้อแรก แต่ก็ยังไม่ให้ผลในทางปฏิบัติชัดเจน เป็นเพียงกระบวนการที่มีได้ระบุชัดเจนว่าสิ่งที่ต้องทำมีรายละเอียดอะไรบ้าง ต้องทำอย่างไร (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2557, หน้า 39, 853) ขณะที่มรรคเป็น มัชฌิมาปฏิปทา คือทางสายกลางสำหรับการปฏิบัติ หลักการปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงสัมมาญาณหรือความจริงอันสูงสุดได้อย่างแน่นอน แต่มรรคเป็นหลักทางทฤษฎี ส่วนวิธีปฏิบัติต้องใช้หลักไตรสิกขา มรรคเป็นระบบการปฏิบัติธรรมทั้งหมดในแง่เนื้อหา การปฏิบัติธรรมทั้งหมดในแง่การใช้งาน ต้องใช้หลักไตรสิกขา ซึ่งถือว่าเป็นระบบการปฏิบัติธรรมที่ครบถ้วนสมบูรณ์ มีขอบเขตครอบคลุมมรรคทั้งหมด และเป็นการนำเอาเนื้อหาของมรรคไปใช้อย่างหมดสิ้นบริบูรณ์ จึงเป็นหมวดธรรมมาตรฐาน หรือกล่าวได้อีกแบบว่า **มรรค** คือ หลักปฏิบัติ ส่วน**ไตรสิกขา** คือ วิธีปฏิบัติ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2557, หน้า 544-545) โดยในมรรคนั้นมีการจัดองค์ประกอบเป็นประเภทเรียกว่า ชั้น หรือ ธรรมชั้น แปลว่าหมวดธรรม หรือกองธรรม มี 3 ชั้น คือ ศีลชั้น สมาธิชั้น และปัญญาชั้น เรียกว่า ง่าย ๆ ว่า **ศีล สมาธิ ปัญญา** ซึ่งแบ่งหมวดหมู่ได้ดังนี้

ปัญญาชั้น	=>	1. สัมมาทฎฐิติ
		2. สัมมาสังกัปปะ
ศีลชั้น	=>	3. สัมมาวาจา
		4. สัมมากัมมันตะ
		5. สัมมาอาชีวะ
สมาธิชั้น	=>	6. สัมมาวายามะ
		7. สัมมาสติ
		8. สัมมาสมาธิ

ส่วนวิธีการปฏิบัติในหลักไตรสิกขานั้น มีการเรียงลำดับความสำคัญต่างจากในมรรค **ไตรสิกขา** หรือ **สิกขา 3** แปลว่า ข้อที่จะต้องศึกษา ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับศึกษา สำหรับ

ฝึกอบรมพัฒนา กาย วาจา จิตใจ และปัญญาให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือนิพพาน โดยคำว่า “สิกขา” คือ การศึกษา การสำเหนียก การฝึก ในที่นี้คือการฝึกความประพฤติ การฝึกจิต การฝึกปัญญา ชนิดที่ทำให้แก้ปัญหาของมนุษย์ได้ เรียกว่า *ศีล สมาธิ ปัญญา* เช่นเดียวกัน ไตรสิกขาประกอบด้วย (หน้า 546)

อธิศีลสิกขา (Training in Higher Morality) คือ การฝึกความประพฤติ ระเบียบวินัย ให้มีสุจริตทางกายและอาชีวะ

อธิจิตตสิกขา (Training in Higher Mentality or Mental Discipline) คือ การฝึกจิตใจ พัฒนาคุณธรรม สร้างความสุข เสริมคุณภาพจิต และรู้จักใช้ความสามารถในกระบวนการสมาธิ

อธิปัญญาสิกขา (Training in Higher Wisdom) คือ การฝึกทางปัญญาขั้นสูง ทำให้เกิดความรู้แจ้งที่สามารถชำระจิตให้บริสุทธิ์หลุดพ้นโดยสมบูรณ์ เป็นอิสระไร้ทุกข์สิ้นเชิง

การจัดหมวดหมู่ของไตรสิกขา มีดังนี้

อธิศีลสิกขา => 3. สัมมาวาจา
4. สัมมากัมมันตะ
5. สัมมาอาชีวะ

อธิจิตตสิกขา => 6. สัมมาวายามะ
7. สัมมาสติ
8. สัมมาสมาธิ

อธิปัญญาสิกขา => 1. สัมมาทิฐิ
2. สัมมาสังกัปปะ

เหตุผลที่การจัดลำดับองค์ธรรมในไตรสิกขาและมรรคต่างกันั้น พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) (2557, หน้า 551-552) ได้อธิบายไว้ว่า มรรค คือการที่นำเอากฎเกณฑ์ของธรรมชาติมาใช้ให้เกิดประโยชน์ในการดำเนินชีวิต การจัดลำดับเป็นไปตามความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบของมรรค โดยจัดให้สัมมาทิฐิอยู่ในข้อแรก เปรียบเหมือนการเดินทางต้องรู้ก่อนว่าจะเดินทางไปไหน ถ้าปราศจากข้อนี้ องค์ประกอบต่อไปก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อเห็นว่าถูกต้อง ก็จะคิดถูกต้อง การพูด การกระทำก็จะดีงามไปด้วย แต่ในการนำมาปฏิบัติจริงนั้นมีบุคคลเข้ามาเกี่ยวข้อง เกี่ยวพันกับสภาพสังคมสิ่งแวดล้อม ที่มีอิทธิพลต่อจิตใจมนุษย์ การกำหนดระเบียบกฎเกณฑ์ วิธีปฏิบัติให้ถูกต้องดีงามย่อมส่งผลสะท้อนเข้าไปมีอิทธิพลต่อความเห็นภายในจิตใจ ไตรสิกขาจึงเป็นขั้นตอนการฝึกที่เริ่มจากส่วนที่หยาบ เห็นง่าย จัดการง่ายสุด เข้าไปสู่สิ่งที่ละเอียดสุด มองไม่เห็น และยากที่จะควบคุมจัดการ ซึ่งก็คือจิตใจและปัญญา

พุทธทาสภิกขุ มีความเห็นแตกต่างไปว่า การวางศีล สมาธิ ปัญญานั้นก็ถูกต้อง แต่ในการปฏิบัติจริงจะต้องให้ปัญญาเป็นตัวนำ แล้วจึงเป็นศีล สมาธิตามมา เพราะปัญญาจะเป็นตัวจูงศีล และสมาธิให้เป็นไปในทางที่ถูก ในขณะที่เดียวกันทั้งศีลและสมาธิก็จะเพิ่มกำลังให้ปัญญางอกงามเพิ่มขึ้นไปด้วย (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป., หน้า 198)

4.3.1 หลักศีลสิกขา

ก. ความหมายของศีลสิกขา

อธิศีลสิกขา (Training in Higher Morality) คือ การฝึกความประพฤติ ระเบียบวินัย ให้มีสุจริตทางกายและอาชีวะ

“ศีล” เป็นสิกขาขั้นแรกสุดในการปฏิบัติ หมายถึง การประพฤติดี ประพฤติถูกต้องตามหลักทั่วไป ไม่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนและไม่ทำให้ตนเองเดือดร้อน เป็นการปฏิบัติเพื่อความสงบเรียบร้อยของตนเองและสังคมส่วนรวม (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป., หน้า 57) บาลีเขียนว่า “ศีล” ไม่ได้แปลว่า ข้อห้ามอย่างที่คนทั่วไปเข้าใจ แต่ศีลเป็นสิกขาบทที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติขึ้นเพื่อเป็นข้อปฏิบัติฝึกฝนสำหรับพัฒนาตนเองให้ดียิ่งขึ้น (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2546, หน้า 109, 917-918) ศีลตามความหมายกว้าง ๆ ในสังคมไทยแบ่งเป็น 2 ระดับ

1. ระดับทั่วไป ได้แก่ ระดับธรรม หรือระดับที่ยังเป็นธรรม คือ ข้อแนะนำสั่งสอน หลักความประพฤติที่แสดงให้รู้เข้าใจ ผู้ที่ประพฤติดี ชั่ว หรือรักษาศีล ละเมิดศีล ย่อมได้รับผลดี ผลชั่ว ตามเหตุปัจจัย ตามกฎแห่งกรรม

2. ระดับเฉพาะ ได้แก่ ระดับวินัย หรือระดับที่เป็นวินัย คือ แบบแผนข้อบังคับที่บัญญัติ คือ วางหรือกำหนดขึ้นไว้ เป็นทำนองประมวลกฎหมาย สำหรับกำกับความประพฤติของสมาชิกในสังคม โดยสอดคล้องกับความมุ่งหมายของสังคมนั้นโดยเฉพาะ ผู้ละเมิดบทบัญญัติแห่งศีลประเภทวินัยนี้ มีความผิดตามอาญาของหมู่ นอกเหนือจากผลที่ได้รับตามกฎแห่งกรรม

ศีลสิกขา หรือ **ศีลสิกขา** เป็นเพียงขั้นเตรียมการปฏิบัติเบื้องต้น เพื่อช่วยให้จิตใจเป็นปกติ เป็นตัวส่งเสริมให้เกิดสมาธิอย่างง่าย และเป็นตัวที่จะทำให้เกิดความเจริญยิ่งขึ้นของสมาธิ

หลักการปฏิบัติอธิศีลสิกขานี้มีอยู่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ที่รวบรวมเนื้อหาเกี่ยวกับศีล สมาธิ ปัญญา การแสดงลำดับขั้นตอนและแบบแผนการฝึกทั้งภายนอกและภายใน ตามแนวทาง**วิสุทธิ 7** ซึ่งหมายถึง ธรรมที่ชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ ยังไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้น ๆ ไปโดยลำดับ จนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือนิพพาน ประกอบด้วย สีลวิสุทธิ, จิตตวิสุทธิ, ทิฐิวินัยวิสุทธิ, กังขาวิตรณวิสุทธิ, มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ, ปฏิปาณาณทัสสนวิสุทธิ, ญาณทัสสนวิสุทธิ (ม.ม.12/298/295)

ศีลวิสุทธิ (Purity of Morality) หมายถึง ความหมดจดแห่งศีล คือ ประพฤติดี เลี้ยงชีวิตถูกต้อง รักษาศีลตามภูมิขั้นของตนให้บริสุทธิ์ และเป็นไปเพื่อสมาธิ ซึ่งก็คือ **ปาริสุทธิศีล 4** หรือความประพฤติบริสุทธิ์ที่จัดเป็นศีล อันประกอบไปด้วย(พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2543, หน้า 147-148, 242-243)

1. ปาฏิโมกขสังวรศีล ศีลคือความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นจากข้อห้าม ทำตามข้ออนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลายศีลข้อนี้สำเร็จด้วยศรัทธา

2. อินทริยสังวรศีล ศีลคือความสำรวมอินทริย์ ระวังไม่ให้บาปอกุศลธรรมครอบงำเมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทริย์ทั้ง 6 ศีลข้อนี้สำเร็จด้วยสติ

3. อาชีวะปาริสุทธิศีล ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ เลี้ยงชีวิตโดยทางที่ชอบ ไม่ประกอบอนเสนา มีหลอกลวงเขาเลี้ยงชีพเป็นต้นศีลข้อนี้สำเร็จด้วยวิริยะ

4. ปัจจัยสันนิสิตศิลป์ ศิลที่เกี่ยวกับปัจจัย 4 ได้แก่ ปัจจัยปัจเจกบุคคล คือพิจารณาใช้สอยปัจจัยสี่ ให้เป็นไปตามความหมายและประโยชน์ของสิ่งนั้น ไม่บริโภคด้วยตัณหาศีลข้อนี้สำเร็จด้วยปัญญา

ปาริสุทธิศีล เดิมเป็นศีลสำหรับภิกษุ แต่ก็สามารถนำมาปรับใช้สำหรับคนธรรมดาสามัญได้เช่นกัน ซึ่งตามปกติศีลสำหรับบุคคลทั่วไปนั้นก็มี *ศีล 5* หรือ*เบญจศีล* บางครั้งเรียก *ธรรม 5* และ *สิกขาบท 5* เป็นหลักปฏิบัติพื้นฐานให้เกิดความปกติต่อจิตใจ เพื่อให้มนุษย์อยู่กันโดยไม่เบียดเบียนกันมากเกินไป และไม่ให้สังคมวุ่นวาย แต่ศีล 5 นี้ควบคุมกายวาจาเท่านั้น ในขณะที่**ธรรมจรรยา 10 ประการ** หรือที่เรียกกันทั่วไปว่า **กุศลกรรมบถ 10** ครอบคลุมการปฏิบัติทั้งด้านศีล สมาธิ ปัญญา

กุศลกรรมบถ 10 หมายถึง ทางทำความดี หรือกุศลกรรมที่เป็นทางแห่งสุคติ ครอบคลุมการปฏิบัติทั้งด้านศีล สมาธิ ปัญญา เป็นหลักประพฤติปฏิบัติตามแนวทางมรรค ที่เหมาะสมกับคนทั่วไป (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2557, หน้า 524) มีดังต่อไปนี้

1. เว้นปาณาติบาต ละการฆ่าเบียดเบียน ให้มีความเมตตากรุณาช่วยเหลือกัน
2. เว้นอทินนาทาน ให้เคารพกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินผู้อื่น
3. เว้นกาเมสุมิฉฉาจาร ละการประพฤตินอกใจ ไม่ละเมิดประเพณีทางเพศ
4. เว้นมุสาวาท ละการพูดเท็จ ให้พูดคำสัตย์
5. เว้นปิสุณาวาจา ละการพูดส่อเสียด ให้พูดส่งเสริมความสามัคคี
6. เว้นผรุสวาจา ให้พูดคำไพเราะ
7. เว้นสัมผัปปลาป ละการพูดเพ้อเจ้อ พูดคำมีเหตุผลเป็นประโยชน์ถูกกาลเทศะ
8. อนภิชณา ไม่โลภจ้องเอาของใคร
9. อพยาบาท ไม่พยาบาท ไม่คิดร้ายผู้อื่น
10. มีสัมมาทิฐิ เห็นชอบตามคลองธรรม

ข้อ 1 ถึง 7 ของกุศลกรรมบถ 10 นี้ ถูกจัดอยู่ในหมวดอริศีลสิกขา ส่วนข้อ 8 และ 9 อยู่ในหมวดอริจิตตสิกขา ข้อ 10 อยู่ในหมวดปัญญาสิกขา (อง.ตัก.20/557-8/346-8)

นอกจากนี้ ยังมีศีลอีกประเภทหนึ่งที่เรียกว่า **ศีลเพื่อเสริมความดีงามของชีวิตและสังคม** เป็นหลักคำสอนในสังคาลกสูตร (ที.ปา.11/172-206/194-207) ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ใน **คิหิวินัย** (ที.อ.3/167) คือ วินัยของคฤหัสถ์ หรือศีลสำหรับชาวบ้าน สำหรับประชาชน ซึ่งสรุปได้ดังนี้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2557, หน้า 729-732)

หมวด 1 ปลอดความชั่ว 14 ประการ

1. ละกรรมกิเลส 4 อย่าง (1) ปาณาติบาต (2) อทินนาทาน (3) กาเมสุมิฉฉาจาร (4) มุสาวาท
2. ไม่กระทำบาปกรรมโดย 4 สถาน (1) ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะชอบ (2) โทสาคติ ลำเอียงเพราะชัง (3) โมหาคติ ลำเอียงเพราะเขลา (4) ภัยาคติ ลำเอียงเพราะกลัว
3. ไม่เสพอบายมุข แห่งโลกะ 6 ประการ (1) ติดสุราและของมีนเมา (2) ติดเที่ยวกลางคืน (3) ติดเที่ยวดูการเล่น (4) ติดการพนัน (5) ติดคบเพื่อนชั่ว (6) เกียจคร้านการงาน

หมวด 2 เตรียมทุนชีวิต 2 ด้าน

รู้จักมิตรแท้ มิตรเทียม ซึ่งควรคบ และไม่ควรรคบ ได้แก่

1. มิตรเทียม 4 จำพวก (1) คนปกอลอก (2) คนดีแต่พูด (3) คนหัวประจบ (4) คนชวนฉิบหาย
2. มิตรแท้ 4 จำพวก (1) มิตรอุปการะ (2) มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ (3) มิตรณะประโยชน์ (4) มิตรมีน้ำใจ

เก็บรักษาสะสมทรัพย์ พึงจัดสรรทรัพย์ใช้สอย และผูกมิตร โดยแบ่งเป็น 4 ส่วน

1. กินใช้ เลี้ยงดูคน และทำประโยชน์ 1 ส่วน
2. ทำทุนประกอบกิจการงาน 2 ส่วน
3. เก็บไว้ใช้คราวจำเป็น 1 ส่วน

หมวด 3 ปกแผ่ทิศทั้ง 6

ทิศ 6 ปฏิบัติหน้าที่ต่อบุคคลที่สัมพันธ์กับตนให้ถูกต้องตามฐานะทั้ง 6 คือ

1. ก. บุตรธิดา บำรุงมารดาบิดาผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องหน้า โดย (1) ท่านเลี้ยงเรามาแล้วเลี้ยงท่านตอบ (2) ช่วยทำกิจธุระการงานของท่าน (3) ดำรงวงศ์สกุล (4) ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็นทายาท (5) เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน

ข. มารดาบิดา อนุเคราะห์บุตรธิดา ดังนี้ (1) ห้าม กั้นจากความชั่ว (2) ฝึกอบรมให้ตั้งอยู่ในความดี (3) ให้ศึกษาศิลปวิทยา (4) เป็นธุระในการมีคู่ครองที่สมควร (5) มอบทรัพย์สมบัติให้เมื่อถึงโอกาส

2. ก. ศิษย์ บำรุงครูอาจารย์ ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องขวา โดย (1) ลูกรับ แสดงความเคารพ (2) เข้าไปหา ช่วยรับใช้ ปรีกษาซักถาม รับคำแนะนำ (3) ตั้งใจฟังและรู้จักฟัง (4) ประนินบัติ ช่วยบริการ (5) เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ เอาจริงเอาจัง ถือเป็นกิจสำคัญ

ข. ครูอาจารย์ อนุเคราะห์ศิษย์ ดังนี้ (1) แนะนำฝึกอบรมให้เป็นคนดี (2) สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง (3) สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง (4) ยกย่องให้ปรากฏในหมู่พวก (5) สร้างเครื่องคุ้มภัยในสารทิศ สอนให้เอาไปใช้งานเลี้ยงชีพได้จริง

3. ก. สามี บำรุงภรรยา ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องหลังโดย (1) ยกย่องให้เกียรติสมฐานะภรรยา (2) ไม่ดูหมิ่น (3) ไม่นอกใจ (4) มอบความเป็นใหญ่ในงานบ้าน (5) หาเครื่องแต่งตัวมาให้เป็นอย่างดีตามโอกาส

ข. ภรรยา อนุเคราะห์สามีดังนี้ (1) จัดงานบ้านให้เรียบร้อย (2) สงเคราะห์ญาติมิตรทั้งสองฝ่ายด้วยดี (3) ไม่นอกใจ (4) รักษาทรัพย์สมบัติที่หามาได้ (5) ขยันช่างจัดช่างทำเอางานทุกอย่าง

4. ก. บำรุงมิตรสหาย ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องซ้าย โดย (1) เผื่อแผ่แบ่งปัน (2) พุดอย่างรักกัน (3) ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน (4) มีตนเสมอ ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน (5) ซื่อสัตย์จริงใจต่อกัน

ข. มิตรสหาย อนุเคราะห์ตอบ ดังนี้ (1) เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาป้องกัน (2) เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สมบัติของเพื่อน (3) ในคราวมีภัยเป็นที่พึ่งได้ (4) ไม่ละทิ้งในยามทุกข์ยาก (5) นับถือตลอดวงศ์ญาติของมิตร

5. ก. นาย บำรุงคนรับใช้และคนงาน ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องล่างโดย (1) จัดงานให้ทำตามความเหมาะสมกับกำลังเพศ วัย และความสามารถ (2) ให้ค่าจ้างรางวัลสมควรแก่งานและความ

เป็นอยู่ (3) จัดสวัสดิการดี มีช่วยรักษาพยาบาลยามเจ็บไข้ (4) มีอะไรได้พิเศษมา ก็แบ่งปันให้ (5) ให้มีวันหยุดพักผ่อนตามโอกาส

ข. คนรับใช้และคนงาน อนุเคราะห์นายดังนี้ (1) เริ่มทำงานก่อน (2) เลิกงานทีหลัง (3) เอาแต่ของทีนายให้ (4) ทำการงานให้เรียบร้อยและดียิ่งขึ้น (5) นำความความดีของนายและกิจการไปเผยแพร่

6. ก. คฤหัสถ์บำรุงพระสงฆ์ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องบนโดย (1) จะทำสิ่งใดก็ทำด้วยเมตตา (2) จะพูดสิ่งใดก็พูดด้วยเมตตา (3) จะคิดสิ่งใดก็คิดด้วยเมตตา (4) ต้อนรับด้วยความเต็มใจ (5) อุปถัมภ์ด้วยปัจจัย 4

ข. พระสงฆ์ ย่อมอนุเคราะห์คฤหัสถ์ดังนี้ (1) ห้ามปรามสอนให้เว้นจากความชั่ว (2) แนะนำสั่งสอนให้ตั้งอยู่ในความดี (3) อนุเคราะห์ด้วยน้ำใจงาม (4) ให้ได้ฟังได้รู้ในสิ่งที่ไม่เคยรู้ไม่เคยฟัง (5) ชี้แจงอธิบายสิ่งที่เคยฟังแล้วให้เข้าใจแจ่มแจ้ง (6) บอกทางสวรรค์ให้ หรือสอนวิธีดำเนินชีวิตให้ประสบความสำเร็จ

ข. วิธีแก้ปัญหาการขัดแย้งทางความคิดตามหลักศีลสิกขา

ศีล ไม่ได้เฉพาะเจาะจงไปที่การปฏิบัติของบุคคลเท่านั้น แต่ยังรวมถึงภารกิจที่บุคคลนั้นต้องทำในระดับสังคมด้วย โดยใช้วินัยเป็นฐานของระบบที่เชื่อมโยงเข้าสู่ศีล “วินัย” แปลว่า ระเบียบแบบแผนความประพฤติ ความเป็นอยู่และการประกอบกิจการต่าง ๆ ซึ่งจัดตั้งวางไว้โดยเป็นประมวลแห่งข้อบัญญัติ ข้อปฏิบัติ ข้อกำหนด กฎน้อยใหญ่ สำหรับฝึกฝนควบคุมกำกับความประพฤติ และการปฏิบัติให้เป็นไปในแนวทางอันหนึ่งอันเดียวกัน เกิดความเรียบร้อยดีงาม และความเจริญออกงามสัมฤทธิ์ความมุ่งหมาย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2557, หน้า 915) การจัดตั้งวางระบบแบบแผนวินัยจึงเป็นการจัดเตรียมการ และเป็นเครื่องมือทำให้คนมีศีล แต่ไม่ใช่เป็นตัวศีลที่แท้ แต่เป็นฐานของศีล เป็นตัวที่พ่วงมากับศีลในการฝึกคน ศีลจึงหมายถึงรวมถึงการจัดสรรสภาพแวดล้อมทั้งทางวัตถุและสังคม ที่ปิดโอกาสในการทำชั่ว และส่งเสริมโอกาสในการทำความดี โดยเฉพาะการจัดระเบียบชีวิต จัดระบบสังคม จัดตั้งองค์กร สถาบัน วางระบบ กำหนดโครงสร้าง หลักเกณฑ์ ข้อบังคับ บทบัญญัติต่าง ๆ เพื่อควบคุมความประพฤติของบุคคล จัดกิจการส่วนรวม ส่งเสริมการอยู่ร่วมกันด้วยดี (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2557, หน้า 556-557)

ในสังคมของสงฆ์นั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติวินัยสำหรับทั้งภิกษุและภิกษุณี ทั้งนี้เพื่อกำหนดความประพฤติ รวมถึงจัดระบบความเป็นอยู่ในชุมชน การปกครอง การสอบสวนพิจารณาคดี การลงโทษ วิธีแต่งตั้งเจ้าหน้าที่ ระเบียบและวิธีการดำเนินการในด้านต่าง ๆ ซึ่งข้อย่อยหรือบทบัญญัติของพระวินัยนี้เรียกว่า “สิกขาบท” หมายถึง ข้อบัญญัติที่พระพุทธเจ้าบัญญัติไว้ ข้อปฏิบัติที่จะต้องทำหรือต้องเว้นตามที่บัญญัติไว้ เพื่อให้มีความประพฤติและการปฏิบัติที่ถูกต้องดีงาม เมื่อสิกขาบททั้งหลายรวมกันก็เป็นวินัย การปฏิบัติตามสิกขาบท คือตั้งอยู่ในวินัย ซึ่งก็เป็นศีล

ส่วนในระดับสังคมนอกสังฆะนั้น พระพุทธองค์ก็ได้บัญญัติธรรมอันจะทำให้ทั้งบุคคลและสังคมมีความสงบเรียบร้อย สิ่งที่พระพุทธเจ้าบัญญัติขึ้นมานั้นเรียกว่า “ธรรมวินัย” มาจากคำว่า “ธรรม” คือ ความจริงในธรรมชาติ ที่มีอยู่แล้วตามธรรมดา ไม่ว่าจะไม่มีหรือไม่มีพระพุทธเจ้า ความจริงนี้ก็ยังคงดำรงอยู่ แต่เมื่อพระพุทธองค์ค้นพบความจริงนี้ก็ทรงนำมาสั่งสอนสรรพสัตว์ทั้งหลาย และ “วินัย” คือ การจัดตั้งวางระบบแบบแผน การจะทำให้ธรรมเข้าถึงคนจำนวนมากนั้นต้องใช้วินัยเป็น

ตัวกำกับ กำหนดระเบียบแบบแผนในการเป็นอยู่เพื่อให้ได้ประโยชน์จากธรรม เมื่อใดที่คนปฏิบัติตามสิกขาบท ตั้งอยู่ในวินัย จึงจะเป็นผู้มีศีล หมายความว่า ศีลเกิดขึ้นที่ตัวคนเมื่อเขาปฏิบัติตามหรือตั้งอยู่ในวินัย ซึ่งวินัยที่เสริมสร้างศีลสำหรับสังคมทั่วไปนี้ก็คือ ระบบการปกครอง ระบบเศรษฐกิจ ระเบียบแบบแผนทางขนบธรรมเนียม ประเพณีและวัฒนธรรม ตลอดจนระบบทางสังคมอย่างอื่นเรียกได้อีกอย่างว่า **ศีลระดับวินัย** แต่ตัว “**ธรรม**” กับ “**วินัย**” นั้นแยกเป็นคนละส่วน วินัยตั้งอยู่บนฐานของธรรมและเพื่อธรรม เช่นเมื่อมีคนทำชั่ว ธรรมเชื่อว่าตามกฎธรรมชาติ คนผู้นั้นต้องได้รับผลกระทบอย่างแน่นอน แต่วินัยนั้นไม่รอธรรม ต้องมีการตัดสินให้รับโทษทันที (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2546, หน้า 121) ดำเนินการเพื่อให้ธรรมสำเร็จเป็นผลในสังคม

เมื่อเกิดความขัดแย้งขึ้นมา หลักที่นำมาใช้แก้ปัญหานั้นก็แตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับว่าเป็นความขัดแย้งชนิดไหน ในพุทธศาสนามีบัญญัติสิกขาบทที่แก้ปัญหาเกี่ยวกับความขัดแย้งอยู่แล้ว หลักการเหล่านั้นเบื้องต้นก็มีฐานมาจาก กฎธรรมชาติ เป็นความจริงแท้ในขณะที่สังคมทั่วไปก็มีการกำหนดกฎหมายขึ้นมา เพื่อสร้างกติกาในการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ให้เป็นไปอย่างเรียบร้อยและสงบสุข อย่างไรก็ตามกฎหมายก็ไม่สามารถบังคับคนให้รักษาศีลได้ เป็นเพียงตัวที่สร้างสภาพแวดล้อมทางสังคมที่เอื้อต่อการมีชีวิตที่ดี และการพัฒนาความสามารถที่จะมีชีวิตที่ดี แต่กฎหมายนี้ก็มีใช้เป็นตัวแปรที่แก้ไขปัญหาความขัดแย้งทั้งหมด เพราะกฎหมายส่วนใหญ่เป็นข้อบังคับให้คนปฏิบัติตามหากใครไม่ทำตามกฎกติกาที่กำหนดไว้ ก่อให้เกิดความเดือดร้อนต่อสังคมโดยรวม ก็มีบทลงโทษต่อความผิดนั้น บางครั้งหลักการของกฎหมายก็ได้ตั้งอยู่บนหลักการธรรมชาติ หรือธรรม แต่เป็นธรรมนิยมหรือค่านิยมของสังคมนั้น ๆ ขึ้นอยู่กับภาวะการณ์เปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง เป็นต้น กฎหมายสามารถกำหนดความประพฤติของคนในสังคมให้เป็นไปในทิศทางใดทิศทางหนึ่งได้ แต่กฎหมายไม่สามารถทำให้คนมีศีลธรรมได้ คนอาจจะปฏิบัติตามกฎหมาย ซึ่งก็ไม่ได้หมายความว่าพวกเขาเป็นคนมีศีลธรรมแต่อย่างใด แต่อาจจะเกิดจากความกลัวบทลงโทษตามกฎหมายนั้นก็เป็นได้ ฉะนั้น วิธีการหนึ่งที่ทำให้การแก้ปัญหาความขัดแย้งเป็นไปอย่างยั่งยืนคือ การวางรากฐานที่ดีงามถูกต้องไว้ในจิตใจของมนุษย์

หลักศีลสิกขาบทก็คือ ฝึกความประพฤติ ฝึกระเบียบวินัย ให้มีสุจริตทางกายและอาชีวะซึ่งก็ต้องอาศัยหลักการในการฝึกปฏิบัตินั้น สำหรับคนทั่วไปการประพฤติปฏิบัติตามเบญจศีล หรือศีล 5 ซึ่งเป็นหลักพื้นฐานให้สังคมสงบสุขอยู่แล้ว แต่การที่สังคมจะก้าวไปสู่จุดหมายแห่งการพัฒนาที่ถูกต้องดีงามแท้จริง จะต้องพัฒนาคนด้วยหลักที่เหนือกว่าศีล 5 ที่เป็นระดับแก้ไขป้องกันความชั่วร้ายและการเบียดเบียนกัน สู่หลักการเชิงสร้างสรรค์ต่าง (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2546, หน้า 131)

หลักธรรมหนึ่งที่สำคัญในการป้องกันความขัดแย้งก็คือ **สาราณียธรรม** หรือหลักการอยู่ร่วมกัน ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความให้ระลึกถึง ธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน เป็นธรรมที่ทำให้เกิดความสามัคคีกัน ไม่ทะเลาะวิวาท และสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในหมู่คณะ บางครั้งเรียก **สาราณียธรรม 6** ได้แก่

1. เมตตาทายกรรมคือ ช่วยเหลือกิจธุระของผู้ร่วมคณะด้วยความเต็มใจ แสดงกิริยาอาการสุภาพ เคารพนับถือกันทั้งต่อหน้าและลับหลัง

2. เมตตาวาจกรรม คือ ช่วยบอกแจ้งสิ่งที่เป็นประโยชน์ สั่งสอน แนะนำตักเตือนด้วยความหวังดี กล่าววาจาสุภาพ แสดงความเคารพนับถือกันทั้งต่อหน้าและลับหลัง

3. เมตตามโนกรรม คือ ตั้งจิตปรารถนาดี คิดทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่กัน มองกันในแง่ดี มีหน้าตายิ้มแย้มแจ่มใสต่อกัน

4. สาธารณโภคี คือ เมื่อได้สิ่งใดมาโดยชอบธรรมแม้เป็นของเล็กน้อย ก็ไม่หวงไว้ผู้เดียว นำมาแบ่งปันให้ได้มีส่วนร่วมใช้สอยบริโภคทั่วกัน

5. สีลสามัญญตา คือ มีความประพฤติสุจริตดีงาม ถูกต้องตามระเบียบวินัย ไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจของหมู่คณะ

6. ทิฐิสามัญญตา คือ มีความเห็นชอบร่วมกันในข้อที่เป็นหลักการสำคัญที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้น สิ้นทุกข์ หรือขจัดปัญหา

นอกจากนี้ยังมีหลัก **อปรีหานิยธรรม 7** คือ ธรรมที่ทำให้ไม่เสื่อม เป็นไปเพื่อความเจริญฝ่ายเดียว สำหรับหมู่ชนหรือผู้บริหารบ้านเมือง ประกอบด้วย

1. หมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์
2. พร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจที่พึงทำ
3. ไม่ถืออำเภอใจแล้วบัญญัติอะไรตามใจตัว หรือลั้มเลิกถอนบทบัญญัติตามใจชอบ
4. เคารพนับถือยกย่องบุคคลที่เป็นหลัก ที่เรียกว่า สังฆบิดร มองเห็นความสำคัญของถ้อยคำท่าน ไม่ลบหลู่ละเลยหรือมองข้ามไป

5. ให้เกียรติและคุ้มครองสตรี ไม่ข่มเหงรังแก ซึ่งสำหรับสงฆ์ในข้อนี้จะเป็น ไม่ลูกแก้วอำนาจ ตัณหา คือ ไม่เห็นแก่การบำรุงบำเรอปรนเปรอเสพบริโภคและผลประโยชน์ส่วนตัว

6. ให้ความสำคัญแก่ เจริญ หรืออนุสาวรีย์ซึ่งเป็นสิ่งเคารพ เป็นที่รวมใจของสังคม และเป็นเครื่องเตือนใจให้เกิดจิตสำนึกต่อส่วนรวม

7. จัดอารักขาคุ้มครองป้องกันแก่พระหรือนักบวชที่ประพฤติชอบ ไม่ประมาทมัวเมา เป็นหลักด้านจิตใจของผู้คน เป็นตัวแทนของคุณธรรม ที่บ้านเมืองต้องถือเป็นหน้าที่จัดการคุ้มครองอารักขา

หลักธรรมอีกชุดหนึ่งที่เรียกว่า **สังคหัตถ 4** แปลว่าหลักการสงเคราะห์ คือหลักการยึดเหนี่ยวประสานหมู่ชนให้อยู่ในความสามัคคี สังคมมีความมั่นคงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีอยู่ 4 ประการดังนี้

1. ทาน การให้ การเผื่อแผ่แบ่งปัน มีลาภหรือผลประโยชน์ก็กระจายเฉลี่ยกันไป
2. ปิยวาจา การพูดด้วยใจรักหวังดี กล่าวถ้อยคำสุภาพไพเราะ รู้จักใช้วาจาแสดงน้ำใจที่จะแก้ปัญหาและช่วยเหลือกัน

3. อุตถจริยา การบำเพ็ญประโยชน์ เอาเรี่ยวแรง กำลังความสามารถเข้าช่วยเหลือร่วมมือกัน

4. สมานัตตตา การเอาตัวเข้าสมาน มีความเสมอภาค ทำตัวให้เข้ากันได้ โดยร่วมสุขทุกข์กัน ร่วมกันเผชิญและแก้ปัญหา ไม่ทอดทิ้งกัน ไม่ดูถูกหมิ่นกัน ไม่เอาเรียดเอาเปรียบ ไม่เลือกที่รักมักที่ชัง

ผู้ที่รักษาศีล ประพฤติปฏิบัติตามวินัยย่อมมีความก้าวหน้าในทางธรรม เกิดผลประโยชน์ขึ้นแก่ตนเอง และสังคมส่วนรวม ซึ่งสอดคล้องกับ**วัตถุประสงค์ 10 ประการ** (วินย.1/20/37; อง.ทสก. 24/31/74) ที่พระพุทธเจ้าแสดงไว้เมื่อครั้งทรงบัญญัติสิกขาบทแต่ละข้อขึ้นมา (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2546, หน้า 110-116)

1. เพื่อประโยชน์แก่ส่วนสงฆ์หรือส่วนรวม
 - (1) เพื่อความดีงามของสถาบันสงฆ์ทั้งหมดโดยส่วนรวม อยู่กันด้วยดีมีความเรียบร้อย
 - (2) เพื่อความผาสุกแห่งสงฆ์ ไม่ใช่เฉพาะแต่อยู่เรียบร้อยดี แต่ต้องอยู่สบายด้วย และเป็นความสบายของส่วนรวม
2. เพื่อประโยชน์แก่บุคคล
 - (1) เพื่อกำราบคนหน้าด่าน
 - (2) เพื่อความอยู่ผาสุกของภิกษุผู้มีศีลดีงาม
3. เพื่อประโยชน์แก่ชีวิตของมนุษย์เอง คือ คำนึงถึงผลดีและผลร้ายที่จะเกิดกับมนุษย์ เช่น เรื่องความดี ความชั่ว โดยมุ่งที่จะสร้างสภาพที่เอื้อต่อชีวิตที่ดีงาม
 - (1) เพื่อปิดกั้นผลเสียหายที่จะเกิดในปัจจุบัน
 - (2) เพื่อป้องกันผลเสียหายที่จะเกิดในอนาคต
4. เพื่อประโยชน์แก่ประชาชนทั่วไป คือ เพื่อผลดีแก่จิตใจของประชาชน ทำให้คนมีจิตใจผ่องใสด้วยอาศัยความดีงามของพระสงฆ์เป็นสื่อ
 - (1) เพื่อความเลื่อมใสของประชาชนที่ยังไม่มีความเลื่อมใส
 - (2) เพื่อความเลื่อมใสยิ่ง ๆ ขึ้นไปของประชาชนที่มีความเลื่อมใสอยู่แล้ว

สองข้อนี้มุ่งเพื่อประโยชน์แก่ประชาชนเอง เพราะว่าความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับประชาชนมีจุดเริ่มต้นที่ทำให้คนมีจิตใจสงบ แข็งแรง ผ่องใส เกิดศรัทธา มีปีติและความสุข เป็นกุศลพื้นฐานที่นำไปสู่ความดีที่สูงขึ้นไป
5. เพื่อประโยชน์แก่พระศาสนา
 - (1) เพื่อความดำรงมั่นแห่งสัทธรรม หรือธรรมที่แท้
 - (2) เพื่ออนุเคราะห์วินัย คือ ช่วยค้ำจุนให้ระเบียบแบบแผนและระบบต่าง ๆ เกิดมีผลในการปฏิบัติตามหลักการอย่างหนักแน่นมั่นคง เป็นไปตามวัตถุประสงค์อย่างยั่งยืน

ศีลเป็นข้อปฏิบัติเริ่มแรกสุด มุ่งไปที่ความประพฤติพื้นฐาน เป็นการจัดเตรียมพื้นฐานให้ราบรื่น ไม่ขาดพร่อง เริ่มจากการกำจัดความชั่วก่อน แล้วจึงเสริมสร้างความดีให้บริบูรณ์ เปรียบได้กับการปลูกพืชก็ต้องเตรียมที่ดิน กำจัดวัชพืชเสียก่อนที่จะหว่านพืชต่อไป เป็นการเตรียมความพร้อมในการพัฒนาจิตใจหรือขั้นสมาธิ และปัญญาต่อไป เพราะเมื่อมีความบริสุทธิ์ในทางความประพฤติ เชื่อมั่นในความบริสุทธิ์ของตน ไม่หวาดกลัวต่อการลงโทษ ไม่สะดุ้งระแวงต่อการประทุษร้ายของคู่เวร ไม่หวั่นใจต่อเสียงตำหนิหรือการไม่ยอมรับของสังคม และไม่มี ความฟุ้งซ่านวุ่นวายใจ เพราะความรู้สึกเดือดร้อนรังเกียจในความผิดของตนเอง จิตใจจึงจะปลอดโปร่ง สงบแน่วแน่ มุ่งมั่นได้กับสิ่งที่คิด สิ่งที่ทำ และการกระทำ ส่งผลกับการคิดการพิจารณา การรับรู้สิ่งต่าง ๆ ยิ่งชัดเจน คล่องตัวขึ้น ซึ่งส่งผลดีในทางปัญญามากขึ้น (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2557, หน้า 555)

อย่างไรก็ตาม ในการปฏิบัติหลักศีลสิกขาณียังคงต้องใช้ปัญญาควบคู่ไปด้วย เพื่อให้การปฏิบัติ นั้นแล่นอยู่ในทางสายกลาง ไม่เข้าไปข้องแวะที่สุด 2 อย่างระหว่าง “กามสุขัลลิกานุโยค” การหมกมุ่นด้วยกามสุข และ “อัตตกิลมถานุโยค” การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง เพราะการเข้าไปติดอยู่ในที่สุดข้างใดข้างหนึ่งนั้น ย่อมพอกพูนอวิชชาและตัณหา ซึ่งพอกพูนทิวฏฐิต่อมาตามลำดับ ความเห็นผิดที่แสดงออกในรูปการบำเพ็ญศีล ถือเอาความบริสุทธิ์ด้วยศีลด้วยพรตนี้เรียกว่า สีลพหต

ปราสาท คือการประพาศศีลด้วยโมหะหรือความหลงมกมาย ซึ่งถือเป็นทิวฏฐิอย่างหนึ่ง อยู่ในข้างอรรถกถา ลมณานุโยค ซึ่งชาวพุทธควรเว้นเสีย เพื่อดำเนินในมรรคาที่ถูกต้อง คือ มัชฌิมาปฏิปทา (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2557, หน้า 422-423, 525-527)

4.3.2 หลักจิตตสิกขา

ก. ความหมายของจิตตสิกขา

อธิจิตตสิกขา (Training in Higher Mentality or Mental Discipline) คือ การฝึกจิตใจ พัฒนาคุณธรรม สร้างความสุข เสริมคุณภาพจิต และรู้จักใช้ความสามารถในกระบวนการสมาธิการฝึกฝน พัฒนาจิตใจนี้ ก็เพื่อให้เกิดมีสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิเจริญงอกงามขึ้น ทำให้พร้อม ด้านคุณธรรม สมรรถภาพจิต และสุขภาพจิต

สิกขาขั้นที่ 2 นี้ถ้าเรียกทั่วไปก็คือ “สมาธิ” หมายถึง การบังคับจิตใจของตนเองให้อยู่ใน สภาพที่จะทำประโยชน์ให้มากที่สุดตามที่ตนต้องการ คนส่วนใหญ่เข้าใจว่าสมาธิ คือจิตที่ตั้งมั่นแน่ว แน่ นิ่งเหมือนท่อนไม้ หรือเป็นจิตที่สงบ จิตที่บริสุทธิ์ แต่ในพุทธวจนะที่แสดงลักษณะของจิตนั้นใช้คำ อีกคำว่า “กมมณีย์” แปลว่า สมควรแก่การทำงาน และเป็นคำสุดท้ายที่พระพุทธองค์ใช้แสดง ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป., หน้า 58)

ส่วนความหมายที่ระบุในอรรถกถากล่าวว่า สมาธิ คือ ภาวะอารมณ์หนึ่งเดียวของกุศลจิต การดำรงจิตและเจตสิกไว้ในอารมณ์หนึ่งเดียว อย่างเรียบสม่ำเสมอ และด้วยดี หรือแม้แต่แค่จิตตั้งมั่น เรียกว่า “จิตตัสเสกัคคตา” หรือ “เอกัคคตา” (วิสุทธิ.1/105; นิท.อ.2/99; ปฏิส.อ.19) สมาธิมี ลักษณะไม่ส่าย ไม่ฟุ้งซ่าน มีหน้าที่ช่วยให้ประดาธรรมที่เกิดรวมตัวกันอยู่ได้ ปรากฏเป็นความสงบ โดยมีความสุขเป็นปทัฏฐาน (เหตุใกล้) อย่างพิเศษที่จะให้ถึงสมาธิ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2557, หน้า 779)

คำจำกัดความในพระสูตรทั่วไป แบ่งสมาธิตามแนวมาน 4 ดังนี้

1. สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลกรรมทั้งหลาย เข้าถึงปฐมฌาน อันมีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวก อยู่
2. เข้าถึงทุติยฌาน อันมีความผ่องใสแห่งจิตภายใน มีภาวะใจเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ เพราะวิตกวิจารณ์ระงับไป มีปีติและสุขเกิดแต่สมาธิ อยู่
3. เพราะปีติจางไป เธอมีอุเบกขาอยู่ มีสติสัมปชัญญะ และเสวยสุขด้วยนามกาย เข้าถึงตติยฌาน ที่พระอริยะทั้งหลายกล่าวว่า ‘เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข’
4. เพราะละสุขละทุกข์ และเพราะโสมนัสโทมนัสดับหายไปก่อน เข้าถึงจตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่

สมาธิเป็นผลจากการปฏิบัติศีล จนจิตใจมีความปลอดโปร่ง บริสุทธิ์ ไม่มีความคิดวุ่นวาย ความขุ่นมัว หรือความกังวลมารบกวน ทำให้จิตมีความสงบ เกิดสมาธิได้ง่าย นำไปสู่การพัฒนา คุณภาพจิต หรือการปรับปรุงจิตให้มีคุณภาพและสมรรถภาพสูง ซึ่งเอื้อแก่การมีชีวิตที่ดีงาม และพร้อมที่จะใช้งานทางปัญญาอย่างได้ผลดีที่สุดสมาธิมีหลายระดับ โดยในอรรถกถาได้แยกออกเป็น 3 ระดับ คือ

1. **ขณิกสมาธิ** หรือสมาธิชั่วขณะ (momentary concentration) เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิตประจำวันด้านต่าง ๆ และเป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนาได้

สมาธิระดับนี้ มีอยู่ในคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา เรียกว่า “มุลสมาธิ” หรือสมาธิเบื้องต้น สมาธิขั้นมูล สมาธิขั้นต้น ซึ่งเป็นภาวะที่จิตตั้งมั่น ดำรงแนวแน่นอนอย่างดีภายใน บำปอกุศลไม่อาจครอบงำได้ การพัฒนาในมูลสมาธิมั่นคงอยู่ตัวยิ่งขึ้น ก็ด้วยวิธีเจริญเมตตา และพัฒนาต่อไปเป็นอุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิ ในชั้นฌาน ด้วยวิธีการกำหนดอารมณ์อื่น ๆ เช่น กสิณ เป็นต้น

ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้ระบุถึง “ปริกรรมสมาธิ” หรือสมาธิขั้นตระเตรียม หรือเริ่มลงมือ เช่นผู้ที่ฝึกทิพโสต ออกจาฌานแล้วเอาจิตกำหนดเสียงต่าง ๆ ตั้งแต่ดังมาก จนถึงเสียงเบามาก ซึ่งคนทั่วไปจะได้ยินเป็นปกติ แต่คนที่ปริกรรมสมาธิจะได้ยินเสียงดังและชัดเจนกว่ามาก

“วิปัสสนาสมาธิ” เป็นสมาธิที่แทรกอยู่ระหว่างขณิกสมาธิกับอุปจารสมาธิ (ปฏิส.อ.,150) เป็นสมาธิที่นำไปใช้ในการเจริญวิปัสสนา และมีความประณีตยิ่งขึ้นเพราะการปฏิบัติ

2. อุปจารสมาธิ หรือสมาธิเฉียด ๆ หรือจวนจะแน่วแน่ (access concentration) เป็นสมาธิขั้นที่ระงับนิวรณ์ได้ ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งฌาน เมื่อฝึกจนชำนาญก็จะแน่วแน่ กลายเป็นอัปนาสมาธิแม้ในขั้นนี้นิวรณ์ก็ถูกละได้แล้ว องค์ฌานก็เริ่มเกิดแล้ว คล้ายกับอัปนาสมาธิ แต่องค์ฌานยังไม่มีการตั้งพอ ขึ้นลงอยู่หลายรอบ

3. อัปนาสมาธิ หรือสมาธิแน่วแน่ สมาธิที่แนบสนิท (attainment concentration) เป็นสมาธิระดับสูงสุด เมื่อจิตตัดภวังค์แล้วคราวเดียว ก็ตั้งอยู่ได้ตลอดทั้งวันทั้งคืน ภาวะจิตขั้นนี้เรียกว่า ฌาน แบ่งเป็น 2 ระดับใหญ่คือ รูปฌาน 4 และ อรูปฌาน 4 รวมกันเป็น 8 เรียกว่า สมาบัติ 8 คือ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2557, หน้า 821)

1. รูปฌาน 4 ได้แก่

- (1) ปฐมฌาน มีองค์ประกอบคือ วิตก วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา
- (2) ทุตติยฌาน มีองค์ประกอบคือ ปิติ สุข เอกัคคตา
- (3) ตติยฌาน มีองค์ประกอบคือ สุข เอกัคคตา
- (4) จตุตถฌาน มีองค์ประกอบคือ อุเบกขา เอกัคคตา

2. อรูปฌาน 4 ได้แก่

- (1) อากาสาณัญญาตนะ ฌานที่กำหนดอากาศคือช่องว่าง อันอนันต์
- (2) วิญญูณัญญาตนะ ฌานที่กำหนดวิญญูณ อันอนันต์
- (3) อากิญจัญญาตนะ ฌานที่กำหนดภาวะที่ไม่มีสิ่งใด ๆ
- (4) เนวสัญญานาสัญญาตนะ ฌานที่เลิกกำหนดสิ่งใด ๆ โดยประการทั้งปวง เข้าถึง

ภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

สำหรับมนุษย์ธรรมดาเน้นเพียรพยายามบำเพ็ญสมาธิเพียงใดก็ตาม ย่อมสำเร็จอย่างสูงสุดเพียงขั้นเนวสัญญานาสัญญาตนะเท่านั้น

ไตรสิกขาในหมวดสมาธินี้ครอบคลุมองค์ธรรมในมรรคคือ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และ สัมมาสมาธิ การที่จะทำให้จิตมีสมาธิ ต้องอาศัยความเพียร คือ ความบากบั่น ขะมักเขม้น พยายามอุตสาหะ เข้มแข็ง มั่นคง ความเพียรแบบสัมมาวายามะนี้อาศัย “ฉันทะ” หรือความพอใจ ความต้องการที่จะทำ ใฝ่ใจรักจะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาจะทำให้ได้ผลดียิ่ง ๆ ขึ้นไป เป็นตัวนำความเพียรแต่ละชนิดมีชื่อเรียกต่างกัน แบ่งเป็น 4 ข้อที่เรียกว่า “สัมมปปธาน” หรือ “ปธาน 4”

1. สวรรปธาน คือ เพียรป้องกัน หรือเพียรระวังในอกุศลที่ยังไม่เกิด ปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์ ไม่ให้ความยินดียินร้าย ความชอบใจหรือไม่ชอบใจ เข้าครอบงำได้

2. ปหานปธาน คือ เพียรละ หรือเพียรกำจัดในอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว เช่น กามวิตก พยาบาท วิตก วิหิงสาวิตก และบาปอกุศลทั้งหลาย

3. ภาวนาปธาน คือ เพียรเจริญ หรือเพียรสร้างกุศลที่ยังไม่เกิด ได้แก่ การเจริญโพชฌงค์ 7 ประการ หรือธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ ประกอบด้วย

- (1) สติ ความระลึกได้ สำนึกพร้อมอยู่ ใจอยู่กับกิจ จิตอยู่กับเรื่อง
- (2) ธัมมวิจยะ ความเพียรธรรม ความสอดส่องสืบค้นธรรม
- (3) วิริยะ ความเพียร
- (4) ปีติ ความอิ่มใจ
- (5) ปัสสัทธิ ความสงบภายใน
- (6) สมาธิ ความมีใจตั้งมั่น จิตแน่วในอารมณ์
- (7) อุเบกขา ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นตามจริง

4. อนุรักษนาปธาน คือ เพียรอนุรักษ์ หรือเพียรรักษาและส่งเสริมกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว เมื่อมีสมาธินิมิตอันดี คือเกิดสัญญา 6 ประการขึ้นแล้วก็ต้องคอยถนอมรักษาไว้ ได้แก่

- (1) รูปสัญญา ความหมายรูรูปร่าง เช่น ดำ แดง ขาว เป็นต้น
- (2) สัททสัญญา ความหมายรู้เสียง เช่น ดัง เบา ทุ้ม แหลม เป็นต้น
- (3) คันธสัญญา ความหมายรู้กลิ่น เช่น หอมเหม็น เป็นต้น
- (4) รสสัญญา ความหมายรู้รส เช่น หวาน ขม เป็นต้น
- (5) โผฏฐัพพสัญญา ความหมายรู้สัมผัสทางกาย เช่น อ่อน แข็ง ร้อน เย็น เป็นต้น
- (6) ธัมมสัญญา ความหมายรู้อารมณ์ทางใจเช่น งาม น่าเกลียด เที้ยง ไม่เที้ยง เป็นต้น

ความเพียรเป็นธรรมที่สำคัญมากในการปฏิบัติทุกหมวด เป็นตัวที่ทำให้เกิดความสำเร็จในการปฏิบัติธรรมข้ออื่น เมื่อเกิดความเพียรขึ้นในใจก็ต้องให้สอดคล้องกับธรรมในข้ออื่น ๆ โดยเฉพาะสติสัมปชัญญะ มีความรู้ความเข้าใจ ใช้ปัญญา มีสติตรวจสอบ ดำเนินความเพียรให้พอเหมาะ ไม่ตั้งหรือไม่หย่อนเกินไป

สัมมาสติ เป็นองค์มรรคในหมวดอริจิตตสิกขา “สติ” คือ การคอยระลึกถึงอยู่เนื่อง ๆ การหวนระลึก ภาวะที่ระลึกได้ ภาวะที่ทรงจำไว้ ภาวะที่ไม่เลือนหาย ภาวะที่ไม่ลืม (อภิ.วิ.35/182/140; 587/321) ทั้งยังครอบคลุมไปถึงความหมายเชิงอนุมติว่า ความระมัดระวัง ความตื่นตัวต่อหน้าที่ ความมีใจพร้อมอยู่เสมอ และตระหนักว่าควรปฏิบัติต่อสิ่งนั้น ๆ อย่างไร (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2557, หน้า 759) สติเป็นตัวควบคุมการปฏิบัติหน้าที่ และคอยยับยั้งตนเองไม่ให้หลงเพลินไปกับความชั่ว เป็นสิ่งสำคัญอย่างมากให้การปฏิบัติธรรมทุกขั้นและการดำเนินชีวิต การฝึกสติ จะทำให้เกิดปัญญา การจะใช้ปัญญาได้เต็มที่ก็ต้องมีสติควบคุม ซึ่งหลักธรรมที่เป็นตัวฝึกสตินี้เรียกว่า “อัปปมาท” หรือความไม่ประมาท และการเป็นอยู่โดยไม่ขาดสติ

อัปปมาท คือ การเป็นอยู่โดยไม่ขาดสตินั้น หมายถึงการระมัดระวังอยู่เสมอในการไม่ทำความชั่ว ตระหนักอยู่เสมอถึงสิ่งที่ควรหรือไม่ควรทำ หรือกล่าวได้ว่า เป็นหลักความรู้สึกลึกซึ้งที่มั่นคงขั้นพื้นฐาน อัปปมาทเป็นเหตุและปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดสัมมาทิฏฐิ เป็นองค์ประกอบภายในเช่นเดียวกับโยนิโส

มนสิการ แตกต่างกันตรงที่ว่าโยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบฝ่ายปัญญา เป็นอุปกรณ์สำหรับใช้
กระทำการ แต่อุปมาทเป็นองค์ประกอบฝ่ายจิตหรือสมาธิ เป็นตัวที่ควบคุมและเร่งเร้าให้มีการใช้
อุปกรณ์นั้น และพัฒนาต่อไปเสมอ

ข. วิธีแก้ปัญหาคัดแย้งทางความคิดตามหลักจิตตศึกษา

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค หลักการปฏิบัติสมาธิ คือ **จิตตวิสุทธิ** หรือความหมดจดแห่งจิต คือ
ฝึกอบรมจิต หรือพัฒนาคุณภาพและสมรรถภาพของจิต จนเกิดสมาธิ พอเป็นบาทหรือปทัฏฐานแห่ง
วิปัสสนา คัมภีร์วิสุทธิมรรคว่าได้แก่ อุปจารสมาธิ จนถึงอัปนาสมาธิ ในฉานสมาบัติทั้ง 8 และแสดง
วิธีเจริญสมาธิ จนถึงได้ผลพิเศษ คือ โลกียอภิญาทั้ง 5

ธรรมที่ช่วยให้เกิดสมาธิ หรือเกื้อหนุนในการเจริญสมาธิ เป็นธรรมที่ส่งเสริมคุณภาพจิต และ
ช่วยให้มีสุขภาพจิตดีนั้นเรียกว่า **โพชฌงค์ 7** มีรายละเอียดดังนี้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต),
2557, หน้า 832-836)

1. สติ ความระลึกได้ หมายถึงความสามารถระลึกนึกถึง หรือกุ่มจิตไว้กับสิ่งที่ต้องทำในเวลา
นั้น ใช้สติกำกับให้ใจอยู่กับสิ่งเฉพาะหน้า ตลอดจนสามารถหวนระลึกรวบรวมเอาธรรมที่ได้เล่าเรียน
มาใช้ได้

2. ธรรมวิจย ความเพียรธรรม หมายถึง การใช้ปัญญาวิจยสิ่งที่สติกำหนดจับไว้ หรือธรรมที่สติ
ระลึคนำมารวมไว้ ตามสภาวะ โดยการไตร่ตรองให้เข้าใจความหมาย จับสาระของสิ่งที่พิจารณาอันได้
ตรวจตราเลือกเฟ้นเอาธรรมที่เกื้อกูลได้ หาสิ่งที่ใช้ได้ดีเหมาะสมกับกรณีนั้น ๆ รวมถึงการมองเห็น
อริยสัจ

3. วิริยะ ความเพียร หมายถึง ความเข้มแข็ง กระตือรือร้นในธรรมหรือสิ่งที่ปัญญาเห็นได้
ความอาจหาญในความดี มีกำลังใจสู้กับสิ่งต่าง ๆ บากบั่น สามารถยกจิตไว้ไม่ให้หลุดลอยได้

4. ปีติ ความอิ่มใจ หมายถึง ความเอิบอิ่ม ปลาบปลื้ม ซาบซึ้ง เข้มขื่น

5. ปัสสัทธิ ความสงบเย็นกายใจ หมายถึง ความผ่อนคลายกายใจ สงบ เรียบรื่น ไม่เครียด ไม่
กระสับกระส่าย เบาสบาย

6. สมาธิ ความมีใจตั้งมั่น หมายถึง ความมีอารมณ์หนึ่งเดียว จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด ทรง
ตัวสม่ำเสมอ อยู่กับกิจ ไม่วอกแวก ไม่ส่าย ไม่ฟุ้งซ่าน

7. อุเบกขา ความเฉยค้อย หมายถึง ความมีใจเป็นกลาง วางเฉย ใจสงบนิ่ง เมื่อจิตแน่วอยู่กับ
สิ่งใดแล้วทุกอย่างก็เข้าที่เข้าทาง ดำเนินไปตามที่ควรจะเป็นด้วยดี จึงไม่ควรรุ่มรวย ขวนขวาย
แทรกแซง หรือสอดแสร้ใด ๆ

สิ่งที่หล่อเลี้ยงหรือกระตุ้นเสริมให้โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ส่วนที่เกิดแล้วก็เจริญยิ่งขึ้นไป
อีกคือ โยนิโสมนสิการ หรือการคิดอย่างถูกวิธี และการเจริญสติปัฏฐาน 4 ที่ทำให้โพชฌงค์บริบูรณ์ขึ้น
หรือเมื่อปฏิบัติไปพร้อมกับหลักธรรมอื่น ๆ ก็จะช่วยประคับประคองจิตได้ โดยเฉพาะจิตที่ยังใหม่ต่อ
สมาธิ หลักปฏิบัติข้อนี้จึงมีประโยชน์มาก ถือเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความเจริญอย่างเดียว ไม่ทำให้
เสื่อมเลย

อธิจิตตศึกษา คลุมลงไปถึงการจัดระบบ **กัลยาณมิตร** และจัด **สัปปายะ** ทั้ง 7 ประการ
รวมทั้งอุบายวิธีต่าง ๆ ที่จะช่วยส่งเสริมคุณภาพจิตของคน ให้คนพร้อมที่จะก้าวไปในทางเจริญสมาธิ
พัฒนาจิตใจขึ้นไปอีก เช่น การสร้างบรรยากาศในที่อยู่อาศัย ที่ทำงาน มีสถานที่สงบร่มรื่นทำให้คิดแต่

เรื่องดีงาม เพราะเมื่อจิตใจแจ่มใส ก็จะเกิดความอยากที่จะทำสิ่งดี มีเมตตา กรุณา มีคุณภาพจิตที่ ประณีตขึ้น รวมถึงการทำกิจกรรมต่าง ๆ ที่ปลูกเร้าคุณธรรม ส่งเสริมกำลังใจในการทำดี และฝึกจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคง (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2557, หน้า 548)

กัลยาณมิตร เป็นปัจจัยอย่างหนึ่งของปรโตโฆสะที่ดี ที่จะทำให้เกิดสัมมาทิฐิได้ เสียงจาก ผู้อื่นต้องเป็นเสียงที่ถูกต้อง ดีงาม มีเหตุผลเป็นประโยชน์ ซึ่งเสียงเหล่านี้มาจากคนดี มีปัญญา มี คุณธรรม เรียกว่า **สัตบุรุษ** และการไปทำหน้าที่ช่วยเหลือแนะนำ สั่งสอนชักนำสัมมาทิฐิให้แก่ผู้อื่น เรียกว่าทำหน้าที่เป็น กัลยาณมิตร ซึ่งคนที่จะมาทำหน้าที่นี้ต้องเพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่จะสั่งสอน แนะนำ ชี้แจง ชักจูงไปในทางแห่งการฝึกอบรมอย่างถูกต้องได้ คุณสมบัติพื้นฐานของกัลยาณมิตรที่ ควรคบหานั้นเรียกว่า **กัลยาณมิตรธรรม 7** ประกอบด้วย

1. ปิโย น่ารัก ในฐานะเป็นที่สบายใจและสนิทสนม ชวนให้อยากเข้าไปปรึกษา ไต่ถาม
2. ครุ น่าเคารพ ในฐานะประพฤตินสมควรแก่ฐานะ ให้เกิดความรู้สึกรับรองใจเป็นที่พึงได้ และ ปลอดภัย
3. ภาวนีโย นำเจริญใจ หรือน่ายกย่อง ในฐานะทรงคุณคือความรู้และภูมิปัญญาแท้จริง เป็นผู้ ฝึกอบรมและปรับปรุงตนเสมอ ควรเอาอย่าง ทำให้ระลึกและเอ๋ยอ้างด้วยซาบซึ้งภูมิใจ
4. วัตตา รู้จักพูดให้ได้ผล รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรพูดอะไรอย่างไร คอยให้ คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี
5. วจนักขโม ทนต่อถ้อยคำ คือ พร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษาซักถามแม้จุกจิก ตลอดจนคำ ล้วงเกิน และคำตักเตือนวิพากษ์วิจารณ์ต่าง ๆ อดทนฟังได้ ไม่เบือนหน้า ไม่เสียอารมณ์
6. คัมภีรญจะ กะถัง กัตตา แกล้งเรื่องล้าลึกได้ คือ กล่าวชี้แจงเรื่องต่าง ๆ ที่ลึกซึ้งซับซ้อนให้ เข้าใจได้ และสอนศิษย์ให้ได้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป
7. โน จัญญาเน นิโยชเย ไม่ชักนำในอสูร คือ ไม่ชักจูงไปในทางเสื่อมเสีย หรือเรื่อง เหลวไหลไม่สมควร

ส่วนธรรมของสัตบุรุษนั้นเรียกว่า **“สัตบุรุษธรรม 7”** ประการได้แก่

1. อัมมัญญตา รู้หลักและรู้จักเหตุ คือ รู้จักความจริงของธรรมชาติ รู้หลักการ กฎเกณฑ์แบบ แผน หน้าที่ ซึ่งจะทำให้การกระทำใดสำเร็จตามความมุ่งหมาย
2. อัถถัญญตา รู้ความหมายและรู้จักผล คือ รู้ความหมายและความมุ่งหมายของหลักธรรม หลักการ กฎเกณฑ์ หน้าที่ รู้จุดประสงค์ของสิ่งที่ทำ
3. อัถตัญญตา รู้จักตน คือ รู้ฐานะ ภาวะ เพศ กำลัง ความรู้ ความถนัด ความสามารถ และ คุณธรรม ของตนเองตามความเป็นจริง เพื่อจะปฏิบัติได้เหมาะสม และก่อให้เกิดผลดี
4. มัตตัญญตา รู้จักประมาณ คือ รู้ความพอเหมาะพอดี
5. กาลัญญตา รู้จักกาล คือ รู้ว่าเวลาไหนควรทำอะไร
6. ปริสัญญตา รู้จักชุมชน คือ รู้จักถิ่น รู้จักที่ชุมนุม และชุมชน รู้จักมารยาท ระเบียบวินัย ขนบธรรมเนียมประเพณี และข้อควรระวังปฏิบัติต่อชุมชนนั้น ๆ
7. ปุคคสัญญตา รู้จักบุคคล คือ รู้ความแตกต่างระหว่างบุคคล โดยอัธยาศัย ความสามารถ และคุณธรรม เพื่อที่จะปฏิบัติต่อบุคคลนั้นโดยถูกต้อง

นอกจากนี้ยังมีหลักปฏิบัติที่เรียกว่า “**ธรรมเทศกธรรม**” หรือ ธรรมของผู้แสดงธรรม ซึ่ง กัลยาณมิตรที่ต้องสั่งสอน ให้คำแนะนำผู้อื่นควรต้องมี คือ

1. อนุப்புพิกถา สอนให้มีขั้นตอนถูกลำดับ คือ แสดงเนื้อหาตามลำดับความยากง่าย มี เหตุผลสัมพันธ์ต่อเนื่องกันไปโดยลำดับ
2. ปริยายทัสสาวิ จับจุดสำคัญมาขยายให้เข้าใจเหตุผล คือ ชี้แจงให้เข้าใจชัดในแต่ละ ประเด็น
3. อนุหุตตา ตั้งจิตเมตตาสอนด้วยความปรารถนาดี คือ สอนด้วยจิตเมตตา มุ่งให้ผู้รับได้ ประโยชน์
4. อนามิสันตร ไม่มีจิตเพ่งเล็งมุ่งเห็นแก่อามิส คือ ไม่หวังลาภ สินจ้าง หรือผลประโยชน์ตอบแทน
5. อนุปหัจจ วาจจิตตรง ไม่กระทบตนและผู้อื่น คือ สอนตามหลักเนื้อหา ไม่ยกตน ไม่เสียดี สัมผู้อื่น

กัลยาณมิตรมีอิทธิพลอย่างมากในการชักจูงกันด้านความคิดเห็น ทศนคติ ค่านิยม ความรู้ ความเข้าใจต่าง ๆ ที่เรียกกันว่า ทิฐิบางครั้งมีอิทธิพลมากกว่าพ่อแม่ ครูอาจารย์ ส่วนตัวที่เชื่อมให้ มิตรนั้นเข้ามาอิทธิพลได้ก็คือ ความเชื่อ ความเลื่อมใส ความนิยมชมชอบ และความศรัทธา เมื่อ กัลยาณมิตรสามารถทำให้เกิดศรัทธาได้แล้ว ก็สามารถนำความคิด พฤติกรรมไปในทางถูกต้องได้ การ ทำให้ผู้ที่คบหาด้วยเกิดสัมมาทิฐิ ถือว่าได้ทำหน้าที่กัลยาณมิตรได้สำเร็จ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2557, หน้า 582)

สัปปายะ เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้การฝึกจิตนั้นถึงความพร้อมได้ ความหมายของสัปปายะ คือ สิ่งที่สบาย สิ่งที่เหมาะสม สิ่งที่เกี่ยวข้อง ช่วยสนับสนุนในการบำเพ็ญภาวนาให้ได้ผลดี ช่วยให้สมาธิ ตั้งมั่น ไม่เสื่อมถอย มีอยู่ 7 ประการคือ

1. อาวาสสัปปายะ คือ ที่อยู่ซึ่งเหมาะสม เช่น ไม่พลุกพล่านจอแจ
2. โคจรสัปปายะ คือ ที่หาอาหาร ที่เที่ยวบิณฑบาตที่เหมาะสม เช่น มีหมู่บ้านหรือชุมชนที่มี อาหารบริบูรณ์ อยู่ไม่ใกล้ไม่ไกลเกินไป
3. ภัตตสัปปายะ คือ การพูดคุยที่เหมาะสม พูดแต่พอประมาณพูดแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์
4. บุคคลสัปปายะ คือ บุคคลที่ถูกต้องเหมาะสม เช่น เป็นผู้ทรงคุณธรรม ทรงปัญญาเป็นที่ ประทับใจ
5. โภชนสัปปายะ คือ อาหารที่เหมาะสม เช่น ถูกกับร่างกาย เกื้อกูลต่อสุขภาพ
6. อุตสัปปายะ คือ ดินฟ้าอากาศ ธรรมชาติแวดล้อมที่เหมาะสม ไม่หนาวไม่ร้อนเกินไป
7. อิริยาปถสัปปายะ คือ อิริยาบถที่เหมาะสม ตลอดจนการเคลื่อนไหวที่พอดี เช่น บางคน เหมาะกับกิจกรรม บางคนเหมาะแก่การนั่ง

ปัจจัยเหล่านี้เอื้อต่อการฝึกอบรมจิตให้มีความเจริญก้าวหน้า โดยตามธรรมชาติแล้ว สภาพแวดล้อมมีอิทธิพลต่อความเป็นอยู่ของมนุษย์ เช่นเดียวกับการฝึกจิต การอยู่ในที่ที่เหมาะสม ฝึก ด้วยวิธีที่เข้ากับจริตของแต่ละคน ย่อมทำให้จิตไม่เครียด เบิกบาน ซึ่งเป็นคุณสมบัติของจิตที่พร้อมที่จะ มุ่งไปสู่จุดหมายนั้นคือสมาธิถึงขั้นฌาน คือจิตพร้อมด้วยองค์ 8 หรือ อัฐังคสมันนาคตจิกคือ (1) ตั้งมั่น (2) บริสุทธิ์ (3) ผ่องใส (4) โปร่งโล่ง เกลี้ยงเกลา (5) ปราศจากสิ่งมัวหมอง (6) นุ่มนวล (7) ครร

แก่งาน (8) อยู่ตัว ไม่วอกแวกหวั่นไหว (ที.สี.9/131/101; ม.ม.12/48/38) เพราะสมาธิที่ถูกต้อง ไม่ใช่อาการที่จิตหมดความรู้สึก แต่เป็นภาวะที่ใจสว่าง โปร่งโล่ง เบิกบาน หลุดจากสิ่งบีบคั้น เป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง พร้อมทั้งจะใช้ปัญญาซึ่งลักษณะของจิตที่มีคุณภาพ มีสมรรถภาพสูง มีลักษณะดังต่อไปนี้(พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2557, หน้า 784-785)

1. แข็งแรง มีพลังมากเหมือนกระแสน้ำที่ถูกควบคุมให้ไหลไปในทิศทางเดียว ย่อมมีกำลังแรงกว่าน้ำที่ถูกปล่อยให้ไหลกระจายออกไป

2. ราบเรียบ สงบซึ้ง เหมือนสระ หรือบึงใหญ่ ที่มีน้ำนิ่ง ไม่มีลมพัดต้อง ไม่มีสิ่งรบกวนให้กระเพื่อม ไม่พลิ้ว ไม่สั่นไหว

3. ใส กระจ่าง มองเห็นสิ่งต่าง ๆ ได้ชัด เหมือนน้ำสงบนิ่ง ไม่เป็นริ้วคลื่น และฝุ่นละอองที่มีก็ตกตะกอนไปด้านล่างหมด

4. นุ่มนวล แคล้วคล่อง ควรแก่งาน หรือเหมาะแก่การใช้งาน เพราะไม่เครียด ไม่กระด้าง ไม่วุ่นวาย ไม่ขุ่นมัวสับสน ไม่เร่าร้อนกระวนกระวาย

ควรแก่งาน เป็นลักษณะเด่นของจิตที่เป็นสมาธิ ซึ่งสัมพันธ์กับความมุ่งหมายของสมาธิ หมายถึง ความเหมาะแก่การใช้งาน ในทางพุทธศาสนาก็คือ ใช้ในการพิจารณาสภาวธรรม ให้เกิดการรู้แจ้ง แต่โดยทั่วไปแล้วสมาธิมีประโยชน์ต่อสุขภาพจิต การพัฒนาบุคลิกภาพ และในการใช้ชีวิตประจำวัน สมาธิเตรียมจิตให้มีความพร้อมและง่ายต่อการปลูกฝังคุณธรรมต่าง ๆ เสริมสร้างนิสัยที่ดี ทำให้มีความมั่นคงอารมณ์ทางจิต สามารถดำเนินชีวิตด้วยความมีสติและมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2557, หน้า 785-789)

ความมุ่งหมายของสมาธิโดยทั่วไปก็เพื่อเตรียมจิตให้พร้อมที่จะใช้ปัญญาได้อย่างผลดี เป็นสมาธิเพื่อปัญญา เพื่อจุดมุ่งหมายคือการรู้เห็นตามเป็นจริง นำไปสู่วิชชาและวิมุตติ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “สมาธิที่บ่มรอบแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก, ปัญญาที่สมาธิบ่มรอบแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก, จิตที่ปัญญาบ่มรอบแล้ว ย่อมหลุดพ้นโดยชอบเทียว จากอาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภาวาสวะ อวิชชาสวะ” (ที.ม.10/77/99) แต่สมาธิก็ยังมีประโยชน์อื่น ๆ นอกเหนือจากนี้อีก บางอย่างเป็นส่วนพิเศษที่ต้องอาศัยการฝึกฝนยิ่งกว่าธรรมดา เช่น ประโยชน์ในด้านการสร้างความสามารถพิเศษเหนือสามัญวิสัย หรือที่เรียกว่า ประโยชน์ด้านอภิปัญญา หรือการได้ญาณทัสสนะ แต่การหลงเพลินกับอธิปาทิหารีย่อมเป็นอันตราย และไม่ทำให้บรรลุธรรมสูงสุดได้ไม่ใช่วิถีแห่งปัญญาและความหลุดพ้นเป็นอิสระ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2557, หน้า 787-793)

ในอภัยกตปัญหาได้อธิบายไว้ว่า ปัญหาทางอภิปรัชญาเหล่านี้ขึ้นอยู่กับวิธีการรับรู้ธรรมตาของมนุษย์ การจะรับรู้เข้าใจสิ่งเหล่านี้ได้ต้องอาศัย ญาณ เพื่อให้เข้าถึงปัญญาในระดับเหนือโลกขึ้นไป ซึ่งการจะได้ญาณนั้นก็ต้องอาศัยวิธีการเจริญสมาธิวิปัสสนา สำหรับมนุษย์ธรรมตานั้นเพียรพยายามบำเพ็ญสมาธิเพียงใดก็ตาม ย่อมสำเร็จอย่างสูงสุดเพียงขั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะเท่านั้นความสำเร็จของสมาธิเป็นเพียงการหลุดพ้นชั่วคราว เฉพาะเมื่ออยู่ในภavnนั้นเท่านั้น และถอยกลับสู่สภาพเดิมได้ ไม่ยั่งยืนแน่นอน การจะก้าวไปสู่ขั้นการใช้ปัญญาจะต้องใช้การเจริญ “วิปัสสนา” เป็นการปฏิบัติแทนเพื่อให้บรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุด เพราะเมื่อเกิดปัญญาก็จะรู้เข้าใจมองเห็นลึกซึ้งถึงโทษของอวิชชาตัณหา ที่เป็นเหตุแห่งสังสารวัฏ มองเห็นคุณค่าของนิพพาน ซึ่งเป็นภาวะปราศจากความ

มีดแห่งอวิชา และความพุนทุรายแห่งตัณหาสงบประณีตดีเยี่ยม (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2557, หน้า 821-829)

4.3.3 หลักปัญญาศึกษา

ก. ความหมายของอริปัญญาศึกษา

อริปัญญาศึกษา (Training in Higher Wisdom) คือ การฝึกทางปัญญาขั้นสูง ทำให้เกิดความรู้แจ้งที่สามารถชำระจิตให้บริสุทธิ์หลุดพ้นโดยสมบูรณ์ เป็นอิสระไร้ทุกข์สิ้นเชิง

ปัญญา คือ ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด ซึ่งในภาษาอังกฤษใช้คำว่า wisdom และ understanding หมายถึง รู้ทั่วถึงความจริงหรือรู้ตรงตามความเป็นจริง เป็นความเข้าใจอย่างถ่องแท้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2557, หน้า 14-61) เป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่ง คือมีอยู่ตามภาวะของมัน เป็นธรรมชาติอย่างนั้น ไม่สามารถยึดถือ ครอบครอง หรือบังคับให้เป็นไปในแบบที่ปรารถนาได้ ซึ่งพุทธศาสนาได้แยกสภาวะธรรมเหล่านี้เป็น 5 ประเภท ที่เรียกทั่วไปว่า **ขั้น 5** อันประกอบไปด้วย **รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ** ซึ่งปัญญาจัดอยู่ในหมวดของ **สังขาร** ได้แก่องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต มีเจตนา (ความจำนง ความตั้งใจ) เป็นตัวนำ ประจักษ์ความคิดในใจ แสดงออกมาทางกายวาจาให้เป็นไป ซึ่งเป็นที่มาของกรรม ซึ่งเครื่องปรุงแต่งความคิดนี้ก็ประกอบไปด้วย ศรัทธา สติ เมตตา กรุณา ปัญญา โลภะ โทสะ เจตนา สมานะ เป็นต้น

ความรู้ความเข้าใจที่ทอ้งแท้ของปัญญานี้ ช่วยเสริมสัญญาหรือการกำหนดรู้อาการ เครื่องหมายลักษณะต่าง ๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์นั้น ๆ ได้ และวิญญาณหรือความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง 5 และทางใจ โดยทั้งหมดแปลว่า การรู้ แต่การรู้ของสัญญานั้นเป็นเพียงรู้จักอารมณ์ ไม่อาจเข้าใจถึงลักษณะอย่างอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาได้ ส่วนการรู้ของวิญญาณ รู้อารมณ์ได้ทำให้เข้าใจถึงไตรลักษณ์ได้ แต่เป็นความเข้าใจตามที่ปัญญาบอก ไม่อาจไปสู่ขั้นอริยสังข์หรือมรรคได้ ส่วนปัญญานั้น เป็นการรู้แบบ รู้ทั้งอารมณ์ เข้าใจถึงลักษณะ และส่งให้ถึงขั้นมรรคได้ เป็นการรู้แบบให้ถึงทางดับทุกข์ ซึ่งปัญญาเป็นภาวะที่สามารถฝึกอบรมให้เจริญขึ้นได้ แต่วิญญาณเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้หรือทำความเข้าใจ รู้เท่าทันสภาวะและลักษณะของมันตามความเป็นจริง นอกจากนี้เมื่อเกิดโมหะหรือความหลง ความไม่รู้ ความเข้าใจผิดขึ้น สามารถใช้ปัญญาแก้ได้ เพราะปัญญาเป็นขั้วตรงข้ามของโมหะ ในขณะที่วิญญาณและสัญญาไม่สามารถแก้ได้ บางครั้งทั้งสองอย่างนี้อาจทำให้เกิดโมหะได้ด้วยซ้ำ

ปัญญามีหลายขั้นหลายระดับ เช่น โลกียปัญญา หรือปัญญาที่ยังเกี่ยวเนื่องกับโลก และโลกุตระปัญญา ปัญญาที่เหนือโลก หรือเพื่อการหลุดพ้น และมีศัพท์อยู่หลายคำที่หมายถึงปัญญา ไวยากรณ์คำหนึ่งของปัญญาที่พบบ่อยคือ **ญาณ** หมายถึง ความรู้ ความหยั่งรู้ ความรู้ตรงตามสภาวะ แต่ใช้ในความหมายจำเพาะคือ เป็นปัญญาที่ออกผลมาเป็นเรื่อง ๆ เช่น กัมมัชสะกตาญาณ ความหยั่งรู้ภาวะที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน และสังขานูโลกมิกญาณ ความหยั่งรู้สอดคล้องกับสังข์จะ เป็นต้นญาณ เป็นความรู้ระดับสุดยอดของปัญญามนุษย์ เป็นความรู้บริสุทธิ์ที่ผุดโผลงสว่างแจ้งขึ้น มองเห็นตามสภาวะของสิ่งนั้นหรือเรื่องนั้น บางครั้งญาณก็เกิดขึ้นโดยอาศัยความคิดเหตุผล แต่ก็ยังเป็นอิสระจากความคิดเหตุผลด้วยในขณะเดียวกัน แต่สัมพันธ์กับตัวสภาวะที่เป็นอยู่จริงมากกว่า เมื่อญาณเกิดแล้วมีการกำหนดหมาย หรือหมายรู้ตามญาณนั้น ก็จะเกิดสัญญาใหม่ขึ้นอันเป็นวัตถุดิบของความรู้และความคิดอื่นต่อไป สัญญาที่เกิดจากญาณนั้นเป็นสัญญาที่ถูกต้อง และแก้สัญญาที่ผิดพลาด ต่างจากทิวฏฐิที่มักทำให้เกิดสัญญาใหม่ที่ผิดพลาด

ปัญญาแท้จริงแล้วมีเพียงอย่างเดียว คือ การหยั่งถึงความจริงของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น แต่ก็มี การแยกประเภทไปหลายอย่าง ที่มักพบเจอคือแยกประเภทตามแหล่งที่มาหรือการเกิดของปัญญา ซึ่งมีอยู่ 3 อย่าง

1. สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดจากสุตะ หรือปัญญาที่เกิดจากการสดับเล่าเรียน เป็นปัญญาที่คนทั่วไปจะพัฒนาขึ้นได้ ต้องอาศัยสุตะ คือการสดับรับฟัง เมื่อยังคิดเองไม่เป็นก็ต้องอาศัยคำแนะนำจากผู้อื่น ซึ่งก็คือกัลยาณมิตร เรียกได้ว่าเป็นปัญญาเกิดจากปรโตโฆสะ

2. จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากจินตะ ได้แก่การรู้จักคิด เป็นปัญญาที่เกิดจากการคิดพิจารณา ปัญญาที่เกิดจากโยนิโสมนสิการที่ตั้งขึ้นในตนเองคือ เมื่อได้ความรู้เข้าใจในสุตะ เกิดเป็นสุตมยปัญญาแล้ว ก็ฝึกโยนิโสมนสิการให้มองเห็น รู้เข้าใจอย่างกว้างไกลและลึกทั่วตลอด สามารถแยกหรือโยงความรู้ได้ ทำให้ก้าวต่อไปในการเข้าถึงความจริง และใช้ความรู้ได้อย่างได้ผล

3. ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากภาวนา หรือปัญญาเกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญ ปัญญาเกิดจากปัญญาสองอย่างแรกแล้วหมั่นมนสิการในสภาวะธรรม คือ อาศัยสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญา แล้วพัฒนาต่อด้วยโยนิโสมนสิการที่ตัวสภาวะ จนเกิดปัญญารู้แจ้งที่สำเร็จเป็นมรรคให้บรรลุผล

ท่านพุทธทาสภิกขุ (ม.ป.ป., หน้า 58) ได้ให้คำนิยามว่า “ปัญญาสิกขา” คือ การฝึกฝนอบรมทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจอันถูกต้องและสมบูรณ์ถึงที่สุดในเรื่องสิ่งทั้งปวงตามที่มันเป็นจริง เพราะโดยปกติเรารู้แต่สิ่งที่คิดว่าเป็นจริง แต่เป็นความจริงตามโลกสมมติ ไม่ใช่ความจริงแท้ โดยปัญญาสิกขานั้นเกี่ยวข้องกับสมาธิสิกขาเสมอ เพราะเมื่อจิตเป็นสมาธิแล้วย่อมเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นจริง ต้องมีสมาธิแล้วปัญญาจึงจะเกิด

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ได้อธิบายไว้ว่า อธิปัญญา คือการมองดูรู้จักและเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง หรือรู้เท่าทันธรรมชาติของสังขารธรรมทั้งหลาย (2557, หน้า 546) อธิปัญญาสิกขา คือ การศึกษาขั้นตอนที่ฝึกปรือให้เกิดสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะเจริญงอกงามขึ้น จนบุคคลมีความพร้อมทางปัญญาถึงมาตรฐานของอารยชน สามารถดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัญญา มีจิตใจผ่องใส เบิกบาน ไร้ทุกข์ หลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นต่าง ๆ เป็นอิสระด้วยปัญญาอย่างแท้จริง (2557, หน้า 613)

องค์ธรรมมรรคที่อยู่ในหมวดปัญญาสิกขา คือ สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ ซึ่งถ้าจัดลำดับความสำคัญตามองค์ธรรมของมรรคแล้ว สองข้อนี้จะอยู่ในลำดับแรกและลำดับที่ 2 แสดงให้เห็นว่าความเห็นชอบจะต้องเกิดขึ้นเป็นสิ่งแรก ตามมาด้วยคำริชอบตามลำดับ เพราะความคิดที่ถูกต้องเป็นฐานขององค์ธรรมทั้งหลายที่ตามมา การพัฒนาปัญญามีความสำคัญมากที่สุด เป็นแกนนำแห่งกระบวนการศึกษา เพราะปัญญาเป็นตัวนำทาง และควบคุมพฤติกรรมทั้งหมดของมนุษย์ แม้ในขั้นตอนปฏิบัติของไตรสิกขาจะเริ่มต้นด้วยการฝึกอบรมศีล อบรมความประพฤติ แต่ก็ต้องมีการพัฒนาปัญญาควบคู่ไปด้วยกัน เพราะการประพฤติปฏิบัติศีลโดยปราศจากการใช้ปัญญา ก็จะกลายเป็นความมกมาย ที่เรียกว่า สลัพพตปรามาสวิธีการปฏิบัติที่ถูกต้องจึงต้องใช้โยนิโสมนสิการสร้างปัญญาขึ้นภายใน ให้เกิดสัมมาทิฐิแต่แรก และใช้ตลอดแม้ในขั้นสมาธิ และขั้นปัญญา เพื่อฝึกให้สัมมาทิฐิเจริญยิ่งขึ้นไป

โยนิโสมนสิการเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดปัญญา แต่ไม่ใช่ตัวปัญญาเอง ซึ่งความแตกต่างระหว่างโยนิโสมนสิการกับปัญญาที่ปรากฏในคัมภีร์มีลทินปัญหานั้นมีอยู่ว่า (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2557, หน้า 623)

1. มนสิการ (การทำในใจ การคิด) แต่ไม่เป็นโยนิโส มีอยู่ในสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายเช่นกัน แต่ไม่มีปัญญา

2. มนสิการ มีลักษณะค้ำนั่งพิจารณา ส่วนปัญญามีลักษณะตัดขาด มนสิการรวบจับความคิดมาเสนอทำให้ปัญญาทำงานกำจัดกิเลสได้

ข. วิธีแก้ปัญหาคัดแย้งทางความคิดตามหลักปัญญาสิกขา

ในทางธรรมนั้นมีลำดับขั้นตอนและแบบแผนการฝึกปฏิบัติที่ระบุในคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่เรียกว่า **วิสุทธิ 7** อยู่แล้วโดยข้อที่อยู่ในลำดับ 3 ถึง 7 อันได้แก่ ทิฐฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ อยู่ในหมวดปัญญาสิกขา ซึ่งจัดลำดับให้อยู่ใน 3 ขั้นตอนหลัก ได้ดังนี้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2557, หน้า 477-480)

1. **ญาณปริปัญญา** เป็นการกำหนดรู้ขั้นรู้จัก คือ รู้จักสภาวะ ได้แก่ รู้จักจำเพาะตัวของสิ่งนั้นตามสภาวะของมัน เช่น รู้ว่าสิ่งนี้คือเวทนา เวทนาคือสิ่งที่มีลักษณะเสวยอารมณ์ เป็นต้น

ทิฐฐิวิสุทธิ ความหมัดจดแห่งทิฐฐิ คือ ความรู้เข้าใจมองเห็นนามรูปตามสภาวะที่เป็นจริง ทำให้ระงับความเข้าใจผิดว่าเป็นสัตว์บุคคลเสียได้ เริ่มดำรงในภูมิแห่งความไม่หลงผิด บางทีเรียกเป็นญาณอย่างหนึ่งว่า นามรูปปริจเฉทญาณ หรือ สังขารปริจเฉท หมายถึง ความรู้จักรูปธรรม นามธรรมว่า สิ่งที่อยู่เป็นอยู่ พอนับได้ว่าเป็นของจริง ก็มีแต่รูปธรรมและนามธรรมเท่านั้น และกำหนดได้ว่า ในการรับรู้และเคลื่อนไหวต่าง ๆ ของตนนั้น อะไรเป็นรูปธรรม อะไรเป็นนามธรรม

กังขาวิตรณวิสุทธิ ความหมัดจดแห่งญาณเป็นเหตุข้ามพ้นความสงสัย หรือความบริสุทธิ์ขั้นที่ทำให้กำจัดความสงสัยได้ คือ กำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูป ตามแนวปฏิจจสมุปบาท ตามแนวกฎแห่งกรรม หรือตามแนวอื่นว่า นามธรรมและรูปธรรมล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย และเป็นปัจจัยแก่กันและกันอาศัยกัน อันเป็นความรู้ที่ทำให้สิ้นความสงสัยเกี่ยวกับกาลทั้ง 3 คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ความรู้นี้กำหนดเป็นญาณขั้นหนึ่ง บางทีเรียก นามรูปปัจจัยปริคคหญาณ หรือ สัมมาทัสสนะ และธัมมัญญัตติญาณ แปลว่า ญาณที่กำหนดปัจจัยของนามรูป

2. **ตรณปริปัญญา** เป็นการกำหนดรู้ ขั้นพิจารณา คือ รู้สามัญลักษณะ หรือหยั่งถึงไตรลักษณ์ หมายถึง รู้ด้วยปัญญาที่หยั่งลึกซึ่งไปถึงสามัญลักษณะ ได้แก่ รู้ถึงการที่สิ่งนั้น ๆ เป็นไปตามกฎธรรมดา โดยพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่น เวทนาและสัญญาอัน ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ไม่มีตัวตน เป็นต้น

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมัดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง คือ ยกเอารูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายขึ้นมาพิจารณาเป็นหมวดตามแนวไตรลักษณ์ที่ละอย่าง เช่น พิจารณารูปโดยอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนันตลักษณะ จากนั้นจึงพิจารณา เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยแนวทางไตรลักษณ์ตามลำดับ แล้วจึงพิจารณาธรรมข้ออื่น เช่น อายุตนะ 12 ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น จนเริ่มมองเห็นความเกิดขึ้น และเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลาย ซึ่งการเห็นนี้เรียกว่า ตรุณวิปัสสนา หรือ วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ ซึ่งในช่วงนี้จะเกิด วิปัสสนูปกิเลส 10 ประการ

ขึ้นมา ถ้าหลงผิดหรือยึดติดกับสิ่งเหล่านั้นก็จะไปผิดทาง ต้องใช้สติสัมปชัญญะกำกับเพื่อออกมาจากทางหลงผิดเหล่านั้น เมื่อกำหนดทางที่ถูกได้ก็คือเกิด มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิต

3. ปหานปริญญา เป็นการกำหนดรู้ถึงขั้น ละได้ คือ รู้ถึงขั้นที่ทำให้ถอนความยึดติด เป็นอิสระจากสิ่งนั้น ๆ ได้ ไม่เกิดความผูกพันหลงไหล ทำให้วางใจ วางท่าที และปฏิบัติต่อสิ่งต่าง ๆ ได้ถูกต้อง เช่น รู้ว่าสิ่งนั้นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วก็ละนิจจสัญญา เป็นต้น

ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิต ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนินโดยสาระแท้ หมายถึง วิปัสสนาที่ถึงจุดหมายสูงสุดด้วยอำนาจวิปัสสนาญาณ 9 อันประกอบด้วย

(1) อุทยัพพานุปัสสนาญาณ หรือญาณอันตามเห็นความเกิดดับ คือ พิจารณาความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งเบญจขันธ์ จนเห็นปัจจุบันธรรมที่กำลังเกิดขึ้นและดับสลายไป เข้าใจภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่อยู่ในบังคับบัญชาความอยากของใคร หยั่งรู้ว่าสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วดับไปทั้งหมด เมื่อเกิดการรับรู้ในขณะนั้น ก็มองเห็นนามธรรม รูปธรรม ที่เกิดขึ้นแล้วทั้งนามธรรม รูปธรรม และความรับรู้นั้นก็ดับไปพร้อมกันหมด เกิดความรู้เห็นชัดแก่กล้า ทำให้ละนิจจสัญญา สุขสัญญา และอัตตสัญญาได้

(2) กังคานุปัสสนาญาณ หรือญาณอันตามเห็นความสลาย คือ เมื่อเห็นความเกิดดับเช่นนั้นถี่ขึ้น ก็จะคำนึงเห็นเด่นชัดในส่วนความดับที่เป็นจุดจบ มองเห็นแต่อาการที่สิ่งทั้งหลายดับไป เห็นว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ล้วนต้องดับสลายไปทั้งหมด

(3) ภัยตูปัญฐานญาณ หรือ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว คือ เมื่อพิจารณาเห็นแต่ความแตกสลายของสิ่งทั้งปวง สังขารไม่ว่าจะเป็นไปในภพ คติใด ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแต่จะต้องแตกสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น

(4) อาทินวานุปัสสนาญาณ หรือญาณอันคำนึงเห็นโทษ คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัว ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้นแล้ว ย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง จะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์

(5) นิพพิทานุปัสสนาญาณ หรือญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นโทษเช่นนั้นแล้ว ย่อมเกิดความหน่าย ไม่เพิลิดเพิลินติดใจ

(6) มุญจितุกัมยตาญาณ หรือ ญาณหยั่งรู้ที่ทำให้ต้องการจะพ้นไปเสีย คือ เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น

(7) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ หรือ ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อให้เห็นทาง คือ เมื่อต้องการจะพ้นไปเสีย จึงกลับหันไปยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมาพิจารณากำหนดด้วยไตรลักษณ์ เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดเปลื้องออกไป

(8) สังขารูปেকขาญาณ หรือญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือ เมื่อพิจารณาสังขารทั้งหลายต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามเป็นจริงว่า มันก็เป็นอยู่เป็นไปอย่างนั้นเป็นธรรมดา จึงวางใจเรียบเฉยได้ ไม่ยินดียินร้าย ไม่ขัดใจติดใจในสังขารทั้งหลาย จึงมองเป็นนิพพานเป็นสันติบท ญาณจึงโน้มที่จะมุ่งไปสู่นิพพาน เลิกละความเกี่ยวเกาะกับสังขารทั้งหลาย ญาณตัวนี้จึงเป็นวิปัสสนาที่เชื่อมถึงมรรค อันเป็นที่ออกจากสิ่งที่ยึด หรือออกจากสังขาร

(9) สัจจานุโลกมิกญาณ หรือญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้อริยสัจ คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณก็โน้มมุ่งสู่นิพพานแล้ว ญาณอันคล้อยต่ออาร

ตรัสรู้หรือริบภัยย่อมเกิดขึ้นในลำดับต่อมา เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ ซึ่งหลังจากสังขารโลกมิก ญาณก็จะเกิดเป็น โคตรภูญาณ ซึ่งไม่ถูกจัดให้เข้าในวิสุทธิข้อใด คือ เป็นญาณที่เป็นหัวข้อ ระหว่าง ภาวะปุถุชนกับภาวะอริยบุคคล มาคั่นกลาง แล้วจึงจะเกิดมรรคญาณ ให้สำเร็จเป็นอริยบุคคลต่อไป

ญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ คือ ความรู้ในอริยมรรค 4 หรือมรรคญาณ ซึ่งจะเกิดถัดจากโคตรภูญาณ เมื่อมรรคญาณเกิดแล้ว ผลญาณก็เกิดขึ้นถัดมา เป็นลำดับขั้นของความ เป็นอริยบุคคล เป็นอันบรรลุที่หมายสูงสุดแห่งวิสุทธิ หรือไตรสิกขา หรือการปฏิบัติธรรมในพุทธ ศาสนาทั้งหมด

การปฏิบัติตามหลักวิสุทธิข้างต้นนี้ก็เพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุดคือ การตรัสรู้ แต่สำหรับมนุษย์ ทั่วไปก็สามารถนำหลักดังกล่าวไปประยุกต์ใช้ให้เกิดการพัฒนาทางปัญญาได้เช่นกัน เช่น การมองเห็น กฎไตรลักษณ์ ความเป็นธรรมดาของสรรพสิ่งคือ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป แล้วสามารถวางใจเป็นกลางไม่ ยึดติดกับสิ่งทั้งหลาย เพียงเท่านี้ก็ทำให้การใช้ชีวิตประจำวันมีความเจริญก้าวหน้าในทางที่ดี เพราะ การไม่รู้สภาวะที่แท้จริงตามธรรมชาติ ก็ยึดมั่นถือมั่นต่อสิ่งที่ต้องการ แสวงหาหนทางที่จะสนองความ ต้องการนั้น มองเห็นผู้อื่นเป็นตัวขัดขวาง ทำให้เกิดความชิงชัง การดูถูกเหยียดหยาม การแก่งแย่ง แข่งขัน การเบียดเบียนกันของมนุษย์ หรือเมื่อไม่สมหวัง หรือเกิดการเปลี่ยนแปลงภายหลัง ก็ทำให้เกิด เป็นทุกข์อย่างรุนแรงได้เช่นกัน

การฝึกวิธีคิดเช่นนี้เป็นการฝึกสมาธิปฏิสนธิแนวโลกุตระ ให้เข้าใจสภาวะที่แท้จริงของสิ่ง ทั้งหลายว่าล้วนเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย ไม่มีใครครอบครองอะไรไว้ได้จริง ซึ่งเป็นพื้นฐาน ความคิดที่ทุกคนควรจะต้องมี พร้อมกับการฝึกศีล เพราะการเข้าใจสภาวะธรรมเช่นนี้ จะทำให้รู้จักมอง โลกและชีวิตตามความเป็นจริง ตามธรรมชาติ เห็นคุณค่าของการมีระเบียบวินัย ซึ่งอาหารของ สัมมาทิฐิ หรือองค์ประกอบที่จะทำให้สัมมาทิฐิเจริญสู่จุดหมายได้ต้องอาศัย 5 อย่างนี้คือ (พระ พรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2557, หน้า 701-702)

1. **ศีล** ความประพฤติดีงามเกื้อกูล พฤติกรรมไม่ขัดแย้งเบียดเบียน
2. **สุตะ** ความรู้จากการสดับ เล่าเรียน อ่านตำรา การแนะนำสั่งสอนเพิ่มเติม
3. **สากัจฉา** การสนทนา ถกเถียง อภิปราย แลกเปลี่ยนความคิดเห็น สอบค้นความรู้
4. **สมถะ** ความสงบ การทำใจให้สงบ การไม่มีความฟุ้งซ่านวุ่นวายใจ
5. **วิปัสสนา** การใช้ปัญญาพิจารณาเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามสภาวะของมัน คือตามเป็นจริง

ดังพุทธพจน์ที่ว่า “การฟังด้วยดี การสอบถามค้นคว้า เป็นอาหารของปัญญา” (อง.ทสก., 24/73/146)

องค์ประกอบอีกอย่างหนึ่งที่ช่วยส่งเสริมและสนับสนุนสัมมาทิฐิก็คือ **สัมมาสังกัปปะ** หรือ ความดำริชอบ ซึ่งมีอยู่ 3 อย่างคือ **เนกขัมมวิตก** หรือความดำริปลอดจากกาม, **อพยาบาทวิตก** หรือ ความดำริที่ไม่มีความขัดเคือง และ **อวิหิงสาวิตก** หรือความดำริที่ไม่มีการเบียดเบียนข่มเหง ซึ่ง หลักธรรมพื้นฐานที่ใช้ฝึกสมาธิสังกัปปะ นี้เรียกว่า **พรหมวิหาร 4** คือ ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพรหม หรือธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างประเสริฐที่ต้องมีไว้เป็นหลักของจิตใจ กำกับและดูแลความประพฤติของ มนุษย์ ประกอบด้วย

1. เมตตา มีใจไมตรี ปรารถนาดี อยากให้เขาเป็นสุข
2. กรุณาพลอยสะเทือนใจ อยากจะช่วยเหลือเมื่อผู้อื่นมีทุกข์

3. มุทิตา พลอยยินดีในความสำเร็จของผู้อื่น
4. อุเบกขาความวางเฉยอย่างเป็นกลาง เพื่อรักษาธรรม

หลักพรหมวิหารนี้ ข้อ 1 ถึง 3 เป็นด้านความรู้สึก เป็นธรรมที่กำจัดกิเลสอันเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดความขัดแย้งคือ โลภะ และโทสะ ส่วนข้อ 4 เป็นด้านความรู้ **อุเบกขา** เป็นตัวที่รักษาธรรมควบคุมข้ออื่นเอาไว้ไม่ให้คลาดเคลื่อน เพราะบางครั้งความสัมพันธ์ตามข้อ 1 ถึง 3 อาจไปละเมิดต่อธรรม สร้างความเสียหายได้ เช่น การช่วยเหลือผู้อื่นอาจทำให้ผู้นั้นหวังพึ่งแต่คนอื่นอยู่เสมอ หรือการช่วยเหลืออาจเกินขอบเขต ละเมิดความชอบธรรม ตัวอุเบกขาจึงต้องเป็นตัวป้องกันไว้ว่าเมื่อทุกอย่างคลาดเคลื่อนต้องยึดธรรมไว้ก่อน แต่การยึดแต่อุเบกขาเป็นหลัก โดยปราศจากข้ออื่นแล้วก็จะกลายเป็นการยึดถือแต่หลักการ กฎเกณฑ์เป็นบรรทัดฐานโดยไม่ใช้จิตใจ ทำให้เกิดความไม่สมดุลระหว่างคนกับธรรม ฉะนั้นอุเบกขาต้องตั้งอยู่บนปัญญา อุเบกขาที่เกิดจากปัญญา เป็นดุลยภาพในจิตใจ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546, หน้า 141-142) คุมพรหมวิหารทั้ง 4 ให้อยู่ในดุลยภาพด้วย และทำให้เกิดดุลยภาพในสังคัมมนุษย์

หลักการคิดแบบโยนิโสมนสิการ ก็เป็นองค์ประกอบหลักที่ทำให้เกิดสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ ทำให้การพัฒนาปัญญามีความเจริญก้าวหน้าอย่างยิ่ง เป็นการแก้ปัญหาทุกเรื่อง เพราะสาเหตุหลักที่ทำให้เกิดปัญหาต่าง ๆ นั้นมาจากตัณหา มานะ ทิฐิ ภายในใจมนุษย์เอง การเกิดความคิดแบบมิจฉาทิฐินี้ก็เพราะขาดโยนิโสมนสิการตั้งแต่ต้น ปล่อยให้กิเลสเป็นตัวนำ ไม่ได้ใช้ความคิดอย่างถูกวิธี โยนิโสมนสิการเป็นแกนที่ทำให้เกิดปัญญา และให้ปัญญาพัฒนาขึ้นไป การใช้ปัญญาเป็นตัวนำทางย่อมทำให้เกิดผลดีกับชีวิต ดำเนินชีวิตอย่างมีประสิทธิภาพ มีวิถีที่งดงาม และประสบความสำเร็จ

จุดมุ่งหมายของการปฏิบัติธรรมในไตรสิกขา ก็คือ การเห็นความจริง (ทัสสนะ) การรู้เข้าใจตามเป็นจริง รู้ทั่วชัด รู้สิ่งที่ทำที่ปฏิบัติ หยั่งรู้ หรือรู้เท่าทันสภาวะ กำจัดอวิชชาให้หมดสิ้น ซึ่งเป็นหน้าที่ของปัญญา ถ้าหากปฏิบัติได้ถึงขั้นนี้ย่อมมองเห็นปฏิจจนสมบัติ เห็นวงจรของการเกิดอวิชชา หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสและทุกข์ที่เข้าบีบคั้นครอบงำ ซึ่งปัจจัยที่หล่อเลี้ยงปัญญานั้นคือ ปรโตโฆสะที่ดี โดยเฉพาะกัลยาณมิตร และการมีโยนิโสมนสิการ แต่การมีเพียงปรโตโฆสะที่ดีอย่างเดียวไม่ช่วยให้เข้าถึงความจริงสูงสุดได้ ต้องมีโยนิโสมนสิการ เพราะตัวโยนิโสมนสิการนี้เป็นตัวที่ทำให้พ้นจากวิภูษะ สกตกัณการเกิดอวิชชาและตัณหาอันเป็นเหตุแห่งความหลงผิดทั้งปวง (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2557, หน้า 624)

4.4 การแก้ปัญหาการขัดแย้งทางความคิดด้วยหลักโยนิโสมนสิการ

ในหัวข้อสัมมาทิฐิและมิจฉาทิฐิ ได้กล่าวไว้ว่า โยนิโสมนสิการ เป็นเหตุและปัจจัยที่ทำให้เกิดสัมมาทิฐิ หากเป็นโยนิโสมนสิการที่ไม่ดี ก็เรียกว่า อโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดมิจฉาทิฐิขึ้น โดยในหัวข้อนี้จะอธิบายเกี่ยวกับโยนิโสมนสิการอย่างละเอียด

พระพุทธองค์เคยตรัสไว้เกี่ยวกับโยนิโสมนสิการไว้ว่า “เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้ว่าหนึ่งที่เป็นเหตุให้มิจฉาทิฐิที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญยิ่งขึ้นเหมือนอโยนิโสมนสิการ เมื่อมนสิการโดยไม่แยบคาย มิจฉาทิฐิที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญยิ่งขึ้น” และ “เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้ว่าหนึ่งที่เป็นเหตุให้สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญ

ยิ่งขึ้นเหมือนโยนิโสมนสิการ เมื่อมนสิการโดยแยบคาย สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญยิ่งขึ้น” (อง.เอก.20/302-303/38-40)

เหตุและปัจจัยที่ทำให้เกิดสัมมาทิฐินั้น คือ ปรโตโฆสะ และ โยนิโสมนสิการ ถ้าเป็นมิจฉาทิฐิก็คือ ปรโตโฆสะที่ไม่ดี และอโยนิโสมนสิการ ซึ่งตัวโยนิโสมนสิการนี้มีความสำคัญกว่า ปรโตโฆสะ เป็นตัวที่เข้าไปควบคุมให้ความคิดเป็นไปอย่างถูกต้อง แม้อยู่ในสภาพแวดล้อมที่ไม่ดี แต่ถ้ามีโยนิโสมนสิการ ก็สามารถรู้ได้ว่าอะไรดีหรือชั่ว นำไปสู่การคิดที่ถูกต้องได้ ดังการเลือกซื้อส้มภายในกระเจด ผลดีผลเสียคละเคล้ากันไป การมีโยนิโสมนสิการก็คือการเลือกซื้อผลส้มที่ติดนั่นเอง (วคิน อินทสระ, 2554, หน้า 12)

4.4.1 ความหมายของโยนิโสมนสิการ

คำว่า โยนิโสมนสิการ ประกอบด้วยคำ 2 คำ คือ “โยนิโส” ซึ่งมาจากคำว่า “โยนิ” แปลว่า เหตุ ต้นเค้า แหล่งเกิด ปัญญา อุบาย วิธี ทาง ส่วนคำว่า “มนสิการ” แปลว่า การทำในใจ การคิด คำนี้ นึกถึง ใส่ใจ พิจารณา เมื่อนำมารวมกันเป็นโยนิโสมนสิการ จึงมีความหมายว่า การทำในใจโดยแยบคาย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2557, หน้า 621) หรือการใช้ความคิดถูกวิธี มองสิ่งทั้งหลายด้วยความพิจารณา สืบค้นถึงต้นเค้า หาสาเหตุจนตลอดสาย แยกแยะออก พิจารณาเหตุด้วยปัญญาที่คิดเป็นระเบียบและโดยอุบายวิธีให้เห็นสิ่งนั้น ๆ หรือปัญหานั้น ตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย ซึ่งในภาษาอังกฤษที่มีความหมายใกล้เคียงกับโยนิโสมนสิการก็คือ Systematic Attention, Analytical Thinking, Critical Reflection เป็นต้น (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2548)

วันเพ็ญ ศิวารมย์ (ม.ป.ป.) ได้ขยายความหมายของโยนิโสมนสิการไว้ว่า เป็นการฝึกใช้ความคิด ให้รู้จักคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระเบียบ รู้จักคิดวิเคราะห์ไม่มองเห็นสิ่งต่าง ๆ อย่างตื้นผิวเผิน เป็นขั้นตอนสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์ เป็นอิสระทำให้ทุกคนช่วยตนเองได้ และนำไปสู่จุดมุ่งหมายของพุทธธรรมอย่างถ่องแท้

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) (2548) ได้อธิบายไว้ว่า ธรรมหัวข้ออื่นที่คล้ายกับโยนิโสมนสิการในบางแง่ ก็คือ อปัมาทนะ (Earnestness or Diligence) หรือความไม่ประมาท วิริยารัมภะ (Energetic Effort) หรือการปรารถนาความเพียร การทำความเพียรอย่างมุ่งมั่น อปัจฉนตา (Paucity of Selfish Desire) หรือความมักน้อย ไม่เห็นแก่ได้ สันตुฎฐิ (Contentment) หรือความสันโดษ สัมปชัญญะ (Awareness) หรือ ความรู้ตัว สำนึกตระหนักชัดด้วยปัญญา กุสลธัมมานุโยค (Pursuit of Virtue) หรือการหมั่นประกอบกุศลธรรม ฉันทสัมปทา (Possession of Will) หรือความถึงพร้อมแห่งฉันทะ อัตตสัมปทา (Self Realization) หรือความถึงพร้อมแห่งตน คือมีจิตใจซึ่งพัฒนาเต็มที่แล้ว ทิฎฐิสัมปทา (Possession of Right View) หรือความถึงพร้อมแห่งทิฎฐิ และ อปัมาทนะสัมปทา (Possession of Earnestness) หรือความถึงพร้อมแห่งอปัมาทนะ

4.4.2 เหตุและปัจจัยของโยนิโสมนสิการ

แม้ว่าโยนิโสมนสิการจะเป็นปัจจัยภายในที่ทำให้เกิดสัมมาทิฐิ แต่ก็สัมพันธ์กับปัจจัยภายนอกหรือปรโตโฆสะที่ดี และกัลยาณมิตร ถ้าบุคคลนั้นใช้โยนิโสมนสิการไม่เป็น กัลยาณมิตรจะเข้ามามีบทบาทในแง่ทำให้เกิดความศรัทธาขึ้น แต่ก็ทำได้เพียงชี้แนะแนวทาง การคิดพิจารณาต้องเกิดโดยบุคคลนั่นเอง ศรัทธาที่เป็นตัวช่วยโยนิโสมนสิการจึงค่อนข้างจำกัดสำหรับอุบายมนสิการ

ปถมนสิกการ และการณมนสิกการ ส่วนอุปาทกมนสิกการนั้น ศรัทธามีส่วนช่วยอย่างมากให้เกิดขึ้น ดังตัวอย่างจากกรณีที่พระพุทธเจ้ามีภิกษุเรื่องราวต่าง ๆ ในอดีตชาติขึ้นมา เพื่อให้ผู้ที่ฟังเกิดพลังใจ เกิดความคิดที่ดีขึ้น แก้ไขในสิ่งที่ผิดพลาดได้ ศรัทธาจึงเป็นตัวนำร่องที่ทำให้กระแสความคิดไหลไปทางใดก็ได้ ตามแนวของศรัทธา

หากเจอบาปมิตร ก็จะเป็นไปในทางตรงกันข้าม การพูดเพื่อเสริมสร้างกำลังใจ ก็จะกลายเป็นการยุยงให้กระทำความชั่ว เมื่อปล่อยให้ความคิดที่ไม่ดีเข้ามาบ่อย ๆ ก็เท่ากับว่า อโยนิโสมนสิกการนี้เป็นอาหารหล่อเลี้ยงอกุศลธรรมชนิดนั้นให้กล้าแข็งยิ่งขึ้น (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2557, หน้า 623) ซึ่งเรียกว่า อโยนิโสมนสิกการพหุล เป็นอาหารของนิรวณ (ส.ม.19/357-372/94-98) พอกพูนวิชา และภวตณหา ทำให้ว้ยวนอยู่ในทุกข

การมีศรัทธาที่ถูกต้องจึงมีความสำคัญ เพราะศรัทธาที่ถูกต้อง เป็นอาหารหล่อเลี้ยงโยนิโสมนสิกการ (อง.ทสก.24/61/123; 62/127) เมื่อคน ๆ นั้นใช้โยนิโสมนสิกการอยู่เสมอ ก็จะทำให้เกิดความเจริญทางปัญญา เกิดความมั่นใจ และเกิดศรัทธามากขึ้น โยนิโสมนสิกการจึงเป็นปัจจัยที่ส่งเสริมศรัทธาด้วยอีกทางหนึ่ง แต่สิ่งที่สำคัญที่สุดก็ขึ้นอยู่กับบุคคลนั้น ๆ ว่ามีความคิดดั้งเดิมเป็นเช่นไร ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับปรโตโฆสะ การอบรมเลี้ยงดู การอยู่ในสภาพแวดล้อมที่ดีที่เหมาะสม มีกัลยาณมิตร สิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยเอื้อต่อโยนิโสมนสิกการ หากคนผู้นั้นมีโยนิโสมนสิกการที่ดี ก็อาศัยปัจจัยภายนอกน้อยลง แต่ถ้าไม่มีโยนิโสมนสิกการเลย ต่อให้มีกัลยาณมิตรมากมาย ก็ไม่สามารถช่วยได้

4.4.3 ประเภทของโยนิโสมนสิกการ

โยนิโสมนสิกการ ตามที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา แบ่งได้เป็น 4 ประเภทดังนี้

1. **อุปายมนสิกการ** คือ การคิดหรือพิจารณาโดยใช้อุบาย คือคิดอย่างมีวิธี หรือคิดถูกวิธี หมายถึง คิดถูกวิธีที่จะให้เข้าถึงความจริง สอดคล้องเข้ากับแนวสัจจะ ทำให้หยั่งรู้สภาวะลักษณะ และสามัญลักษณะของสิ่งทั้งหลายเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข เป็นอนัตตา เช่นวิธีคิดที่ทำให้เป็นสุขแม้อยู่ในเหตุการณ์ที่เลวร้าย

2. **ปถมนสิกการ**คือคิดเป็นทาง หรือคิดถูกทาง คือคิดได้ต่อเนื่องเป็นลำดับ จัดลำดับได้ หรือมีลำดับ มีขั้นตอนเป็นระเบียบ ตามแนวเหตุผล ไม่ยุ่งเหยิงสับสนหรือกระโดดไปมา รวมถึงความสามารถที่จะชักนำความคิดเข้าสู่แนวทางที่ถูกต้องแม้ในเรื่องที่ดีแล้วก็ยังพิจารณาหาทางที่ดีกว่าเป็นประโยชน์กว่าที่เป็นอยู่ แต่ก็อยู่ในวิสัยที่จะทำได้และเหมาะสมกับตนเอง ซึ่งแนวคิดคล้ายกับแนวคิดของปรัชญา อัจติภาวนิยม (Existentialism) ที่ว่าด้วยอุดมคติของเสรีภาพ นักคิดแนวนี้จะไม่พอใจในสิ่งที่เป็นอย่าง มักจะคิดว่าสามารถทำให้ดีกว่านั้นได้เสมอ

3. **การณมนสิกการ** คือ คิดตามเหตุ คิดต้นเหตุ คิดตามเหตุผล หรือคิดอย่างมีเหตุผล หมายถึง การสืบค้นตามแนวความสัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัย พิจารณาสืบสาวหาสาเหตุให้เข้าใจถึงต้นเค้า หรือแหล่งที่มา ซึ่งส่งผลต่อเนื่องมาตามลำดับต้องมีความคิดที่ยืดหยุ่นตามเหตุการณ์ คุณสมบัติอย่างหนึ่งของการคิดแบบนี้ก็คือ การณวลิกดา (Conditionality) หรือการมีเงื่อนไขตลอดทุกอย่างมีเงื่อนไข ทุกอย่างอยู่ในอำนาจแห่งเหตุผล ต้องไม่ตันทุรัง แต่ก็ต้องไม่ขาดหลักการ

4. **อุปาทกมนสิกการ** คือ คิดให้เกิดผล ใช้ความคิดให้เกิดผลที่พึงประสงค์ เล็งถึงการคิดอย่างมีเป้าหมาย รวมถึงการคิดพิจารณาที่ทำให้เกิดกุศลธรรม เช่น ปลุกเร้าให้เกิดความเพียร การรู้จักคิดในทางที่ทำให้หายหวาดกลัว ให้หายโกรธ การพิจารณาที่ทำให้มีสติ หรือทำให้จิตใจเข้มแข็งมั่นคง

ดังที่พระพุทธองค์มักประทานแนวคิดเช่นนี้ให้แก่ภิกษุ เช่น ถ้าภิกษุรูปใดถอยออกจากความเพียร ก็จะมีโทษถึงเหตุการณ์ในอดีต ว่าทำไมเคยทำได้ ทำให้ภิกษุรูปนั้นได้คิดหันกลับมาทางที่ถูกต้อง เป็นต้น การนำโยนิโสมนสิการมาใช้ในทางปฏิบัติ โดยตามหลักการมี 2 ประเภท (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2546, หน้า 37-41) คือ

(1) โยนิโสมนสิการที่มุ่งสกัด หรือกำจัดอวิชชาโดยตรงเป็นแบบที่ต้องใช้ในการปฏิบัติธรรมจนถึงที่สุด เพราะทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจตามความเป็นจริง เป็นสิ่งจำเป็นต่อการบรรลุธรรม โยนิโสมนสิการที่มุ่งสกัดหรือกำจัดอวิชชาโดยตรงอีกแง่หนึ่งก็คือ การปลุกเร้าปัญญาและกุศลธรรม เมื่อมีการรับรู้อารมณ์หรือที่เรียกว่าได้รับประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ตามปกติกระบวนการความคิดก็จะแล่นต่อไปทันที ตอนนี่คือจุดหรือขั้นตอนของการช่วงชิงบทบาทกัน ถ้าอวิชชาตีหน้าเข้ามาชิงเอาความคิดไปได้เสียก่อน ความคิดต่อจากนั้นก็จะเป็นกระบวนการของอวิชชาตีหน้า ประกอบด้วยการปรุงแต่งของสังขารตามอำนาจความชอบใจไม่ชอบใจและภาพความคิดที่ยึดถือไว้ แต่ถ้าโยนิโสมนสิการเข้ามาสกัดตัดหน้าอวิชชาตีหน้าได้ ก็จะชักความคิดเข้าสู่แนวทางที่ถูกต้อง เกิดกระบวนการความคิดปลอดอวิชชาตีหน้า เป็นกระบวนการแห่งญาณทัสสนะ หรือกระบวนการแห่งวิชาวิมุตติแทน เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการตรัสรู้

(2) โยนิโสมนสิการที่มุ่งสกัด หรือบรรเทาตีหน้า ใช้เป็นข้อปฏิบัติขั้นต้นสำหรับคนทั่วไป เพื่อเตรียมพื้นฐานสำหรับการพัฒนาตนเองในด้านคุณธรรมให้พร้อมต่อการปฏิบัติขั้นสูงต่อไป ซึ่งในขั้นต้นนี้เป็นเพียงการขัดเกลากิเลสให้น้อยลง ซึ่งโดยปกติปุถุชนทั่วไปพอรับรู้อารมณ์แล้ว ความคิดก็มักเดินไปตามกระบวนการแห่งอวิชชาตีหน้า เป็นการคิดที่ทำให้ไม่มองเห็นตามความเป็นจริง เกิดความเอนเอียงไปตามความชอบความชัง ทำให้เข้าใจผิด หลงผิด โยนิโสมนสิการจะเป็นตัวนำกระบวนการความคิดให้พิจารณาตามสภาวะเหตุปัจจัยตามความเป็นจริง คิดอย่างเป็นลำดับ ทำให้เข้าใจความจริง ทำให้เกิดกุศลธรรม อย่างน้อยก็ทำให้วางใจวางท่าทีและปฏิบัติต่อสิ่งนั้น ๆ ได้เหมาะสมที่สุดในคราวนั้น ๆ ถ้าแยกตามวิธีปฏิบัติ จะสามารถแยกวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการได้เป็น 10 ประเภทดังนี้

1. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย เป็นการคิดแบบพิจารณาปรากฏการณ์ที่เป็นผล ให้รู้จักสภาวะที่เป็นจริง สืบสาวหาสาเหตุและปัจจัยที่สัมพันธ์กันมาเป็นทอด หรือวิธีคิดแบบอทิปปัจจยตา คือคิดตามหลักปฏิจจสมุปบาท จะเป็นการคิดจากปลายเหตุไล่มาถึงต้นเหตุ หรือจะเริ่มจากต้นเหตุไล่ไปถึงปลายเหตุก็ได้ ซึ่งวิธีคิดเช่นนี้สามารถแยกแนวทางปฏิบัติได้ 2 แนวทาง

(1) คิดแบบปัจจัยสัมพันธ์ ซึ่งก็เป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาท “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ” (ส.น. 16/236/116)

(2) คิดแบบสอบสวน หรือเริ่มจากการตั้งคำถามว่าเพราะอะไร อะไรเป็นสาเหตุของสิ่งที่เกิด แล้วค่อยไล่เรียงไปจนถึงต้นตอ

2. วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ เป็นวิธีคิดตามแนวชั้น 5 เพื่อให้เห็นแก่นสาร หรือสาระที่แท้จริงของสิ่งนั้น ดังคำกล่าวที่ว่า “ยถา ทิ องคสมภารา โหติ สทโท รโถ อิติ เอวฺ ขนฺเธสี สนฺเต สฺ โหติ สตุตติ สมฺมติ เหมื่อนอย่างว่า เพราะคุณส่วนทั้งหลายเข้าเสียงว่ารลย้อมมีฉันใด เมื่อชั้นทั้งหลายยังมีอยู่ การสมมติว่าสัตว์ ย่อมมี ฉันนั้น” (ส.ส.15/554/198) หมายความว่า เมื่อชั้น 5 มีอยู่

การสมมติว่าเป็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ก็มีขึ้น พอแยกส่วนแล้ว คำว่า คน รถ หรืออะไรก็ตามก็หายไป กลายเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือธาตุทั้ง 6 ดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศ วิญญาณ แทนชื่อสิ่งนั้น

การจำแนกแยกแยะนี้เรียกว่า “วิวัชชะ” หรือ “วิวัชชวิธี” ซึ่งตรงกับคำว่า การคิดวิเคราะห์ (Analysis) แยกส่วนองค์ประกอบว่ามีอะไรบ้าง เมื่อแยกดูแล้วก็จะเห็นแก่นามกับรูป เป็นสภาวะจริงของสิ่งต่าง ๆ นอกเหนือจากนี้ก็เป็นเพียงสิ่งสมมติ

3. วิธีคิดแบบสามัญลักษณะ หรือวิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา คือ ยึดไตรลักษณ์เป็นแนวความคิดว่าทุกอย่างเป็น อนิจจัง เกิดขึ้นและดับไป ไม่เที่ยงแท้ ทุกข์ เพราะทุกอย่างเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ก่อให้เกิดความขัดแย้งภายในที่ต้องรับสภาพความไม่คงที่ อนัตตา ทุกอย่างมีสภาวะของตัวเอง เป็นสังขารที่ต้องเป็นไปตามปัจจัย ไม่มีใครสามารถเปลี่ยนแปลงได้ หรือควบคุมได้ ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นธรรมดา เป็นธรรมชาติของสรรพสิ่งในโลก วิธีคิดแบบสามัญลักษณะนี้แบ่งได้เป็น 2 ขั้นตอน

(1) ขั้นแรก คือ รู้เท่าทันและยอมรับความจริง มองหาความเป็นจริงตามธรรมชาติของสิ่งนั้น และคิดว่าเป็นธรรมดา เป็นไปตามเหตุและปัจจัย วิธีคิดเช่นนี้ทำให้ความทุกข์บรรเทา

(2) ขั้นที่สอง คือ แก้ไขและทำไปตามเหตุปัจจัย โดยใช้ความรู้ความเข้าใจว่าเหตุปัจจัยทั้งหลายทำให้เป็นอย่างนั้น ถ้าไม่ต้องการให้เป็นก็ต้องแก้ไข ในขณะที่เดียวกันก็ต้องเข้าใจว่าสิ่งทั้งหลายมีเหตุและปัจจัยเป็นของตนเอง ไม่สามารถควบคุมได้ บางครั้งต้องปล่อยให้เป็นไป ทั้งนี้เพื่อให้คลายทุกข์

4. วิธีคิดแบบอริยสัจ หรือ คิดแบบแก้ปัญหตามแนวทางการดับทุกข์ เพราะทุกข์เป็นสิ่งที่สัตว์โลกทั้งหลายต้องมี ไม่มีใครมีอำนาจบังคับได้ การจะหาทางดับทุกข์ต้องเริ่มจากหาสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ คือสมุทัย โดยหลักแล้วเหตุของทุกข์มาจากตัณหา เมื่อเกิดตัณหาก็ก่เกิดอวิชชาตามมาสัมพันธ์กันตามหลักปฏิจจสมุปบาท จากนั้นจึงทำให้ทุกข์นี้หมดไป การดับทุกข์นี้ก็คือ นิโรธ ต้องเริ่มจากตั้งจุดหมายไว้ก่อน แล้วคิดว่าจะทำอย่างไรให้บรรลุเป้าหมายนี้ การคิดหาวิธี กำหนดวิธีการปฏิบัติคือขั้นตอนของมรรค หรือทางดับทุกข์ หากปฏิบัติตามทางที่ถูกต้องนี้แล้ว ทุกข์ย่อมถูกกำจัดไป ซึ่งลักษณะวิธีคิดแบบอริยสัจนี้มีอยู่ 2 แบบ คือ

(1) เป็นวิธีคิดตามเหตุและผล หรือเป็นไปตามเหตุและผล โดยเหตุในที่นี้ไม่ได้หมายถึงเหตุผล (Reason) แต่เป็น สาเหตุ (Cause) จับคู่ดังนี้ (1) ทุกข์เป็นผล สมุทัยเป็นเหตุ (2) นิโรธเป็นผล มรรคเป็นเหตุ

(2) เป็นวิธีคิดที่ตรงไปตรงมา มุ่งตรงไปยังสิ่งที่ต้องทำเพื่อแก้ปัญหา ไม่คิดฟุ้งซ่านในเรื่องที่นำมาปฏิบัติจริงไม่ได้

5. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์คือคิดตามหลักการและจุดมุ่งหมาย “ธรรม” คือหลักการหลักความจริง ส่วน “อรรถ” คือความหมาย จุดมุ่งหมาย ดังเดิมจะใช้คำว่า ธรรมอรรถ หรือ อัมมัตถะ แต่เพื่อความสละสลวยของคำจึงเรียงเป็น อรรถธรรม หรือ อตถอัมมะ เช่นใน ที.ปา.11/143/169 และ ขุ.ป.31/669/576

การปฏิบัติที่ถูกต้องตามแนวคิดนี้เรียก อัมมานุอัมมปฏิบัติ (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ) มีความหมายว่า การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม คือปฏิบัติธรรมหลักย่อยคล้อยตามหลักใหญ่ ข้อปฏิบัติปลีกย่อยต้องสอดคล้อง ส่งผลแก่หลักการใหญ่ให้บรรลุผลสำเร็จ หรือการปฏิบัติถูกต้องตามหลักการ

ตามจุดมุ่งหมาย หลักปฏิบัติข้อนี้มีความสำคัญมาก เป็นตัวตัดสินว่าจะสำเร็จหรือไม่ เพราะถ้าจุดมุ่งหมายดี แต่หลักการไม่ถูกต้อง ก็อาจส่งผลเสียได้

6. วิธีคิดแบบเห็นคุณโทษและทางออกเป็นการคิดหาคุณและโทษของสิ่งทั้งหลาย และหาทางออกให้ได้ การคิดแบบนี้ต้องพิจารณา 3 สิ่งดังนี้ อัสนาหะ คือรสที่น่ายินดีของสิ่งนั้น หรือคุณค่า ข้อที่น่าพึงใน อาทีนวะ คือโทษของสิ่งนั้น หรือข้อเสีย ข้อบกพร่องนิสสรณะ คือ ทางออก ทางรอด ภาวะที่หลุดพ้นจากปัญหา

เมื่อมีปัญหาและหาสาเหตุแห่งปัญหาได้แล้ว ก็ต้องพิจารณาทำความเข้าใจทั้งด้านดีและด้านเสีย คุณและโทษให้ถ่องแท้ ถึงจะได้ชื่อว่ามีมุมมองเห็นตามเป็นจริง จากนั้นจึงจะพบทางแก้ปัญหา ซึ่งก็ต้องพิจารณาเช่นกันว่าทางออกนี้เป็นไปได้จริงหรือไม่ ต้องไม่ผลิผลลมหะทั้งปัญหาหรือปฏิบัติ ต้องพิจารณาให้รอบคอบก่อน

7. วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้ คุณค่าเทียมเป็นการพิจารณาเกี่ยวกับปฏิเสวนา หรือการใช้สอย การบริโภค เพื่อสกัดหรือบรรเทาอันตราย เป็นขั้นฝึกขัดเกลากิเลสไม่ให้เข้ามาครอบงำจิตใจ เหมาะมากกับการใช้ชีวิตประจำวัน ใช้สำหรับพิจารณาการบริโภค เวลาที่ต้องการจะซื้อ หรือจะครอบครองสิ่งไหน ควรพิจารณาถึงคุณค่าแท้ หรือความหมาย ประโยชน์ใช้สอยที่แท้จริงของสิ่งนั้นก่อน แล้วจึงพิจารณาถึงคุณค่าเทียม หรือความหมาย คุณค่าที่มนุษย์เพิ่มให้กับสิ่งนั้น เช่น การซื้อรถ คุณค่าที่แท้จริงของรถก็คือ เป็นพาหนะใช้สอย ที่ควรจะทนทาน ประหยัดน้ำมัน เป็นต้น ส่วนคุณค่าเทียม ก็คือเป็นสิ่งแสดงฐานะ วัตถุความหรูหรา ถ้าใช้รถที่มีราคาแพง ซึ่งคุณค่าเทียมเหล่านี้เป็นเพียงสิ่งสนองตัณหาเท่านั้น ถ้าคนที่ไม่มีเงินมากพอที่จะซื้อรถแพง ๆ มาใช้ ก็ทำให้เกิดความริษยา หรือทำสิ่งที่ผิดเพื่อให้ได้เงินมากพอจะซื้อรถเหล่านั้น

8. วิธีคิดแบบเร้ากุศล หรือวิธีคิดแบบปลุกเร้าคุณธรรม ซึ่งคล้ายกับข้ออุปาทกมนสิการ คือคิดในแง่ดี ในแง่ให้กำลังใจทำให้คิดไปทางที่ดี เกิดการปรุงแต่งแต่สิ่งที่ดี เช่น ความตาย บางคนที่มีอโยนิโสมนสิการ ก็จะคิดไปในแง่ร้าย หดหู่ เศร้า แต่ถ้ามีอโยนิโสมนสิการก็จะมองเห็นความเป็นจริงของชีวิต เร่งทำสิ่งมีประโยชน์ในขณะที่มีชีวิตอยู่ ใช้เวลาที่มีอยู่ให้คุ้มค่าเป็นต้น วิธีคิดนี้ถ้าฝึกบ่อย ๆ ช่วยแก้นิสัยชอบคิดในแง่ร้ายของคนได้

9. วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน เป็นวิธีคิดแบบสติปฏิฐาน 4 คือ ทำอะไรอยู่ที่ให้คิดถึงสิ่งนั้น ขณะยืนอยู่ก็ให้รู้ว่ายืนอยู่ เพราะความทุกข์ส่วนใหญ่เกิดเพราะคนคิดถึงเอาอดีตหรืออนาคตเข้ามาปรุงแต่งจิต ทำให้เศร้า หรือกังวล แต่ถ้าคิดอยู่แต่ปัจจุบันความทุกข์ก็จะไม่เกิด ตามพุทธพจน์ในภัทเทกวัตตสูตรที่ว่า “ไม่พึงหวนละห้อยถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่พึงเพ้อหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง, สิ่งใดเป็นอดีต สิ่งนั้นก็ล่วงเลยไปแล้ว สิ่งใดเป็นอนาคต สิ่งนั้นก็ยังไม่ถึง; ส่วนผู้ใดมองเห็นแจ้งชัด ซึ่งสิ่งที่เป็นปัจจุบันในกรณีนั้น ๆ อันไม่ง่อนแง่น ไม่คลอนแคลน ครั้นรู้ชัดแล้ว พึงบำเพ็ญสิ่งนั้น... ควรทำความเพียรเสียแต่วันนี้ ใครเล่ารู้ได้ว่าจะตายในวันพรุ่ง, กับพญามัจจุราชแม่ทัพใหญ่นั้น ไม่มีการผัดผ่อนได้เลย... ผู้ที่เป็นอยู่อย่างนี้ มีความเพียร ไม่ซึมเซาทั้งคืนวัน พระสันตมุนิทรงเรียกขานว่า ผู้มีแต่ละวันเจริญดี” (ม.อ. 14/526-534/348-351)

10. วิธีคิดแบบวิภาษวาท คือคิดแยกประเด็น ไม่มองด้านเดียว คำว่า “วิภาษวาท” ไม่ใช่วิธีคิดโดยตรง แต่เป็นวิธีพูด แต่ก่อนจะพูดก็ต้องคิดก่อน สิ่งที่ถูกจึงเป็นสิ่งที่มาจากความคิด ประกอบด้วยคำว่า “วิภาษ” แปลว่า แยกแยะ แบ่งออก จำแนก แจกแจง และคำว่า “วาท” แปลว่า

การกล่าว การพูด การแสดงคำสอน ระบบคำสอน ลัทธิ เมื่อนำมารวมกันจึงแปลว่า การพูดแยกแยะ พูดจำแนก พูดแจกแจง และระบบการแสดงคำสอนแบบวิเคราะห

ลักษณะการคิดแบบนี้คือ การมองและแสดงความจริงโดยแยกแยะให้เห็นประเด็นแต่ละด้าน ไม่ใช่มองในด้านเดียว แล้วค่อยวิเคราะห์แต่ละประเด็น หากคำตอบในแต่ละประเด็น ไม่ตัดสินเด็ดขาดไปก่อน เพราะปัญหาต่าง ๆ มักสะสมก่อตัวจากหลายประเด็นมาก่อน การตัดสินเด็ดขาดไปก่อนจึงแก้ปัญหาได้เฉพาะปลายเหตุ ไม่สามารถแก้ปัญหาได้ทั้งหมด

4.4.4 วิธีแก้ปัญหาการขัดแย้งทางความคิดตามหลักโยนิโสมนสิการ

ในหัวข้อก่อนหน้าได้ศึกษาวิเคราะห์วิธีการแก้ปัญหาการขัดแย้งทางความคิดด้วยหลักไตรสิกขา เพราะสัมมาทิฐิจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยสิกขา การคิดถูกต้อง รู้จักคิดหรือคิดเป็น เป็นตัวนำของชีวิตที่ติงามหรือมรรค เช่นเดียวกับการฝึกฝนพัฒนาความคิดที่ถูกต้องให้รู้จักคิดเป็น ก็เป็นตัวนำของสิกขา เป็นปัจจัยนำไปสู่ความรู้ความเข้าใจ ความคิดเห็น ตลอดจนความเชื่อถือที่ถูกต้อง ที่เรียกว่าสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นแกนนำของชีวิตที่ติงามทั้งหมด (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2557, หน้า 609-610)

สำหรับคนทั่วไป การมีวิธีคิดที่ถูกต้อง เป็นขั้นตอน ย่อมทำให้ระบบความคิดดีขึ้น ไม่ฟุ้งซ่าน ทำให้เกิดการรับรู้ที่เป็นประโยชน์ทางสติปัญญา สามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ในชีวิตประจำวันได้ แต่โยนิโสมนสิการไม่ใช่ตัวปัญญา โยนิโสมนสิการเป็นปัจจัย เป็นสาเหตุทำให้เกิดปัญญา แล้วทำให้ปัญญาใช้งานได้ดี ในมิลินทปัญญา เปรียบโยนิโสมนสิการเป็นเหมือนการเอามือรวบกอข้าว แล้วปัญญาเป็นเคียวที่ไปตัดกอข้าวให้ขาด เพราะฉะนั้นโยนิโสมนสิการที่มีลักษณะรวมเอาข้อมูลต่าง ๆ มาแล้วปัญญาจะเป็นตัวตัดสินว่าควรจะทำอย่างไรต่อไป (วศิน อินทสระ, 2554, หน้า 90)

ปัจจัยที่ทำให้เกิดสัมมาทิฐินั้น คือ ปรัตโยสະที่ดี และการมีโยนิโสมนสิการ ซึ่งในกระบวนการปฏิบัติ การมีปรัตโยสະที่ดี หรือความมีกัลยาณมิตร นำไปสู่การได้ฟังคำสอนต่าง ๆ โดยตรงและโดยอ้อม เมื่อธรรมหรือหลักความจริง หรือหลักความดีงามที่แสดงนั้นเป็นจริง มีเหตุมีผล ผู้รับฟังก็เกิดศรัทธา เกิดความเห็นชอบขึ้น แต่เป็นเพียงแคโลกียสัมมาทิฐิเท่านั้น เพราะผู้มีศรัทธานั้นยังคงต้องคอยอิงกัลยาณมิตร คอยพึ่งอาศัยครูอาจารย์ พุทธกิจกรรมก็ยังคงอยู่ในลักษณะของการทำตาม เลียนแบบ ยังไม่รู้เห็นจริงประจักษ์แก่ตน ยังไม่เป็นอิสระหลุดพ้น ซึ่งทางแก้ก็คือ ต้องหาทางเชื่อมโยงให้ก้าวเข้าสู่ปัจจัยภายใน คือ โยนิโสมนสิการ เพื่อนำไปสู่โลกุตระสัมมาทิฐิได้

การเชื่อมโยงเข้าสู่ปัจจัยภายในนี้ ก็อาศัยกัลยาณมิตรซึ่งเป็นปัจจัยภายนอก ให้ช่วยปลูกโยนิโสมนสิการขึ้น โดยใช้ศรัทธาเป็นเครื่องมือเชื่อมโยงในการแสดงธรรม ปลูกให้ผู้ฟังให้รู้จักคิดรู้จักพิจารณาหาเหตุผลด้วยตนเอง โดยมองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะและเหตุปัจจัย ส่งเสริมความคิดวิเคราะห์วิจัยใช้ปัญญาในการกำกับศรัทธาอีกที เมื่อโยนิโสมนสิการเกิดขึ้นแล้ว กระบวนธรรมก็ดำเนินก้าวหน้าต่อไปจนถึงที่สุด เกิดความก้าวหน้าแก้ปัญหา โดยมีกัลยาณมิตรคอยประคับประคองไปเรื่อย ๆ แต่เมื่อไปถึงขั้นสูงสุดศรัทธาจะต้องหมดไป เพราะการรู้ประจักษ์เห็นจริงด้วยตนเอง ถ้ายังต้องอิงอาศัยสิ่งอื่นก็ถือว่ายังไม่หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2557, หน้า 584-591) ซึ่งการกระตุ้นให้เกิดโยนิโสมนสิการนี้ เป็นวิธีที่พระพุทธองค์ทรงใช้เป็นประจำในการแสดงธรรมแก่คนทั่วไป

ตัวอย่างหนึ่งของการกระตุ้นการใช้โยนิโสมนสิการเพื่อสกัดและขจัดอวิชชาก็คือเรื่อง กาลามสูตร หรือเกสปุตติสูตรเป็นช่วงที่มีลัทธิความเชื่อมากมายอย่างที่รวบรวมไว้ในทิวฎี 62 พรหมชาลสูตรเกิดขึ้นในสังคม ผู้คนส่วนใหญ่ไม่อาจตัดสินใจได้ว่าควรเชื่อหรือไม่เชื่อใคร อะไรเป็นจริงเป็นเท็จ โดยในกาลามสูตรเป็นเหตุการณ์เมื่อครั้งชาวกาลามะ แห่งเมืองเกสปุตตนิคมได้ทูลถามพระพุทธเจ้า ถึงเรื่องที่มีพวกสมณพราหมณ์เชิดชูลัทธิของตน พุดจากระทบกระเทียบ ดูหมิ่นฝ่ายอื่นชักจูงไม่ให้หลงเชื่อ ชาวเมืองจึงสงสัยว่าใครพูดจริง พูดเท็จ ซึ่งพระพุทธองค์ไม่ทรงชักจูงความเชื่อ แต่สอนให้พิจารณาตัดสินเอาตามเหตุผลที่เห็นได้ด้วยตนเอง เสนอแนะความจริงให้คิดด้วยการตรัสธรรมเป็นกลาง ๆ โดยไม่ค้ำข้างว่าเป็นหลักของผู้ใด (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2557, หน้า 591) บริบทของสูตรนี้ก็คือ พระพุทธองค์ได้ชี้แนะวิธีการหรือหลักการเบื้องต้นในการพิจารณาว่า ก่อนที่จะปลงใจเชื่อว่าอะไรจริงหรือเท็จนั้น ควรที่จะตรวจสอบว่าความเชื่อเหล่านั้นมีเหตุผลหรือหลักฐานที่พอจะเชื่อหรือยอมรับได้หรือไม่ อย่าด่วนสรุปหรือรีบปลงใจเชื่อจากหลักฐานในแง่ที่ทรงตรัสไว้ทั้ง 10 ประการ แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า หลักฐานทั้ง 10 นั้นเชื่อถือไม่ได้ ที่สำคัญก็คือ ผู้ที่จะเชื่อหรือยอมรับนั้นจะต้องไตร่ตรองและพิจารณาหลักฐานเหล่านั้นด้วยตัวเองเป็นสำคัญโดยนำเสนอหลักเกณฑ์ตัดสินที่ชัดเจนว่า

“เมื่อใด ท่านทั้งหลายพึงรู้ด้วยตนเองเท่านั้นว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอนุสส ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้มีผู้รู้ดีเตียน ธรรมเหล่านี้ที่บุคคลถือปฏิบัติบริบูรณ์แล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูลเพื่อทุกข์ เมื่อนั้นท่านทั้งหลายควรละ (ธรรมเหล่านั้น) เสีย” (อง.ตัก.20/66/257)

เมื่อพิจารณาบริบททางสังคมของอินเดียในสมัยนั้นจะพบว่า เจ้าลัทธิส่วนใหญ่ในสมัยนั้นต่างมีความเชื่อที่เป็นมูลฐานในการอ้างอิงความน่าเชื่อถือของแนวความคิดของตน ที่เกิดจากแหล่งอ้างอิงทั้ง 10 ประการเช่นเดียวกัน การที่พระพุทธองค์โต้แย้งถึงความน่าเชื่อถือของแหล่งความเชื่อมูลฐานเหล่านั้น เพราะทรงเห็นว่า น่าจะมีแหล่งอ้างอิงที่น่าเชื่อถือมากกว่านี้ ซึ่งแสดงความถูกต้อง ความจริงของความคิดความเชื่อเหล่านั้นได้ สิ่งที่พระองค์มุ่งเน้นก็คือ การปฏิบัติและการรู้ได้ด้วยตนเอง เป็นสำคัญ (รามิล กาญจนดา, 2547, หน้า 7-10) โดยแนวคิดเช่นนี้ปรากฏอยู่ในการเผยแผ่ของพระพุทธองค์อยู่เสมอหากเกิดการขัดแย้งทางด้านความคิดขึ้น ก็จะไม่ทรงกระตุ้นให้ปฏิบัติตามหลักพุทธศาสนาเอง เพื่อจะได้พบกับคำตอบและความจริงที่แท้ด้วยตนเอง

การขัดแย้งทางความคิดที่เกิดขึ้นในสมัยพุทธกาลนั้น โดยหลักก็คือ ความคิดที่เอนเอียงไปทางด้านใดด้านหนึ่งของความคิดสุดโต่งปลายสองข้าง พระพุทธองค์ทรงพยายามให้คนเหล่านั้นปฏิบัติในทางสายกลางหรือที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา เพื่อสร้างสมดุลให้เกิดขึ้น สอดคล้องกับกฎธรรมชาติ ซึ่งผู้ปฏิบัติต้องมีโยนิโสมนสิการอยู่ตลอดเวลา เพื่อไม่ให้ไขว้เขว โน้มเอียงไปในทางด้านหนึ่งด้านใด กระบวนธรรมนี้เริ่มต้นด้วยการรู้จักพิจารณาใช้ปัญญาหาเหตุผลด้วยตนเอง แทนที่จะเชื่อด้วยความเชื่อ ซึ่งเป็นการฝากปัญญาไว้กับผู้อื่น เมื่อคิดพิจารณาถูกวิธีเกิดความรู้ความเข้าใจตามเป็นจริงแล้ว องค์กรธรรมต่าง ๆ ก็จะเกิดขึ้นรับส่งต่อกันไป โยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบที่สำคัญในระบบการฝึกอบรมในทางพุทธศาสนา ซึ่งพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้แสดงกระบวนธรรมแห่งความหลุดพ้นให้เห็นชัดเจนไว้ดังนี้ (2557, หน้า 519)

โยนิโสมนสิการ > ปราโมทย์ > ปีติ > ปัสสัทธิ > สุข > สมาธิ > ยถาภูตญาณทัสสนะ > นิพพิทา > วิราคะ > วิมุตติ (ที.ปา.11/455/329)

เมื่อมีโยนิโสมนสิการ สัมมาทิฏฐิก็เกิดขึ้น ซึ่งสัมมาทิฏฐินี้คือวิชา เมื่อวิชาเกิด อวิชาก็ดับ ก้าวเข้าสู่องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา นำไปสู่การดับทุกข์ได้ในที่สุด สัมมาทิฏฐิเปรียบเสมือนไฟส่องทางหรือเข็มทิศ เป็นจุดเริ่มต้น เป็นตัวนำในการดำเนินตามทางสายกลาง และเป็นปลายสุดของทางสายกลางนี้เช่นกัน (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2557, หน้า 556-557)

4.5 สรุปสาระสำคัญ

ความขัดแย้งทางความคิดบริบทของการวิจัยครั้งนี้คือเรื่อง ทิฏฐิ 62 ที่รวบรวมความคิดพรรณนาที่เป็นมิจฉาทิฏฐิไว้ ซึ่งพรรณนาดังกล่าวเป็นแนวคิดทางด้านอภิปรายที่พวกเจ้าลัทธิต่าง ๆ ที่ร่วมสมัยเดียวกับพระพุทธองค์มักจะนำมาได้ว่าที่ ถกเถียงกัน ซึ่งมีปัญหาอยู่ 10 ข้อ (หรือ 14 ข้อ) ที่พระพุทธองค์จะไม่ทรงตอบ เรียกว่า อภัยกตปัญหา หรือปัญหาที่บอกไม่ได้ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล เป็นปัญหาที่ถามเกี่ยวกับโลกเที่ยง หรือโลกไม่เที่ยง ฯลฯ ซึ่งพระพุทธองค์ทรงเห็นว่าเป็นเรื่องที่ไม่มีความประโยชน์ ไม่ได้เป็นไปเพื่อทำให้ดับทุกข์ หรือนิพพาน อีกทั้งยังเป็นความคิดที่สับสนโง่งมด้านหรืออันตคาทิกทิฏฐิ ไม่ว่าพระพุทธองค์จะตอบรับหรือปฏิเสธ คำตอบก็จะไปสนับสนุนอีกฝ่ายหนึ่งทันที นอกจากนี้ปัญหาเหล่านี้ยังเป็นปัญหาที่เหนือกว่าการรับรู้ธรรมตาของมนุษย์ ไม่สามารถรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง 5 หรือเข้าใจได้ด้วยปัญญาปกติ เรื่องบางเรื่องก็ต้องเป็นผู้บรรลุแล้วเท่านั้นถึงจะเข้าใจ การมานั่งอธิบายเรื่องเหล่านี้ให้คนธรรมดาฟัง ก็เหมือนการอธิบายเรื่องสีให้คนตาบอดฟัง ไม่มีวันที่จะเข้าใจได้เองแท้ ซึ่งท่าทีของพระพุทธองค์ต่ออภัยกตปัญหาก็คือ เมื่อมีคนถามขึ้นมาบางครั้งก็จะทรงนิ่งเสียไม่ตอบคำถาม เพราะเห็นว่าไม่มีประโยชน์ใด ๆ ต่อการปฏิบัติธรรมตามหลักศาสนาพุทธ และบางครั้งก็จะทรงตอบด้วยการแสดงธรรมข้ออื่น ที่เห็นว่าเป็นประโยชน์ต่อการฝึกปฏิบัติแทน

พระพุทธองค์มองว่าทิฏฐิทั้งหลายที่เกิดขึ้นนั้นเป็นเพราะการไม่รู้แจ้งในสภาวะที่จริง เป็นอวิชชาที่ทำให้เกิดการถกเถียง การขัดแย้งทางความคิดขึ้น ซึ่งการแก้ปัญหาโดยทั่วไปนั้น ทรงเน้นเรื่อง **อริยสัจ 4** ประกอบด้วย ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค โดยมรรคเป็นขั้นตอนในการกำจัดทุกข์ ทำให้เกิดปัญญา ซึ่งมีอยู่ 8 ข้อ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ องค์ธรรมแต่ละข้อสัมพันธ์กัน โดยมีสัมมาทิฏฐิเป็นตัวหลัก ต้องเริ่มต้นด้วยการมีความเห็นที่ถูกต้องก่อน สิ่งอื่นจึงตามมาเป็นลำดับ ซึ่งสาเหตุของปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นก็เนื่องมาจากการมีความเห็น ความคิดที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ ทางแก้ปัญหาก็คือเปลี่ยนให้เป็นสัมมาทิฏฐิ

ด้วยเหตุที่มรรคเป็นหลักทฤษฎี การนำมาปฏิบัติจริงต้องมีการเรียงลำดับองค์ธรรมแต่ละข้อใหม่เพื่อความเหมาะสม หลักการปฏิบัติองค์ธรรมนี้เรียก **หลักไตรสิกขา** ประกอบด้วย **อริศีลสิกขา อริจิตตสิกขา อริปัญญาสิกขา** เรียกสั้น ๆ ว่า **ศีล สมาธิ ปัญญา** ซึ่งสัมมาทิฏฐิอันเป็นองค์ธรรมแรก และสัมมาสังกัปปะองค์ธรรมลำดับที่สองของมรรค ถูกจัดเข้าไปอยู่ในหมวดปัญญาสิกขา เนื่องจากการปฏิบัติจริงต้องเริ่มจากการฝึกอบรมส่วนที่หยาบสุดคือ กาย วาจา เข้าไปสู่ส่วนที่ละเอียดสุดอย่างปัญญา

อริศีลสิกขา เป็นการฝึกความประพฤติ ซึ่งเป็นขั้นเตรียมทำให้จิตใจปกติ พร้อมทั้งจะพัฒนาจิตใจให้เจริญยิ่งขึ้นโดยใช้นัยเป็นตัวควบคุมให้คนปฏิบัติตามหลักศีล ซึ่งวินัยรวมถึงระเบียบแบบแผน หลักการ ข้อปฏิบัติ กฎเกณฑ์ เพราะในการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมต้องมีกฎเกณฑ์ที่ทำให้อยู่

ร่วมกันอย่างสงบสุข หลักการพื้นฐานสำหรับคนทั่วไปคือ ศิล 5 หรือสิกขาบท 5 เป็นหลักที่ควบคุมกายวาจาให้ถูกต้องดีงาม แต่ถ้าต้องการให้มีความก้าวหน้าทางปัญญาขึ้นไปอีก ต้องปฏิบัติตามหลักธรรมอื่น ๆ ด้วย เช่น กุศลกรรมบถ สาราณียธรรม อปริหานิยธรรม สังคหวัตถุ เป็นต้น เมื่อปฏิบัติตามกฎเกณฑ์เหล่านี้แล้ว ก็ทำให้มีความประพฤติที่ดีงาม จิตเริ่มมีสมาธิอย่างอ่อนที่ช่วยในการดำเนินชีวิตประจำวันได้

อธิจิตตสิกขา เป็นการฝึกจิตให้มีคุณภาพ ประสิทธิภาพ จิตที่เป็นสมาธิเป็นผลมาจากการปฏิบัติศีล ปฏิบัติตามหลักธรรม จนกระทั่งจิตมีความสงบ พร้อมสำหรับการพัฒนาขั้นต่อไปคือ การพัฒนาจิต ซึ่งก็ใช้วิธีการนั่งสมาธิ วิปัสสนา จนกระทั่งจิตมีความปลอดโปร่ง บริสุทธิ์ ไม่วุ่นวาย เป็นอิสระ ซึ่งกว่าจะถึงขั้นที่เกิดปัญญาได้ก็ต้องใช้องค์ธรรมอื่นมาประกอบด้วย อย่างเช่นสัมมาวายามะ ความเพียรชอบ เพราะการฝึกอะไรก็ตามถ้าปราศจากความเพียรที่ถูกต้องแล้ว ย่อมทำให้ล้มเหลวได้ และสัมมาสติ การมีสติเป็นตัวควบคุมทำให้ไม่ลืม ไม่เลือนหายด้วยการใช้ความไม่ประมาทหรืออัปมาท มากำหนดสติอีกที เมื่อมีสติ ปัญญาาก็เกิด ซึ่งปัญญาต้องมีสติควบคุมอยู่เสมอ

การทำให้จิตมีคุณภาพนี้ขึ้นอยู่กับปัจจัยภายนอกอย่างกัลยาณมิตร ที่คอยแนะนำ ชักจูงไปในทางที่ถูกที่ควร ให้คำสั่งสอนที่ถูกต้องดีงาม และสัปปายะ หรือ สิ่งที่เหมาะสม สบาย เกื้อกูล เพราะการจะทำให้จิตปลอดโปร่ง เกิดภาวะเบิกบาน เป็นอิสระนั้นก็ขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวย และวิธีฝึกปฏิบัติที่เข้ากับจริตของแต่ละคน หากทุกอย่างเหมาะสมย่อมเกื้อกูลให้จิตเกิดสมาธิ ซึ่งเป็นภาวะที่ใจสว่าง เบิกบาน หลุดจากสิ่งบีบคั้น พร้อมทั้งจะใช้ปัญญา

อธิปัญญาสิกขา การฝึกอบรมที่ทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงของสิ่งนั้น ไม่ใช่ความจริงโดยสมมุติ เป็นผลจากการที่จิตมีสมาธิทำให้เห็นความจริงที่แท้ ปัญญาจึงเกิดขึ้น ซึ่งปัญญาเป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่ง ที่มีอยู่ตามภาวะของมันอย่างนั้น ไม่สามารถยึดถือครอบครอง หรือบังคับกำหนดให้เป็นอย่างที่ต้องการได้ แต่สามารถพัฒนาให้เกิดความก้าวหน้าทางปัญญาได้ ซึ่งที่จริงแล้วในการปฏิบัติทุกขั้นตอนต้องใช้ปัญญาเป็นตัวกำกับ ตั้งแต่การปฏิบัติขั้นศีล เป็นต้นมา เพราะหากปฏิบัติทุกอย่างโดยไม่ใช้ปัญญาควบคุมแล้ว ผลที่ได้อาจกลายเป็นความงมงาย หรือมัวเมาแทน ปัญญาจึงเป็นตัวนำทาง ใช้ควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์

องค์ธรรมมรรคที่อยู่ในหมวดปัญญานี้ก็ได้แก่ สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ ซึ่งส่งเสริมสนับสนุนกันและกันอย่างต่อเนื่อง โดยการพัฒนากัมมัทธิให้เจริญก้าวหน้า นอกจากการมีกัลยาณมิตรช่วยส่งเสริมแนะนำทางที่ถูกที่ดีงามให้แล้ว ยังต้องอาศัยวิธีการคิดที่ถูกวิธี เป็นขั้นตอนอย่างมีระเบียบ เรียกว่า โยนิโสมนสิการ เป็นปัจจัยช่วยให้เกิดปัญญาได้ ซึ่งวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการมีอยู่หลากหลายวิธี แต่จุดประสงค์สำคัญก็เพื่อมุ่งขจัดอวิชชาให้หมดไป การฝึกฝนวิธีการคิดเพื่อให้สัมมาทิฐิเกิด เพราะเมื่ออวิชชาหรือสัมมาทิฐิก็เกิด อวิชชาดับ ปัญหาหรือทุกข์ทั้งหลายย่อมหมดไป และหากปฏิบัติต่อไปก็ย่อมเข้าถึงมรรคผลนิพพานเป็นลำดับต่อไปได้

บทที่ 5

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิธีการแก้ปัญหาความขัดแย้งทางความคิดตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น ได้ตั้งวัตถุประสงค์ของการวิจัยครั้งนี้ไว้ดังนี้ คือ

1. เพื่อศึกษาความหมายของความขัดแย้งตามแนวทางพุทธศาสนาเถรวาท
2. เพื่อศึกษาความหมายของความคิดตามแนวทางพุทธศาสนาเถรวาท
3. เพื่อศึกษาวิเคราะห์วิธีการแก้ปัญหาการขัดแย้งทางความคิดตามแนวทางพุทธศาสนาเถรวาท

จากการศึกษาค้นคว้าข้อมูลทั้งจากหนังสือ บทความ และวิทยานิพนธ์ต่าง ๆ แล้วก็ได้บทสรุปการวิจัยครั้งนี้ และข้อเสนอแนะบางอย่างได้ดังต่อไปนี้

5.1 สรุปผลการวิจัย

5.1.1 ความหมายของความขัดแย้งตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท

จากการวิจัยครั้งนี้สรุปได้ว่า **ความขัดแย้ง (Conflict)** ในความหมายทั่วไปคือ การทะเลาะวิวาท การแก่งแย่ง การถกเถียงกัน การต่อสู้กันระหว่างสองฝ่ายขึ้นไป เป็นภาวะที่เกิดขึ้นกับมนุษย์ทุกคน ไม่มีใครหลีกเลี่ยงได้ เกิดขึ้นได้ตลอดเวลา ซึ่งเรื่องที่เป็นปัจจัยให้เกิดความขัดแย้งนั้นก็รวมทั้งแนวความคิด ความเชื่อ อำนาจ ผลประโยชน์ชาติพันธุ์ ประวัติศาสตร์ความเป็นมาของแต่ละสังคม บางครั้งคนเราก็เกิดความขัดแย้งกับตัวเอง เรียกได้ว่าความขัดแย้งเป็นธรรมชาติของมนุษย์ทุกคน

ประเภทของความขัดแย้งแบ่งได้หลากหลาย เช่น การแยกประเภทตามเหตุและปัจจัยที่ทำให้เกิด ซึ่งแบ่งได้เป็น 2 ประเภทคือ **ความขัดแย้งภายใน (internal conflict)** ได้แก่ ความขัดแย้งด้านแนวคิด ความรู้สึก คุณค่า รสนิยม กับ **ความขัดแย้งภายนอก (external conflict)** คือ ความขัดแย้งด้านความสัมพันธ์ ผลประโยชน์ อำนาจ โครงสร้างทางสังคม การแบ่งประเภทอีกแบบหนึ่งก็คือ แบ่งตามผลที่เกิด ซึ่งก็มีอยู่ 2 ประเภท ได้แก่ **ความขัดแย้งเชิงบวก** ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสร้างสรรค์ในสิ่งที่ดี และ **ความขัดแย้งเชิงลบ** ที่ก่อให้เกิดความเสียหายที่หลากหลายซึ่งผลที่เกิดขึ้นนั้นก็ขึ้นอยู่กับเจตนาของการเริ่มความขัดแย้ง การมีเจตนาดีก็ไม่ได้หมายความว่าเกิดผลดีเสมอไป ต้องขึ้นอยู่กับปัจจัยอื่นอย่าง วิธีการ ปัจจัยแวดล้อม เป็นต้น ซึ่งก็คือการขัดแย้งอย่างเหมาะสม จะทำให้มีโอกาสเกิดผลเชิงบวกได้มากกว่า

5.1.2 ความหมายของความคิดตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท

การวิจัยครั้งนี้สรุปผลได้ว่า โดยทั่วไปปัจจัยที่ทำให้เกิดความขัดแย้งนั้นมีทั้งปัจจัยภายในอย่างเรื่องความคิดเห็น ความเชื่อ รสนิยม และปัจจัยภายนอก อย่างเรื่องความไม่เท่าเทียมกันในผลประโยชน์ อำนาจ โครงสร้างทางสังคม ซึ่งพุทธศาสนาให้น้ำหนักกับเหตุปัจจัยภายในมากกว่า โดยรากเหง้าที่แท้จริงของความขัดแย้งทั้งหลายนั้นมาจากสิ่งที่เรียกว่า **อกุศลธรรม** ซึ่งมีอยู่ 2 อย่าง คือ **อกุศลมูล** ประกอบด้วย โลภะ (ความโลภ) โทสะ (ความโกรธ) โมหะ (ความหลง) และ **ปปัญจธรรม** ประกอบด้วย ตัณหา (ความทะยานอยาก) มานะ (ความถือตัว) ทิฏฐิ (ความเห็น) สิ่งเหล่านี้เป็นกิเลสที่

ผลักดันให้คนเรากระทำการต่าง ๆ ที่ไม่ถูกต้อง โดยเฉพาะทิฐิหรือความคิด ความเห็น ซึ่งพุทธศาสนา ถือว่าเป็นต้นเหตุที่สำคัญที่ทำให้เกิดอกุศลกรรมมากมาย เพราะเป็นมโนกรรมที่กำหนดให้เกิดเป็น กายกรรมและวจีกรรม หากมโนกรรมที่เกิดขึ้นเป็นอกุศล ย่อมส่งผลให้เกิดกายกรรมและวจีกรรมที่เป็นอกุศลไปด้วย

การขัดแย้งในความคิดในการวิจัยนี้ จึงหมายถึง ความคิดที่เป็นอกุศล เป็นมิจฉาทิฐิ เป็นตัวที่ทำให้เกิดปัญหามากมายกับมนุษย์และสังคม โดยมิจฉาทิฐิเป็นความคิดประเภทหนึ่งหมายถึง ความเห็นที่ผิดไปจากความเป็นจริง ความคิดที่ผิดไปจากทำนองคลองธรรม เป็นเหตุที่ทำให้เกิดกิเลสอื่น ๆ ตามมา ถ้าความคิดชนิดนี้เกิดขึ้นในจิตมนุษย์เมื่อใด ย่อมนำไปสู่ความวิบัติเสมอ มิจฉาทิฐิมีอยู่หลายประเภทเช่น มิจฉาทิฐิ 3 มิจฉาทิฐิ 6 มิจฉาทิฐิ 10 เป็นต้น แต่ส่วนใหญ่ถูกรวบรวมแจกแจงอย่างละเอียดไว้ในทิฐิ 62 แล้ว ซึ่งทิฐิชนิดนี้ปรากฏอยู่ในพรหมชาลสูตร อันเป็นสูตรที่รวบรวมข้อปฏิบัติของภิกษุไว้ เป็นสูตรที่พระพุทธองค์แสดงไว้เนื่องจากไม่ต้องการให้เหล่าภิกษุนำแนวคิดของเจ้าลัทธิอื่นมาปะปน เพราะขณะนั้นมีเจ้าลัทธิที่มีอิทธิพลทางความคิดอยู่จำนวนมาก แต่ละคนก็มีลูกศิษย์เป็นจำนวนมาก มีการถกกันทางปัญญาอยู่เสมอ ซึ่งบางครั้งก็ทำให้ภิกษุที่ยังไม่บรรลุนิพพานเกิดความสับสน นำแนวคิดเหล่านั้นมาสอนปนกับหลักธรรมที่ถูกต้อง ซึ่งแนวคิดในทิฐิ 62 นี้ก็เป็นพระศนะที่วาดด้วยเรื่องเกี่ยวกับโลก วิญญาณ ที่มาที่ไปของวิญญาณ โดยหลักแล้วมีอยู่ 10 ประเภท และแต่ละข้อก็แยกย่อยลงไปอีก รวมทั้งหมดแล้วได้ 62 แนวคิด ถือเป็นเรื่องสำคัญที่ต้องเรียนรู้เป็นอันดับแรก เพื่อให้แยกความคิดเหล่านี้ออกจากสัมมาทิฐิ และเข้าใจว่าทั้งหมดคือมิจฉาทิฐิ

เหตุและปัจจัยที่ทำให้เกิดมิจฉาทิฐิเหล่านี้ก็คือ (1) ชันธ์ 5 การยึดมั่นในชันธ์นี้เป็นอัตตาตัวตน เป็นสาเหตุให้หลงผิด (2) อวิชชา ความไม่รู้ว่าจะอะไรเป็นความจริงที่แท้ (3) ผัสสะ การสัมผัส ทำให้เกิดการกระทบอารมณ์ก่อเป็นตัณหา มานะ ทิฐิ (4) สัญญา จำได้หมายรู้ในสิ่งที่ผิด (5) วิตก สังขธรรมไม่สามารถเกิดจากการใช้ความคิดตรึกตรองได้ (6) อโยนิโสมนสิการ การคิดที่ไม่ถูกวิธี (7) บาบมิตร ชักจูงไปทางที่ผิด (8) ปรโตฆะสะที่ผิด

ความคิดอีกประเภทหนึ่งก็คือ สัมมาทิฐิ คือ ความเห็นชอบ ความเห็นถูกต้องตามคลองธรรม ซึ่งมีความสำคัญมากในการปฏิบัติธรรม เพราะทุกอย่างต้องเริ่มจากความคิดเบื้องต้นก่อน ถ้าเป็นความคิดที่ดีที่ถูกต้องแล้ว สิ่งที่จะตามก็จะถูกต้องดังามไปด้วย ความคิดแบบสัมมาทิฐิก็คือ การรู้ในทุกข์ รู้ในอริยสัจ การรู้ในอกุศลและอกุศลมูล รู้ในกุศลและกุศลมูล การเห็นไตรลักษณ์ การเห็นห่วงโซ่ของการเกิดทุกข์หรือปฏิจจสมุปบาท เป็นต้นซึ่งสัมมาทิฐินี้มีความสำคัญที่สุดในมรรค 8 ถือเป็นตัวนำ เพราะมรรคนั้นมีความหมายว่า ทาง นั่นก็คือทางที่นำไปสู่การพ้นทุกข์ เริ่มต้นจะเดินทางก็ต้องรู้ก่อนว่าจะไปที่ใด ทางไหน และเหตุปัจจัยที่จะทำให้เกิดความคิดประเภทนี้ก็คือ ปรโตฆะสะที่ดี การมีกัลยาณมิตรคอยแนะนำ ชักจูงไปในทางที่ดี และการมีโยนิโสมนสิการ

5.1.3 วิธีการแก้ปัญหการขัดแย้งทางความคิดตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท

ผลการวิเคราะห์สรุปได้ว่า ทิฐิ 62 เป็นแนวคิดของคนอินเดียในยุคร่วมสมัยกับพระพุทธองค์ ส่วนใหญ่เป็นเรื่องเกี่ยวกับ อัตตา จิต พระเจ้า การบรรลุสังขธรรม โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง ฯลฯ ซึ่งเป็นปัญหาทางด้านอภิปรัชญา ที่พวกพราหมณ์และสาวกของเจ้าลัทธิทั้งหลายมักจะนำมาถามพระพุทธองค์ แต่เนื่องด้วยเป็นคำถามที่ไม่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิต เป็นเรื่องที่ไกลตัว เป็นเรื่องที่ลึกซึ้งเกินกว่าปัญญาของคนธรรมดาทั่วไปจะเข้าใจได้ พระพุทธองค์จึงไม่ทรงตอบหรืออธิบายถึงปัญหาเหล่านี้

เลย ซึ่งปัญหาที่ว่านี้เรียกว่า อภัยกตปัญหา มี 10 ข้อ (หรือ 14 ข้อ) คือ ปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ (ตอบปัญหา) โดยวิธีที่พระพุทธองค์ใช้รับมือเวลาที่มีคนถามปัญหาทางด้านปรัชญา หรือมิจฉาทิฎฐิต่าง ๆ ที่รวมอยู่ในทิฎฐิ 62 นั้นพระพุทธองค์จะทรงนิ่งเฉย ไม่ทรงตอบคำถาม และบางครั้งจะทรงเลี่ยงไปอธิบายถึงหลักธรรมข้ออื่น ๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อผู้ถาม ต่อการปฏิบัติแทน ซึ่งอันที่จริงแล้วไม่ใช่ว่าพระองค์จะไม่ทราบคำตอบ แต่ปัญหาบางอย่างเช่น อภัยกตปัญหา นี้จะเข้าใจได้ก็ต้องปฏิบัติด้วยตนเองตามแนวทางมรรค 8 เพื่อให้เกิดปัญญาเห็นความจริงสูงสุด เมื่อเข้าถึงแล้วมิจฉาทิฎฐิต่างหลายก็จะหมดตามไป

เนื่องจากพุทธศาสนามองความขัดแย้ง ในรูปแบบของความทุกข์ชนิดหนึ่ง เพราะเป็นภาวะที่บีบคั้นเช่นเดียวกันการแก้ปัญหาของทุกข์ตามหลักทั่วไปก็คือ หลักอริยสัจ 4 มี ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ซึ่งมรรคคือทาง หรือขั้นตอนในการแก้ปัญหา โดยเริ่มจากสัมมาทิฎฐิ (เห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) สัมมาวาจา (วาจาชอบ) สัมมาภังคะ (กระทำชอบ) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) สัมมาสมาธิ (จิตมั่นชอบ) ซึ่งแต่ละข้อสัมพันธ์กันเป็นเหตุและผลของกันและกัน เมื่อนำมาจัดหมวดหมู่จะเรียกว่า **ธรรมชั้น** ประกอบด้วย **ปัญญาชั้น** มีสัมมาทิฎฐิ และสัมมาสังกัปปะ อยู่ในกลุ่มนี้ **ศีลชั้น** มีสัมมาวาจา สัมมาภังคะ สัมมาอาชีวะ ส่วน **สมาธิชั้น** มีสัมมาสติและสัมมาสมาธิ แต่มรรคเป็นเหมือนหลักทางทฤษฎี การจะนำมาปฏิบัติจริงเพื่อให้เหมาะสมกับคนทั่วไป จึงต้องมีการปรับเปลี่ยนจัดลำดับความสำคัญของธรรมเสียใหม่ และเรียกการจัดหมวดหมู่แบบนี้ว่า **ไตรสิกขา**

ไตรสิกขา จัดเป็น 3 หมวดหมู่เช่นกัน **ศีลสิกขา** ประกอบด้วย สัมมาวาจา สัมมาภังคะ สัมมาอาชีวะ **จิตตสิกขา** ประกอบด้วย สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ และ **ปัญญาสิกขา** ประกอบด้วย สัมมาทิฎฐิ และสัมมาสังกัปปะ เรียกว่า **ศีล สมาธิ ปัญญา** ซึ่งจะเห็นว่า สัมมาทิฎฐิและสัมมาสังกัปปะถูกจัดมาอยู่ในลำดับท้าย เพราะวิธีปฏิบัติแนวไตรสิกขานี้เป็นการฝึกปฏิบัติที่เริ่มจากส่วนหยาบสุดคือกาย วาจา เพื่อให้ซึมซับเข้าไปสู่ภายใน พร้อมสำหรับการฝึกจิตเป็นขั้นต่อไป จากนั้นจึงเข้าไปสู่ปัญญาอันเป็นส่วนที่ละเอียดที่สุด ยากที่สุดในการฝึก เมื่อเข้าถึงปัญญา สัมมาทิฎฐิก็จะเกิด จะทำให้มิจฉาทิฎฐิ ทรศณะที่หลงผิดทั้งหลายหมดตามไปด้วย

ศีลสิกขา หรือ **อริศีลสิกขา** เป็นหลักประพฤติ ข้อปฏิบัติ ระเบียบกฎเกณฑ์ ข้อบังคับ สำหรับฝึกกายวาจา เป็นขั้นเตรียมกายใจให้พร้อมในเบื้องต้น ส่งเสริมให้เกิดสมาธิอย่างง่ายเพื่อให้จิตมั่นคงอยู่นิ่ง ซึ่งเปรียบได้เหมือนกับการที่คนเราอยากกินมะพร้าว ก็ต้องทำการเฉาะมะพร้าว เพื่อให้สามารถตักน้ำหรือกินเนื้อมะพร้าวที่อยู่ข้างในได้ แต่เราจะไม่สามารถเฉาะมะพร้าวได้ถ้าหากลูกมะพร้าวนั้นไม่อยู่นิ่ง กลิ้งไปกลิ้งมา เราต้องจับให้มันนิ่งอยู่กับที่ มือหรือสิ่งที่จับให้ลูกมะพร้าวนี้อยู่นิ่ง ๆ ก็เปรียบได้เช่นเดียวกับกฎระเบียบ ข้อบังคับ หลักปฏิบัติทั้งหลายที่ทำให้คนประพฤติไปในทางที่ดีที่ควร ไม่วุ่นวายสับสน เราเรียกหลักปฏิบัตินี้ว่า สิกขาบท หรือศีล อย่างที่คนทั่วไปเข้าใจ ซึ่งศีลพื้นฐานสำหรับคนทั่วไปก็คือ ศีล 5 แต่ถ้าจะฝึกเพื่อทำให้เกิดปัญญาหรือสัมมาทิฎฐิแล้ว ต้องให้หลักธรรมอื่น ๆ ด้วย เช่น หลักปาริสุทธิศีล กุศลกรรมบถ อปริหานิยธรรม สาราณียธรรม และสังคหวัตถุ 4 เป็นต้น

จิตตสิกขา หรือ **อริจิตตสิกขา** เป็นการฝึกจิตให้มีคุณภาพ เรียกสั้น ๆ ว่า สมาธิ เป็นภาวะที่จิตมีความปลอดโปร่ง สบาย ไม่วุ่นวายฟุ้งซ่าน บริสุทธฺิ เป็นอิสระ การปฏิบัติศีลทำให้จิตนิ่งเป็นปกติ

ในเบื้องต้น พร้อมสำหรับการฝึกจิตขั้นนี้ การนั่งสมาธิวิปัสสนาเป็นวิธีการทำให้จิตเกิดสมาธิซึ่งมีอยู่หลายระดับ ขึ้นอยู่กับการฝึกฝน ถ้าฝึกอย่างสม่ำเสมอจิตก็จะมีความมั่นคงขึ้นเรื่อย ๆ ต้องอาศัยความเพียรแบบสม่ำเสมอ คือความเพียรที่มีฉันทะ (ความพอใจ) เป็นตัวนำ เป็นตัวส่งเสริมให้เกิดความต้องการที่จะพยายามยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังต้องมีสติควบคุม ให้ตระหนักถึงสิ่งที่กำลังทำอยู่ คอยยับยั้งไม่ให้หลงออกนอกทาง โดยใช้หลักอปปมาท หรือการอยู่โดยมีสติในการปฏิบัติหลักธรรมอีกข้อที่ช่วยส่งเสริมการเจริญสมาธิและส่งเสริมสุขภาพจิตสำหรับผู้เริ่มปฏิบัติก็คือ หลักโพชฌงค์ 7 อันประกอบด้วย สติ, ธรรมวินัย (การเพียรธรรม), วิริยะ (ความเพียร), ปิติ (ความอิ่มใจ), ปัสสัทธิ (ความสงบกายใจ), สมาธิ และอุเบกขา (การวางใจเป็นกลาง) เป็นธรรมที่ช่วยประคับประคองจิตได้อย่างดี

สิ่งที่ช่วยส่งเสริมให้จิตมีความมั่นคงแข็งแรงได้นั้นคือ กัลยาณมิตร ที่คอยสนับสนุนให้กำลังใจ ในการฝึกจิตหรือปลูกเร้าคุณธรรมต่าง ๆ และการสร้างบรรยากาศที่เหมาะสมสำหรับการฝึกจิตที่เรียกว่า สัปายะ หรือสิ่งที่เหมาะ ที่เกื้อกูลการบำเพ็ญภาวนา ช่วยทำให้สมาธิตั้งมั่นได้นั้น ประกอบด้วย การมีที่อยู่ที่เหมาะสม, ความสะดวกในการเดินทางและเรื่องการเงิน, การพูดจาแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์, บุคคลที่มีปัญญา, อาหารที่เหมาะสม, สภาพอากาศที่เอื้ออำนวย และอิริยาบถที่เหมาะสม (การเลือกวิธีปฏิบัติที่เหมาะสมกับจริตแต่ละคน) ปัจจัยแวดล้อมที่เหมาะสมเช่นนี้ทำให้จิตไม่มีความเครียด ความกดดัน ซึ่งก็ทำให้เกิดสมาธิได้ง่ายขึ้น เพราะจิตที่พร้อมที่จะปฏิบัติขั้นสูงขั้นต้นต้องเป็นจิตที่เบิกบาน ไม่เครียด จึงจะสามารถเกิดปัญญาได้

หลักไตรสิกขาข้อสุดท้ายคือ **ปัญญาสิกขา** หรือ **อริปัญญาสิกขา** คือการฝึกปัญญาขั้นสูง ให้รู้จักเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้เท่าทันธรรมชาติของสังขารธรรมทั้งหลาย ซึ่งตัวปัญญา คือความรู้ทั่ว ความรู้ชัดนี้เป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่ง คือ เป็นอยู่ตามภาวะของมันเอง ไม่มีใครครอบครองหรือบังคับให้เป็นไปอย่างต้องการได้ เป็นตัวที่ปรุงแต่งความคิดให้เป็นไป และกลายเป็นกรรมหรือการกระทำในลำดับต่อมาซึ่งปัญญาที่แบ่งตามประเภทจากการเกิดนั้นมีอยู่ 3 อย่าง **สุตมยปัญญา** หรือปัญญาที่เกิดจากการเล่าเรียน การรับฟังจากกัลยาณมิตร **จินตามยปัญญา** หรือปัญญาจากการคิดพิจารณา เกิดจากโยนิโสมนสิการของตนเอง เป็นปัญญาที่กว้างและลึกซึ้งกว่าสุตมยปัญญา และ **ภาวนามยปัญญา** เป็นปัญญาที่เกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญ เป็นปัญญาที่รู้แจ้งสำเร็จมรรคผล นอกเหนือจากวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการที่เป็นปัจจัยทำให้เกิดปัญญาแล้ว ยังมีขั้นตอนการฝึกปฏิบัติที่เรียกว่า วิสุทธิ 7 ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่อธิบายหลักการกำหนดรู้เพื่อทำให้เกิดปัญญาซึ่งสามารถประยุกต์ให้เหมาะสมกับคนทั่วไปได้ และหลักพรหมวิหาร 4 ที่เป็นหลักกำกับให้มีความคิดชอบ ประพฤติถูกต้องซึ่งอันที่จริงแล้วเราต้องใช้ปัญญาควบคู่กันไปกับทุกวิธี เพราะการใช้ปัญญาคอยควบคุมกำกับ เป็นการป้องกันไม่ให้เกิดการปฏิบัติต่าง ๆ หลงออกนอกทางที่จะนำไปสู่จุดหมาย ปัญญา คอยกำกับศีลเพื่อไม่ให้เกิดการประพฤตีสีลกลายเป็นความมกมาย คอยกำกับสมาธิเพื่อไม่ให้ยึดติดกับความสบาย ปลอดภัยจนหลงอยู่กับอารมณ์นั้น

โยนิโสมนสิการ หมายถึง การทำในใจโดยแยกกาย การใช้ความคิดถูกวิธี ซึ่งก็หมายถึง การคิดอย่างเป็นขั้นตอน คิดพิจารณาแยกแยะอย่างละเอียดครบทุกด้าน เป็นวิธีคิดที่ทำให้เกิดสัมมาทิฐิ และพัฒนาปัญญาให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้น แต่ตัวโยนิโสมนสิการไม่ใช่ตัวปัญญา เป็นเพียงปัจจัยที่ทำให้เกิดปัญญา โดยการรวบรวมเอาข้อมูลต่าง ๆ มาแล้วปัญญาจะตัดสินใจว่าควรจะทำอย่างไร สิ่งที่เป็นปัจจัยส่งเสริมโยนิโสมนสิการก็คือ ศรัทธาที่ถูกต้อง ศรัทธาเป็นตัวนำให้ความคิดไหลไปในทางใดก็ได้ และ

ศรัทธาที่ถูกต้องก็เกิดจากการมีโปรโตไซสที่ดี มีกลยามิตรที่ส่งเสริมกันในทางที่ดี แต่ศรัทธาไม่ได้ทำให้เกิดโยนิโสมนสิการ ความคิดที่ถูกต้อง ต้องมาจากตัวบุคคลนั้น ๆ เอง การคิดอย่างถูกวิธี ซึ่งมีวิธีคิดอยู่ด้วยกันหลากหลายวิธีวิธีที่เป็นที่รู้จักก็มีอยู่ 10 วิธีคือ

1. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัยพิจารณาหาสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ที่สัมพันธ์ส่งผลสืบทอดมา
2. วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ ด้วยการแยกแยะองค์ประกอบแล้วคิดวิเคราะห์เพื่อให้เห็นสถานะที่แท้จริง
3. วิธีคิดแบบสามัญลักษณะ หรือคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา มองเห็นความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายที่ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย
4. วิธีคิดแบบแก้ปัญหา (แบบอริยสัจ) มีลักษณะทั่วไป 2 ประการ คือ
 - (1) เป็นวิธีคิดตามเหตุและผล สืบสาวจากผลไปหาเหตุแล้วแก้ไขและทำการที่ต้นเหตุ
 - (2) เป็นวิธีคิดที่ตรงจุด ตรงเรื่อง ตรงไปตรงมาไม่ฟุ้งซ่านออกไปเรื่องอื่นและต้องเป็นการแก้ไขที่ปฏิบัติได้จริง
5. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ คิดตามหลักการและความมุ่งหมาย รู้ว่าหลักการคืออะไร ความมุ่งหมายคืออะไร แล้วจึงทำให้ถูกต้องตามหลักการและจุดมุ่งหมายนั้น
6. วิธีคิดแบบเห็นคุณโทษและทางออกพิจารณาให้เห็นทั้งข้อดี ข้อเสีย และทางออกของสิ่งทั้งหลาย แล้วยอมรับความจริงของสิ่งนั้น
7. วิธีคิดแบบคุณค่าแท้และคุณค่าเทียมคิดพิจารณาประเมินคุณค่าของแต่ละสิ่ง
8. วิธีคิดแบบเร้ากุศล หรือปลุกเร้าคุณธรรมนำเอาประสบการณ์มาปรุงแต่งให้คิดไปในทางที่ดีงาม เป็นกุศล
9. วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในปัจจุบันมีสติรับรู้สิ่งที่กำลังเกิดขึ้นในปัจจุบันอยู่ทุกขณะ
10. วิธีคิดแบบวิภาษวาท แสดงความคิดแบบวิเคราะห์แยกแยะส่วนประกอบ มองให้เห็นความจริงทุกด้าน ทุกแง่มุม

วิธีการคิดแบบโยนิโสมนสิการนี้ เป็นการกำจัดอวิชชาที่เป็นเหตุอย่างหนึ่งของมิจฉาทิฎฐิออกไป ทำให้เข้าใจความจริงที่แท้ รู้แจ้งตามสภาวะ และยังทำให้เกิดคุณธรรม บรรเทาต้นเหตุเพราะเสริมสร้างความคิดฝ่ายดีให้กดทับความคิดฝ่ายชั่วเอาไว้ ซึ่งถ้ามีโยนิโสมนสิการปัญหาการขัดแย้งต่าง ๆ ที่มีอยู่ก็จะหมดไป เพราะสาเหตุที่แท้จริงที่ทำให้เกิดปัญหาขึ้นนั้นถูกทำให้หมดไปแล้ว ความขัดแย้งทางความคิดเป็นมิจฉาทิฎฐิอย่างหนึ่ง เป็นต้นเหตุที่ทำให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมาอีกมากมาย ซึ่งชั่วตรงข้ามของมิจฉาทิฎฐิก็คือ สัมมาทิฎฐิ การแก้ปัญหาที่ถูกต้องก็คือเปลี่ยนให้มิจฉาทิฎฐินี้เป็นสัมมาทิฎฐิให้ได้ ซึ่งถ้าฝึกได้ถึงขั้นนี้ก็แสดงว่าสัมมาทิฎฐิได้เกิดขึ้นแล้ว

5.2 ข้อเสนอแนะ

5.2.1 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

การแก้ปัญหาการขัดแย้งทางความคิดด้วยหลักไตรสิกขาและหลักโยนิโสมนสิการเป็นวิธีที่ดีที่สุดที่เข้ากับโลกปัจจุบัน เพราะโดยหลักการแล้ว หลักธรรมของพุทธศาสนานั้นมีหลักการคล้ายกับหลักวิทยาศาสตร์ มีวิธีการปฏิบัติที่เป็นขั้นตอน มีหลักการ เป็นเหตุเป็นผลและสามารถพิสูจน์ได้จริง ทั้งนี้

เพราะหลักธรรมมีพื้นฐานมาจากกฎธรรมชาติ ที่เป็นสิ่งที่จริงแท้ ไม่มีวันล้าสมัย สามารถนำมาประยุกต์ใช้แก้ปัญหาได้กับทุกเรื่อง แต่การจะนำไปใช้จริงนั้นต้องปรับเปลี่ยนให้เข้ากับปัจจัยแวดล้อม ทั้งสังคมและผู้คนที่แตกต่างกันไปตามกาลเทศะ แม้ศาสนาพุทธได้ดำรงอยู่บนโลกนี้มากกว่า 2,500 ปีแล้ว แนวทางการแก้ปัญหาด้วยหลักธรรมต่าง ๆ อันเป็นกฎธรรมชาติ เป็นความจริงแท้ ก็มีมาตั้งแต่ครั้งพระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์ชีพ พุทธศาสนิกชนส่วนใหญ่เรียนรู้หลักธรรมเหล่านั้นมาตั้งแต่ต้น แต่ทำไมยังคงเกิดปัญหาการขัดแย้งขึ้นมากมายในปัจจุบัน แม้แต่ในสังคมที่มีพุทธศาสนิกชนเป็นหลักอย่างประเทศไทย ผู้วิจัยมีความเห็นว่า

1. ภาครัฐควรมีนโยบายในการส่งเสริมการแก้ปัญหาโดยประยุกต์หลักพุทธธรรมให้เข้ากับบริบทการเรียนการสอน สอดคล้องเป็นไปในทิศทางเดียวกันกับหลักการแห่งประชาธิปไตย
2. องค์กรทางพุทธศาสนาควรมีหลักการในการกำหนดนโยบายในการแก้ปัญหาการขัดแย้งในชุมชนอย่างเป็นระบบ
3. ภาครัฐควรมีนโยบายอย่างเป็นทางการเป็นรูปธรรมในการแก้ปัญหาการขัดแย้งแต่ละชุมชน โดยเน้นการมีส่วนร่วมระหว่างภาครัฐ องค์กรศาสนา และภาคประชาชน

5.2.2 ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ยังไม่ครอบคลุมทุกประเด็นในการแก้ปัญหา ดังนั้นผู้วิจัยจึงขอเสนอแนะประเด็นที่ควรทำวิจัยครั้งต่อไปเกี่ยวกับเรื่องการแก้ปัญหาคความขัดแย้งดังนี้

1. ควรวิจัยถึงสาเหตุที่ทำให้แนวทางการแก้ปัญหาคความขัดแย้งในประเทศไทยประสบความล้มเหลว อย่างกรณีการแก้ปัญหาคความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในสามจังหวัดภาคใต้เป็นต้น
2. ควรวิจัยเกี่ยวกับบทบาทมหาเถรสมาคมกับการแก้ปัญหาคความขัดแย้งระหว่างพุทธศาสนิกชนรวมถึงกฎหมายต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกัับวงการสงฆ์
3. ควรวิจัยเกี่ยวกับการปรับเปลี่ยนแนวคิดพุทธปรัชญาเถรวาทให้เข้ากับโลกยุคศตวรรษที่ 21 ซึ่งอาจจะเสนอแนวทางการปฏิรูปวิธีการเผยแผ่ การเข้าถึงคนส่วนมาก ที่มีความเหมาะสมกับรูปแบบการใช้ชีวิตในปัจจุบัน
4. ควรวิจัยแบบบูรณาการในการแก้ปัญหาคความขัดแย้งในสังคมไทย ทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม

บรรณานุกรม

1. ข้อมูลปฐมภูมิ

- บุญย์ นิลเกษ. (2542). *พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน เล่มที่ 9 พระสุตตันตปิฎก เล่ม 1. สีสันธรรมทศ ทิฆนิกาย. เชียงใหม่ : พี.เอส.การพิมพ์.*
- _____. (2550). *พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน เล่มที่ 9 พระสุตตันตปิฎก เล่ม 1. เชียงใหม่ : อนุรักษ์พงษ์.*

2. ข้อมูลทุติยภูมิ

1) หนังสือทั่วไป

- ฉันทนา บรรพศิริโชติ หวันแก้ว. (2547). *ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับสันติวิธีและธรรมชาติของความขัดแย้งในสังคมไทย. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.*
- ชัยวัฒน์ สถาอานันท์. (2539). *สันติทฤษฎี วิถีวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์.*
- ชัยเสฏฐ์ พรหมศรี. (2550). *การจัดการความขัดแย้งในองค์กร. กรุงเทพฯ: ออฟเซ็ท ครีเอชั่น.*
- นงเยาว์ ชาญณรงค์. (2542). *ปรัชญาอินเดีย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.*
- ปีเตอร์ เดลลา สันตินา. (ม.ป.ป.). *ปรัชญามีธยมกะในอินเดีย. (สมหวัง แก้วสุฟอง, แปล). ม.ป.ท.*
- พรนพ พุกทะพันธ์. (2542). *การบริหารความขัดแย้ง. กรุงเทพฯ: ว.เพ็ชฌสกุล.*
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2542). *กรณีธรรมกาย บทเรียนเพื่อศึกษาพระพุทธศาสนา และสร้างสรรค์สังคมไทย. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.*
- _____. (2543). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม Dictionary of Buddhism. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.*
- _____. (2546). *วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ:ธรรมสาร.*
- _____. (2546). *สลายความขัดแย้ง นิติศาสตร์-รัฐศาสตร์-เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ. กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.*
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2557). *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย. พิมพ์ครั้งที่ 40. กรุงเทพฯ: ผลิตัมม์.*
- พุทธทาสภิกขุ. (ม.ป.ป.). *คู่มือมนุษย์. นนทบุรี: ใจสบาย.*
- พิน ดอกบัว. (2545). *ปวงปรัชญาอินเดีย. กรุงเทพฯ: ศยาม.*
- มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช สาขารัฐศาสตร์. (2557). *เอกสารการสอนชุดวิชา ความขัดแย้งและความร่วมมือระหว่างประเทศ หน่วยที่ 1-5. นนทบุรี: แสงจันทร์การพิมพ์.*
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์.*
- วศิน อินทสระ. (2548). *ตรรกศาสตร์พุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: เม็ดทราย.*
- วันชัย วัฒนศัพท์. (2550). *ความขัดแย้ง: หลักการและเครื่องมือแก้ปัญหา. พิมพ์ครั้งที่ 3. ขอนแก่น: ศิริภรณ์ ออฟเซ็ท.*

- _____. (2554). โยนิโสมนสิการ วิธีคิดเพื่อชนะความทุกข์. สมุทรปราการ: ชุมทองอุตสาหกรรมและการพิมพ์.
- วิทย์ วิศทเวทย์. (2553). *ปรัชญาทรรศนะ: พุทธปรัชญา*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สนธยา พลศรี. (2545). *หลักสังคมวิทยา Principle of Sociology*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- สมัคร บุรารวาส. (2544). *พุทธปรัชญา มองพุทธศาสนาด้วยทรรศนะวิทยาศาสตร์*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ศยาม.
- สัญญา สัญญาวิวัฒน์. (2551). *ทฤษฎีสังคมวิทยา เนื้อหาและแนวการใช้ประโยชน์เบื้องต้น*. พิมพ์ครั้งที่ 13. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุชาติ หงษา. (2550). *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ: ศยาม.
- สุนทร ณ รังษี. (2545). *ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุนทรี พรหมเมศ. (2542). *ทฤษฎีสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา*. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- อดิศักดิ์ ทองบุญ. (2546). *ปรัชญาอินเดีย*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

2) บทความจากวารสาร

- ประสิทธิ์ กุลบุญญา. (2557). *ความขัดแย้งและการจัดการความขัดแย้งตามหลักพระพุทธศาสนา Conflict and Conflict Management in Buddhist Perspective*. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี, 5(1), 18-40.
- รามิล กาญจันดา. (2547). *การศึกษาวิเคราะห์หลักความเชื่อในกาลามสูตร*. วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 11(2), 4-40.

3) วิทยานิพนธ์/สารนิพนธ์/รายงานการวิจัย/รายงานการค้นคว้าอิสระ

- ฐานิสรา ประธานราษฎร์นิกร. (2548). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอภัยกตปัญหา (ปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์)*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาพุทธศาสนา, คณะศิลปศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- นงเยาว์ หนูไชยะ ณ กาฬสินธุ์. (2544). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องมิจฉาภิภูฏฐิในพระพุทธศาสนาเถรวาท*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระฉลวย อุตโตโม (กำแพงนิล). (2547). *วิเคราะห์วิธีตอบปัญหาของพระพุทธเจ้า*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (นิธิบุญยากร). (2547). *รูปแบบการจัดการความขัดแย้งโดยพุทธสันติวิธี: ศึกษาวิเคราะห์กรณีลุ่มน้ำแม่ตาช้าง จ.เชียงใหม่*. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- พันธ์ทิพย์ ทิพย์ประพันธ์. (2550). *วิเคราะห์ดัชนีภาพของพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับอภัยกตปัญหา*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาปรัชญา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สยาม ไจมาคำ. (2551). *การวิเคราะห์สัมมาทิฐิในพุทธศาสนาเถรวาท*. การค้นคว้าแบบอิสระ, สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- อรปริยา วสุมหันต์. (2553). *พุทธวิธีจัดการความขัดแย้งในทัศนะของพระไพศาล วิสาโล*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

4) บทความจากเว็บไซต์ (Web Site)

- เว็บไซต์พุทธะ. (2010). *ความรู้เกี่ยวกับพระสงฆ์/อริกรรม*. สืบค้น 7 มีนาคม 2560. เข้าถึงได้ที่ <http://www.phuttha.com>
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2546). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 12. สืบค้น 9 พฤษภาคม 2560. เข้าถึงได้ที่ http://84000.org/tipitaka/dic/d_item.php?i=2
- พระมหาหรรษา ธมฺมาหาโส. (2553). *มนุษย์กับความขัดแย้ง: โลกทัศน์และชีวิตคนในพระพุทธศาสนา*. สืบค้น 21 กุมภาพันธ์ 2560. เข้าถึงได้ที่ www.mcu.ac.th/userfiles/file/พระมหาหรรษา/การจัดการความขัดแย้งโดยพุทธสันติวิธี.pdf
- มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา. (2555). *สัปดาห์ทิฐิ 20*. สืบค้น 20 มีนาคม 2560. เข้าถึงได้ที่ <http://www.dhammadhome.com/webboard/topic/20349>
- มูลนิธิหอจดหมายเหตุพุทธทาส อินทปัญโญ. (2011). *ลดความขัดแย้ง-พุทธทาสภิกขุ*. สืบค้น 9 มีนาคม 2560. เข้าถึงได้จาก <https://www.youtube.com/watch?v=Ktkz63ZYdl>
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2554). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554*. สืบค้น 2 เมษายน 2560. เข้าถึงได้ที่ http://www.royin.go.th/dictionary/lookup_domain.php
- สมิต สัจฉกร. (2007). *แนวคิดเกี่ยวกับการขัดแย้ง ตอนที่ 3 วิธีการแก้ไขความขัดแย้ง*. สืบค้น 24 เมษายน 2560. เข้าถึงได้ที่ http://www.tpa.or.th/writer/read_this_book_topic.php?pageid=3&bookID=653&read=true&count=true
- พระไพศาล วิสาโล. (2552). *การไกล่เกลี่ยแบบพุทธ*. สืบค้น 24 เมษายน 2560. เข้าถึงได้ที่ http://www.visalo.org/article/P_karnKlaiKlear.htm
- วิกิพีเดีย. (2559). *สัมมาทิฐิ*. สืบค้น 17 มีนาคม 2560. เข้าถึงได้ที่ <https://th.wikipedia.org/wiki/สัมมาทิฐิ>
- วันเพ็ญ ศิวารมย์. *โยนิโสมนสิการ*. สืบค้น 24 พฤษภาคม 2560. เข้าถึงได้ที่ http://kcenter.anamai.moph.go.th/download.php?info_id=1482&download_file=pdf/c73adeb5ea875016e2c08e6959f728e3.pdf

5) บทความอื่น ๆ ที่ไม่ได้ตีพิมพ์

อนรรุท กิ่งเนตร. (2556). *การใกล้เคียงระดับข้อพิพาทตามแนวทางพุทธศาสนา*. ผลงานส่วนบุคคล เป็นส่วนหนึ่งของการอบรม, หลักสูตรผู้พิพากษาผู้บริหารในศาลชั้นต้น รุ่นที่ 11, สถาบันพัฒนาข้าราชการฝ่ายตุลาการศาลยุติธรรม, สำนักงานศาลยุติธรรม.

3. ภาษาอังกฤษ

Cambridge University Press. (2006). *Cambridge Advanced Learner's Dictionary* (3rd ed.). Singapore: Green Giant Press.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-สกุล นางสาวสุรางค์รักษ์ ตันทา
วัน เดือน ปี เกิด 29 เมษายน 2518
สถานที่เกิด จังหวัดลำปาง
สถานที่อยู่ปัจจุบัน 267/13 หมู่ 8 ตำบลหนองหาร อำเภอสันทราย จังหวัด
เชียงใหม่ 50290

ตำแหน่งและประวัติการทำงาน

พ.ศ. 2555-ปัจจุบัน

มัคคุเทศก์อิสระ

การศึกษา

พ.ศ. 2539

ศิลปศาสตรบัณฑิต (ภาษาเยอรมัน)
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

